

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 4. évfolyam 2. száma. Az őszi szám hagyományosan a Szerkesztőséghez beérkezett kéziratokat, illetve a Szerkesztőség által felkért tanulmányokat adja közre. Az archiválás szempontjára tekintettel, illetve az olvasottság változását nyomon követő olvasóink számára közöljük: Az előszó írásának pillanatában a számláló 14036-ot mutat, ami továbbra dinamikusan növekvő érdeklődésről árulkodik.

Ebben a számban is fontos tanulmányokat sikerült megjelentetnünk. Formálódó, új folyóirat lévén, Szerkesztőségünk törekszik arra, hogy minden új számban tovább alakítsuk a folyóirat arculatát, erősítsük kritikai hangját és nyissunk egyre több feminista tudományterület felé. Ebből a szempontból különösen örülünk annak, hogy fontos tanulmányokat közölhetünk a magyar modernista nőirodalomról, illetve a határon túl kisebbségben alkotó nőművészekről.

A másik fontos, a fent említett irányba tett lépés, ami egyben a *TNTeF* szakmai helyét jelző és építő fontos eredmény, hogy a FORDÍTÁS rovatban megjelenő Judit Butler „Társadalmi nem(iség) és felforgatása” (*Gender and Gender Trouble*) című szócikk, mely a *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*-ban jelent meg ez év elején, nem csak naprakész fordítás, hanem a szerzőtől kapott felhatalmazás alapján jelenhet meg a folyóiratban magyar fordításban.

Végül, különösen örülünk Kováts Eszter és Soós Petronella Eszter *Félelem a dominó-elvtől? A gender-ellenes európai mobilizáció jelensége Francia esettanulmány és magyar kilátások* című tanulmányának a FÓRUM rovatban, mert ezzel útjára indíthatjuk az elő vitasorozatot, s ráadásul éppen a „gender-indeológia” diszkurzus témájában. Várjuk a hozzászólásokat, ki, miként értelmezi ezt a legújabb konzervatív fordulatot a magyar közbeszédben a különböző tudományterületek sajátos nézőpontjából vizsgálva.

Továbbra is várjuk a *TNTeF* profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, recenziókat. Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószerkesztőnket (tothzsofianna@gmail.com) és juttassanak el egy-egy példányt postai címünkre (Barát Erzsébet, *TNTeF* Főszerkesztő 6722 Szeged, Egyetem u. 2)

Barát Erzsébet, főszerkesztő

Rákai Orsolya

MTA BTK Irodalomtudomány Intézet

"Nem vagyok igazi apostol jellem"

A Kaffka Margit kutatók egyetértenek abban, hogy az író női cikkei tipikus női hangon és szemszögből szólalnak meg, illetve, hogy a társadalmi kérdéseket „női kérdéseként” fogalmazza meg. Tanulmányomban azt elemzem, hogy miként jön létre ez a női stílus, és miként alakítja a Kaffka által felvetett témák megfogalmazódását (nevezük nőinek vagy sem) különösen az Első Világháború idején született írásaiban. Előfeltevésem értelmében a női hang elsősorban az írás tárgyául választott témákban érhető tetten. A nők mindennapi élete, a középosztálynál alacsonyabb társadalmi csoportok és a nemzeti kisebbségek tagjainak élete – a magyar középosztály férfi tagjait egyáltalán nem érdeklő és irrelevánsnak tartott témák – megkerülhetetlenek Kaffka Margit számára. Ezek a hegemon értékrenden kívül eső témák teszik lehetővé számára, hogy szembesítse olvasóit a háború magyarországi következményeivel a háború kitörésének pillanatától kezdve. Egyértelmű kapcsolat mutatható ki Kaffka Margit és a korabeli pacifista nőmozgalom álláspontja között. *A Nő* és *A Nő és a Társadalom*, a két korabeli feminista hetilap fontos gondolatokat adnak közre a korabeli társadalmi és gazdasági problémákról és emelik a női szempontot a modernizációs folyamat középpontjába. Kaffka cikkei fontos gondolatokkal járulnak hozzá a „női kérdés” eme megjelenítéséhez.

„Voltak csirkefogók, akik számára a harcias és egyben humanista patrióta hitvallások mögött felszállt annak a lehetősége, hogy Céline szavaival élve, megmeneküljenek a „bivatalok kötöttségei”, az egymást követő napok monoton unalma, a házasság, a családi élet egyformasága elől, amit maga Gide is annyira gyűlölt. És a stoikus vagy cinikus filozófusokkal együtt, Moltkét, Nietzschét vagy Barr'est idézve keserű és tetszelgő önelégültséggel állapíthatták meg, hogy megint a pesszimistáknak van igazuk: az ember jobban szereti az erőszakot a szeretetnél, a háború a természet törvénye, naturam expellas furca... és már furkósbot sem akad, amivel el lehetett volna űzni. Íme, a történelem újabb leckéje, amelyből az emberiség sohasem tanult semmit.”

(Fejtő 32)

Kaffka Margit gyakorlatilag pályája kezdetétől írt publicisztikát is, s témái átfogták a társadalmi modernizáció számos fontos kérdését. Bár napi újságírással valóban nem foglalkozott, újságírói munkássága mégis fontos és terjedelmileg is jelentős része életművének, a szakirodalom azonban különböző okok miatt eddig kevés figyelemre méltatta.

Műfajait tekintve ezek az írások a véleményesajtóhoz és – időnként – a tárcához állnak közel (néha akár kifejezetten a tárcanovella felé közelítve). Mindenképp érdemes tehát röviden szemügyre venni a századelő és különösen az első világháború irodalmi igényű véleményesajtaját, mint Kaffka szövegeinek elsődleges kontextusát, ám talán ennél is érdekesebb a különbségek lehetséges okait feltérképezni. A szakirodalomban többször találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy Kaffka publicisztikái (még a háború idején írottak is) „jellegzetesen női” látásmódot és stílust képviselnek, illetve hogy a társadalmi problémákhoz is „a nőkérdésen keresztül közelítenek”, de vajon miben nyilvánul meg, mitől válik „nőivé” ez az írásmód? Ami pedig még fontosabbnak tűnik: hogyan járul hozzá ez az írásmód, látásmód (nevezzük akár nőinek vagy sem) Kaffka témáinak megközelítéséhez, különös tekintettel a háború alatt keletkezett szövegekre?

Dolgozatom hipotézise az, hogy a különbséget mindenekelőtt a válogatás, a problémák, a társadalmi környezet megfigyelése során zajló szelekció okozza: Kaffka számára megkerülhetetlenek a hétköznapi élet olyan tényei, amelyek a hegemon (magyar, minimum középosztálybeli felnőtt férfi) konszenzus számára láthatatlanok, lényegtelenek - a nők élettényei, az alsóbb társadalmi osztályok hétköznapijai, a nemzetiségek problémáinak realitása. A fontos/nem fontos, számít/nem számít dichotómiáiban Kaffka következetesen máshogy dönt (nem is tehet másként), s az így létrejövő igen komplex összefüggésrendszerben láthatóvá, sőt, megkerülhetlenné válnak azok a problémák, amelyeket a korabeli hegemon társadalomszemlélet túlságosan reduktív volta miatt könnyen elvét. A gyakran némileg lekezelően „élőbeszéd-szerűségként”, esetleg egyenesen csevegésként megjelölt beszédmód ebben az esetben a társadalmi komplexitás érzékeltetésének kitüntetett módja – s ez teszi lehetővé azt is, hogy Kaffka már a háború elején tisztában legyen azzal, mi lehet a háború végkimenetele és hozadéka Magyarországra nézve.

Pacifizmus és feminizmus a századelőn

„Alig ismertem embert, kinél a pacifizmus annyira vérré vált volna, mint Kaffka Margitnál. Minden szava lázított” - írta Fenyő Miksa a *Nyugat* Kaffka-nekrológiájában, s ez a megállapítás a Kaffka-szakirodalom számos szerzőjénél visszatér. Az első világháború kitörésével kapcsolatosan talán leggyakrabban

idézett mű épp Kaffka *Lírai jegyzetek egy évről* című műve, melyben nyoma sincs annak az ekkor szinte általános szólamnak, mely a háborút a vér általi megtisztulás szent ünnepeként, illetve a nemzeti büszkeség kinyilvánításának, helyreállításának üdvözölt lehetőségeként, valamiféle szükséges, fennkölt, megkérdőjelezhetetlen eseményként értékelte.

Publicisztikájában is igen korán, már 1914 decemberében megjelenik a háborúellenesség igen határozott hangja. Az „Imádkozni próbáltam” című írás azonban mégsem jelent meg ekkor publicisztikaként, csak négy évvel később, 1918-ban, már halála után, *A révnél* című novelláskötetben (ennek lehetséges okaival itt nincs tér foglalkozni). A szöveg témáját és hangütését tekintve bizonyos értelemben a „Záporos, folytonos level” című költemény párja, ám míg ott (a lírai beszédhelyzet követelményei miatt is) az átfogó háborúkritika mellett a szerelméért, társáért aggódó nő hangja az uralkodó, a cikk keményebb és általánosabb hangon beszél. A versben, ahol az individuális párkapcsolat veszélyeztetettsége a kiindulópont, a háború mintegy természeti csapásként, befolyásolhatatlan és megítélhetetlen sorsként ábrázolódik: a milliónyi katona, aki a lövészárokból félbetört régi életéről és az otthon hagyott anyákról, feleségekről álmodik, passzívan várja, hogy véget érjen a háború, de „addig szót fogad, mit tegyen, – húnyn lélekkel megy előre”. Hasonlóan passzívan, tehetetlenül várakozik a ki tudja, honnan támadt vihar végére az a „millió picike asszony”, aki „sír itthon a párja után, méri gyötrődve az időt”. Az egyéni emlékek felidézése a vers második felében azonban épp az általánosságot, a közösség érzetét erősítik, mintegy azt sugallva, hogy a lövészárokból parancsolt férfiakat és az otthon maradt nőket a háború tette tömeggé – valójában egyéni sorsok, emlékek, érzések sokaságáról van szó, melyet az abszurd, kibillent helyzet erőszakkal homogenizál, megtagadva az egyéni átélések sokaságától az individualitás érzetét.

Ezt a binaritást, a sokféleség, a differenciált társadalmak, kultúrák és a különbségeket végletesen leegyszerűsítő, az „emberanyagból” pusztá tömeget, erőforrást gyártó háború kettősségét megfigyelhetjük az „Imádkozni próbáltam” című cikkben is. A háború abszurditását már a retorikai pozíció kijelölése felmutatja: Kaffka ahelyett, hogy (a „nemzetárulás” bűnét kockáztatva) nyíltan ostromozná a háborús politika és a háborút támogató egyház, a katonák vonuló sorait megáldó és a győzelemért imádkozó papok szövetségét, látszólag háborús imádságként próbálja megfogalmazni gondolatait (hűen a politika elvárásaihoz, s jó szándékát a többes szám első személyű formával is alátámasztva), ám kiderül, hogy e jámbor cselekedet nem hajtható végre: a beszédhelyzet ugyanis nem egyeztethető össze a kereszténység legalapvetőbb tanaival. „Nemzetek járulnak elében zsoldáros imádságban, és könyörögnek, hogy a másikat pusztítsd, porig alázd. El tudsz-

e igazodni ma az imádságainkon és igazainkon, te szegény, kinek hivatalod volna az igazság, jóság s az ellenségszeretet?” (Kafka 1914/1972, 305)

E szövegben azonban a férfi-női dichotómia hangsúlyossá válik, és egészen más fénytörésbe kerül. A háborút, a minden értelmet nélkülöző, az agresszió ösztönének gátlás nélkül engedelmeskedő pusztítást a maskulin princípiumhoz, míg az életadást, a lassú, folyamatos építkezést, az önfeladásig előrelátó, józan, felelősségteljes tervezést a femininhez sorolja.

Mennyi millió percen és órán, hány ezer napján idődnek tenyészik emberré az ember asszony ölében és asszony ölen; s a férfidüh egy vak pillanata elég, hogy megszűnjék egész gyönyörű világod benne! (...) Asszony vagyok, Uram, és soha még egy hernyódat sem öltem! Mert ímhogy sűrög a hernyó s egeid pillangó bogara, hogy petét rakhasson oda, hol élelmet találnak fiai tavaszkor, bár önmaga nem látja örömét annak! Mily értelmes minden asszonyi állat tevése a földön? - S bár férfaid értelmetlen *beszédűnek* ítélnék, én, asszonyi ember, a te örök értelmetet csudálom akaratlan cselekedeteimben. De talál-sz-e értelmet, férfiak Istene, abban, mit férfaid cselekszenek? - Ó, ősi asszonyisten, százemlőjű, gyökérszett lábú Gaea, miért is múlt el a te országod? (Kafka 1914/1972, 306)

Ez a gondolat a női irodalmi hagyományban nem kivételes, a *Nyugat* 1934-es ankétjára („Mit tegyen az író a háborúval szemben?”) hasonlóan kategorikusan pacifista, és a társadalmi nemi szerepek e tekintetbeli különbségét hasonló élességgel hangsúlyozó válaszokat adtak a megkérdezett női szerzők. Érdekes egyébként felidézni, hogy Kaffkáról írott előd-kereső, a hazai női irodalmi hagyomány szálát felvenni próbáló írásában Szabó Magda szintén úgy fogalmaz, hogy Kafka „férfiak áldozata lesz, hiszen férfi-rögeszme, a háború öli meg.” (Szabó 20)

Az 1914-es cikk stílusa, a hangütése a bibliai tematikájú Kafka-novelláké – a mondanivaló azonban nagyon is kortárs. A századelő feminista törekvéseinek már jóval a háború előtt kitüntetett pontja volt a pacifizmus, a háború minden formájának elutasítása, nem pusztán morális illetve érzelmi alapon, hanem sokkal inkább gazdasági és politikai érvek mentén. A magyar sajtóban ezeknek a gondolatoknak leginkább a két legnevesebb feminista lap, *ANő* illetve *ANő és a Társadalom* adott teret. Talán nem véletlen Szabó Magda fent idézett kategorikus állásfoglalása, mely szerint a háború férfi rögeszme, hiszen rá nagy hatással lévő gimnáziumi latintanára, Nánay Béla már 1917-ben azt írta, hogy „[a] háború cselekvő alanyai s még inkább szenvedő tárgyai a férfiak”, s bár lehet, hogy a háború „természetes ösztön”, ezt, éppúgy, mint mondjuk az emberevésre való hajlamot nem támogatni és igazolni kell, hanem nevelés által mielőbb eltüntetni. A férfiak nevelése azonban túlságosan foglya a történelem- és irodalomtanítás által elkövetett romantikus hamisításoknak,

amelynek során például Horatiusról nem azt tanulják meg, hogy elmenekült az ütközetből, hanem azt az idősebb kori idézetet, hogy „édes és szép dolog a hazáért meghalni”. Az irodalomtanítás „szintén a katonai célt szolgálta. Harcias történetek, hősökre babért fonó költemények foglalták le e nevelés javát.” Sőt, fejtegeti Nánay, a testnevelés is ennek szolgálatában áll a fiúknál: katonai rendgyakorlatok, katonai drill „teszik őket engedelmes hadi objektumokká. A fiúkba már itt belecsepegtetik az előítéletet: katonává kell lennie, mert erejét ott fejtheti ki. Felébresztik benne a hiúságot: tartsa magát olyan legénynek, mint a másik. Megbénítják a gondolkozás bátorságát, gyávává teszik a gyávaság vádjával szemben.” A fiúk nevelése intézményesítve és többszörösen megideologizálva termeli újra a militarizmust. „Ezt a hipnózist alkalmazzák az irányítók a fiúk nevelésénél, hogy a háborúk engedelmes tárgyai legyenek.” (Nánay 85) A lányok ezzel szemben nem foghatók meg háborús események leírásával és hadi költeményekkel, írja a pragmatikus leánygimnáziumi tanár: a csaták tárgyalását „a leányok unalmasnak találják, mint valami böjti prédikációt. A történelmi nevelés nem ragadja meg a leányok hiúságát, nem kelt fel bennük vágyat a rossz versekben és beszédekben magasztalt hősi név után”, a nő „természetének megfelelő eszme” a békére nevelés, a harc ütötte sebek begyógyítására, a béke fenntartására, az emberi „kultúrközösség nemzetek felett álló eszméjének” megismerésére ösztönzés. (Még egyszer: nem valamiféle leegyszerűsített, a nőket „békeangyalként” sztereotipizáló előfeltevés alapján. Nánay szerint a fiúk nevelésének is így kéne történnie, de ezt akkor – a világháború kellős közepén – esélytelennek látja. A lányok nevelése viszont eleve kevésbé érdekli a fiúkra összpontosító és férfiközpontú társadalomban gondolkodó döntéshozókat, így itt könnyebb változásokat bevezetni.)

A továbbiakban Nánay racionálisan levezeti, miért magától értetődő állapot a nőknél a háború gyűlölete (címszavakban: apa nélkül felnőtt lányok, testvérüket, férjüket elvesztők, nyomorék társat visszkapók fájdalmai, a háború következtében felborul a nemek aránya, ezért a nők „társadalmi értéke” csökken stb.), s így a nők érdeke a háború elkerülése. Ezt csak erősíti, hogy az utódok életét is többre értékelik a nők, írja Nánay, hiszen fizikailag összehasonlíthatatlanul közelebből érinti őket ez a kérdés a férfiaknál. Bár előfordulnak militarista nők és anyák, „akik visszariasztó ízetlenséggel viseltek ékszert, amelyen ilyen felírás hivalkodott: „én is feláldoztam fiamat a hazámért”, ez inkább kivétel, annak ellenére, hogy szellemeskedők meg szokták jegyezni, hogy a nők egyáltalán nem békeszeretőek, hiszen „akiknek szavuk volt a világpolitikában, egy cseppet sem viselkedtek békésen”. Ebben már a megoldás is benne van: akiknek szavuk volt. „Mint a férfiak, úgy a nők között is *csaké* azoknak volt szavuk, akik háborút akartak”, emeli ki Nánay (86),

hangsúlyozva, hogy a nyilvánosság és különösen a politika terei igencsak lejtének a hegemonia irányába.

A pacifizmust és a feminizmust hasonlóképpen szoros rokonoknak látja a keresztényszocialista Giesswein Sándor is. A demokratizálódástól elválaszthatatlannak látott társadalmi modernizáció elkötelezett híveként, a nacionalizmus és az antiszemitizmus ellenzőjeként 1922-ben (!) még azt is leírja, hogy a nemzetet ősi és természetes, megkérdőjelezhetetlen alapként kezelő nacionalizmus (tehát nem a nemzet gondolata általában!) a 19. századdal és a modernizációval születik:

Míg azelőtt senki nem ütközött meg azon, hogy az államnak többféle nyelvű és nemzetiségű és emellett egyenjogú polgárai voltak, egyszerre csak az az ideológia hipnotizálta az embereket, hogy egyrészt az egy nemzethez tartozó embereknek egy államban kell tömörülniök, másrészt pedig egy állam polgárainak egy és ugyanazon nemzethez kell tartozniok és egy nyelvet kell beszélniök. *Amiként azelőtt a más vallásút eretneknek tekintették, úgy lett most a más nemzetiségű államveszélyes idegenné vagy legalább másodrendű, túrt állampolgárrá.* Így volt ez Európa-szerte kisebb-nagyobb mértékben, csak egy kisded köztársaság, a demokratikus szellemű Svájc volt az egyedüli állam, mely a nemzetiségi kérdést méltányos és igazságos módon megoldotta, úgy, hogy egész területén a német, francia, olasz és latin nemzetiségű egyenjogú svájci állampolgár lehet, anélkül, hogy nemzeti voltából egy szemernyit veszítene. (Giesswein 1922)

1914-ben „Pacifizmus és feminizmus” címmel arról ír *A Nő* című lapba, hogy e két fogalom egyként a társadalom, a gazdaság és a politika szinkronizálását megkövetelő, illetve magával hozó modernizáció velejárója: abból a törekvésből származik,

hogy társadalmi intézményeinket a jelen gazdasági élet követelményeihez alkalmazzuk. Ami régebben természetes és igazságos dolog volt, az lehet ma szociális szempontból a természetes fejlődés akadálya és igazságtalan. Azért iparkodunk tőle szabadulni és az anachronisztikus intézmények helyébe szinchronisztikus intézményeket ültetni. (Giesswein 1914, 198)

A nők szerepét a béke megteremtésében Kaffka és Nánay Béla idézett gondolataihoz hasonlóan az utódféltés, pontosabban (és kevésbé fennköltlen) az utódokba fektetett mérhetetlen (női) fizikai, lelki, szellemi energia pazarlásától való óvás alapvetően racionális vágyával magyarázza. Felidézi az amerikai Julia Ward felhívását a világ anyáihoz az 1870-es évekből, a porosz-francia háború idejéből:

Nekem az egész háború, a barbarizmusra való visszatérésnek tetszett, mert az egész dolgot vérontás nélkül el lehetett volna intézni. Az a kérdés merült

föl előttem, miért nem avatkoznak bele az anyák, hogy annyi emberélet elpocsékolását megakadályozzák, hisz ők viselik és érzik az emberi élet árának fájdalmát. (Giesswein 1914, 198)

Az igazság az, hogy az anyák bizony felszólaltak: Bédy-Schwimmer Róza, a lap szerkesztője már egy 1909-es, igen szarkasztikus hangvételű, „A férfiasság csődje” című cikkében beszámol erről (*A Nő és a Társadalom* c. lapban). Bosznia-Hercegovina annektálása és az ennek nyomán fenyegető háborús konfliktus kapcsán azt írja, hogy

e háborúnak a lehetősége, az elpocsékolott százmilliók, a háborútól való rettegés nyílt és eltitkolt kínjai, mindaz az anyagi és erkölcsi kár, amelyet az osztrák-magyar-szerb konfliktus eddig okozott, csupán a túltengő férfiasság számlájára írandó. Durván magához ragadni, amit szépszóval barátságosan is megszerezhet: ezt a férfias tempót gyakorolta a Monarchia, amikor Bosznia-Hercegovinát nem kérte el megbízóitól, akik készségesen oda adták volna neki, hanem önkéntesen annektált. Hogy ezért a férfias bátorságért 55 millió fájdalomdíjat fizettünk a töröknek, legfeljebb a férfiasságnak e mértékéért nem lelkesülő női adófizetőknek fájhat. A Monarchia férfias bátorsága, hogy ne tüzelte volna a bátor ráccokat hasonló vitézségre?

(Bédy-Schwimmer 51)

A lapok háborúpárti retorikája valóban erre az érvelésre támaszkodott: „közéje kell csördíteni a rácnak, hadd tudja meg, hogy az egér nem csiklandozhatja büntetlenül az oroszánt. Egységes a közvélemény, hogy meg kell indítani a háborút”, idézi Bédy-Schwimmer Róza leplezetlen undorral a hatásvadász, és az ország 10 milliós női lakosságának véleményét figyelmen kívül hagyó szlogeneket. Kérdés persze, hogy valóban megkapta-e volna a Monarchia „szépszóval” Szerbiát, de Bédy-Schwimmer sarkosan megfogalmazott mondanivalójának lényege nem is ez. Sokkal inkább az, hogy véleménye szerint a konfliktusok háborús „rendezése” nem szükségszerű, az pusztán az irracionális, más körülmények között törvény és erkölcs által tiltás alá helyezett ösztönkielések megideologizált követelménye, a társadalmi sokféleséget semmisnek tekintő, azt egy meghatározott ideológia érdekeivel azonosító (s az egyéb érdekeket „nemzetárulásnak” minősítő) mobilizálás stratégiai eszköze. A nők ugyanis például valóban nem akarták a háborút, legalábbis amennyire ezt lehetőségük nyílt formálisan, azaz politikailag érvényes módon, képviselőileg is kinyilvánítani; a politikai nyilvánosság számukra engedélyezett eszközeivel (ne feledjük: adót ugyan a nők is fizettek, de választó- és szavazati joguk még nem volt) tiltakoztak is. Tizenhét nőszervezet fogott össze és írt tiltakozó sürgönyt a királynak azzal, hogy utalja a háborúról való döntést a hágai nemzetközi bíróság elé, s kívánságukat érdemben tárgyalja meg az országgyűlés is. Bár akadt egy képviselő, aki

felvállalta az interpellációt, „a nők felfogása, érdekeik érvényesítése és a kormányzás tényleges iránya közt fennálló ellentét sohasem jutott élesebben kifejezésre, mint abban a cinikus megvilágításban, melybe a miniszterelnök és a parlament helyezték a nők állásfoglalását”, írja keserűen Bély-Schwimmer. A szónok (Mezőfi Vilmos) háborúellenes logikára támaszkodó, racionális és gazdasági érveit (ismét csak címszavakban: rengeteg véráldozat, az ipar és a kereskedelem megrogy, munkanélküliség lesz, éhínség, nem nyerhetünk, mert ha nyerünk is, Szerbia nem tud fizetni, mindent összevetve könnyelműség egy ilyen háborúba belemenni) félresöpörte a „micsoda sértés”, a „mi nem félünk a szerbektől” közbekiabálások sora, míg végül maga Wekerle „vágta oda az igaz férfi bátor hangján: »Én azt hiszem t. képviselőház, hogy azon a hangon, amelyet a t. képviselő úr használt, talán az általa említett asszonyi gyűléseken lehet beszélni, de külügyi kérdéseket ilyen hangon tárgyalni nem lehet«”, idézi a jegyzőkönyvet Bély-Schwimmer Róza.

Végül idézzünk fel még egy hasonló gondolatmenetet a demokratizálódás, a modernizáció és a feminizmus szoros összefüggésével kapcsolatban:

A nő teljes emancipációja ugyanis csak demokráciában mehet végbe. A feltörekvés szabadsága s a társadalmi emancipációhoz vezető politikai eszközök, elsősorban a választójog, a demokratikus fejlődés nélkül elképzelhetetlenek. A nő felszabadítása egy olyan demokráciát követel, amelyben a nő is kivívhatja a maga helyét. Mindennemű elnyomott társadalmi réteg mozgalma, nőmozgalom ép úgy, mint munkásmozgalom, csak a demokrácia levegőjében kaphatnak erőre. S a demokráciai erő teljes kialakulása lehetetlen, ha valamely társadalomban a militarisztikus irányzatok kerekednek felül,

szögezi le a szociáldemokrata Rónai Zoltán (9). Rónai a nőkérdés és a pacifizmus kapcsolatát már élesen elválasztja a hagyományos „a nők az élet átadói és őrzői”-diskurzustól, és tisztán logikai, racionális és társadalomtörténeti érveket alkalmaz. A militarizmus gazdasági szempontból is ellenérdekelt egy erős demokrácia kialakulásában: a hadi kiadások emelését kívánja a szociális és kulturális kiadások ellenében. A nő pozíciója egy militarista társadalomban minden szempontból leértékelődik, írja: ő fegyvertelen – tehát kiszolgáltatott és elnyomott; a társadalmat a harcos jutalmazásának gondolata szövi át (úgy a szimbolikusé, mint a valóságos harcosé) – a nő nem harcos, tehát háttérbe szorul szimbolikus és reális tőke szempontjából is; a családi élet hangsúlytalan, fenntartása, terhei háborúban kizárólag a nőre hárulnak; háborúban óriási mértékben megnő a prostitúció szerepe, ami még alávalóbb helyzetbe hozza a nőt (akár prostituált, akár nem); háborúban nem az emberek minősége, hanem a mennyisége számít. A nő

legyen „szülőgép”, a gyerekevelés ehhez képest mérhetetlenül leértékelődik; a háború csökkenti a férfiak számát – a nőkből keletkező „túlkinálat” ismét „értékcsökkentő” tényező. Rónai végkövetkeztetése ezért egyértelműen az, hogy a pacifizmus, a demokratizálódás, a női egyenjogúság illetve a feminizmus, valamint a társadalmi-gazdasági fejlődés között olyan összefüggés van, melynek minden tagja kölcsönösen feltételezi a másikat – s melyek összeegyeztethetetlenek a militarisztikus társadalmak működésével, így az ilyen társadalmak mindent el fognak követni az előbbi összefüggés realizálódásának megakadályozására.

Az „elhibázott egzisztenciák” – a modernizálódás elkötelezettjei

Kaffka Margit háború alatt megjelent publicisztikai írásai tökéletesen illeszkednek ebbe az eszmei kontextusba, s logikus folytatásai háború előtti írásainak is. Megközelítésmódja, motivációja, „módszere”, ha lehet így nevezni, ráadásul ugyanaz, mint irodalmi alkotásai esetében: pontos, a dolgokhoz a lehetőségek határáig közel menő, minuciózusan részletes megfigyelés. A szem, a tekintet Kaffka művészetének középponti metaforája, de az aprólékos megfigyelés, a végsőig felfokozott érzékelésre törekvés egyben a megértés egyetlen általa elfogadott útját is jelenti. A „Dialógus” című írás (melynek fiktív kerettörténetében egy természettudós férfi próbálja a kívülálló, laikus, mikroszkópba életében először pillantó nőnek elmagyarázni a tudományos megfigyelés célját és mikéntjét) talán a legvégletesebb példája Kaffka publicisztikai eljárásának, mely a kommentáló-véleménymondó tárca műfajához áll a legközelebb. Konkrét helyzetekbe illesztett mondanivaló, aprólékos, önmagában és önmagáért, az „elsődleges” tartalomnak köszönhetően is szórakoztató és elgondolkodtató leírás jellemzi ezeket a szövegeket, melyek ugyanakkor gyakran allegorizálnak is: Kaffka soha nem von direkt párhuzamot a leírtak és a mellékesen megcélzott visszasságok, társadalmi sajátosságok között, mégis annyira közel viszi olvasóját az érzékeltetni kívánt hasonlóság meglátásához, hogy annak ne maradjon más lehetősége mint az „éppen olyan, mint” kimondása, és a kritizálni, felmutatni kívánt helyzet problematikuságának érzékelése.

Kaffka azonban mégiscsak író: a megfigyelés és a leírás nála mindig elsődleges, s ez biztosítja, hogy a felsejlő allegória soha nem rombolja le a mondanivaló komplexitását. A társadalmi modernizáció és a demokratizálódás oldalán való egyértelmű elkötelezettsége mellett és annak ellenére, hogy kimondja, a tudatosítás munkájához, a kritikus szemlélet hasznosíthatóvá tételéhez és az ehhez elengedhetetlen társadalmi szolidaritáshoz, e „lelkes dolgokhoz”, ahogy írja (Kaffka 1918c/1972, 397-398), „lelkesültekre” van szükség, soha nem hagyja el az önreflexív pozíciót,

ahonnan rálátni önnön lelkesültségének *választott*, és emiatt mindig egyedi, a jelenségek ellentmondásosságát, végtelen változatosságát, a nézőpontok sokféleségének lehetőségét soha nem elfedő, kontingens voltára. Számos példát hozhatnánk ennek illusztrálására az *X harctéri ápolónő* főszereplőjének leírásától (amely nem idealizálja a háború következtében végre társadalmilag önállóvá, önmaga eltartására képessé és jogosulttá váló, ennek következtében azonban meglehetősen önelégülten, lekezelően és szűklátókörűen viselkedő, bár a harci ideológiától immár magát függetleníteni tudó hősnőjét) a *Vasúton* önállóvá, férje bevonulása miatt gyermekei eltartójává lenni kényszerülő, tőkehússal feketéző nőalakjáig, aki kivívja a vonat kispolgári közönségének csodálatát talpraesettsége és üzleti érzéke miatt – ám akivel a szöveg nem azonosul egyértelműen, de nem is utasítja el. A narrátor pozícióját minden esetben köztesség jellemzi: a jelenségeket, változásokat mindig egy folyamat részének láttatja, s mindig csak a megelőző állapothoz képest értékeli. Egy olyan világ, amelyben több embernek van lehetősége boldogulni és előrehaladni jobb, mint egy olyan, amelyben emberek nagy tömegei ab ovo el vannak zárva és tiltva az efféle lehetőségektől, s ebben az összefüggésben az ellenszenves fizetett ápolónő vagy a társadalmi átalakulás meglehetősen ijesztő dimenzióit feltáró húsüzer asszony mindenképp előrelépés a korábbi állapotokhoz képest, ha nem is tökéletes megoldás, sugallják ezek az írások. A narrátor bemutatja az adott helyzet problematikusságát, veszélyeit, nem ideologizál és idealizál, de egyértelmű értékpreferenciáit sem rejti véka alá: a kritika struktúrája soha nem a 'jó/rossz', hanem az 'x jobb, mint y' formáját ölti. Az aprólékos, alapos mérlegelés pedig mindig ugyanarra az eredményre vezet: a társadalmi modernizáció jobb, mint annak hiánya, netán ellentéte.

Míndez azonban nem azt jelenti, hogy adott esetben ne támadná vitriolos élességgel az embertelennek, irracionálisnak és károsnak érzett hegemóniát, s ezekben az esetekben érvei ugyanazok, mint a fent idézett baloldali, pacifista, a társadalmi modernizáció iránt elkötelezett politikai irányok képviselőinél olvasott érvek. Fontosnak tartom kiemelni, hogy nem elegendő annak kötelességszerű megjegyzése, ami a korábbi Kaffka-szakirodalomban történelmi okok miatt gyakori, nevezetesen hogy „Kaffka szimpatizált a baloldali, a társadalom átalakulását sürgető politikai erővel”, ám „a forradalom szükségszerűségének gondolatáig nem jutott el”, még akkor sem, ha a szövegek szoros olvasását követően hasonló következtetésre kell jutnunk. A marxista ideológia követelményeinek különböző okok miatt megfelelni kívánó-kényszerülő irodalomtörténet-írás ugyanis azzal, hogy a kommunizmus (később: a szocializmus) politikai metatörténetébe ágyazta az irodalom történetét, s ezen belül Kaffka munkásságát is, egyfelől – pusztán politikai jelszóvá változtatván – kiüresítette a Kaffkánál is hangsúlyosan jelenlévő, baloldali jellegű társadalomkritika elemeit, másfelől stigmatizálta

azokat. Így mindenekelőtt a társadalmi modernizáció bonyolult összefüggésrendszerét, melynek lényeges része volt a pacifizmus, a társadalmi rétegek és nemek egyenjogúsítása, a nacionalizmus kritikája és sok más, ma e stigmatizáció miatt szinte felvethetlenné vált kérdés. E problémák ugyanakkor a századelő magyar közgondolkodásának és irodalmi életének középpontját képezték, s elemzésük, újraleírásuk nélkül kérdéses, hogy alkothatunk-e érvényes képet akár irodalomtörténetileg is e mai irodalomszemléletünk számára kiemelten fontos, hagyomány- és kánonmegalapozó időszakról.

Itt nincs mód részletesen tárgyalni Kaffka erőteljesen kritikus írásait, s különösen pedig tágabb kontextusba helyezni azokat, ezért ismét csak egy-két példára szorítkoznék.

Általában jellemző, hogy Kaffka szívesen él a szabad függő beszéd eszközével, aminek publicisztikai funkciója a korábban említett allegorizálásával rokon (sokszor pedig együtt van jelen a kettő). A „Glosszák” orvoskongresszusának szónoka, az „Asszonyzsúr” szabadságot katonáorvosa így módot ad az írónak arra, hogy a társadalom előtt álló feladatok elképesztő méretei miatti kétségbeesésének illetve kételyének is hangot adjon. A „Glosszák” beszélőjét „hallgatva” a narrátor a társadalom tudatos modernizálásának összetett problémáját érzékelteti:

Hiszen ez a mesebeli Együgyű Szőnyeg; ha akármelyik csücskét, virágát megfogom, emelném: nem lehet magában; a többi is jön vele. Hiszen itt akkor mindent, mindent reformálni kell, megváltoztatni... vagy tán megszüntetni, újraépíteni. (...) És feltéve, hogy lehetne egyenkint, szép sorjában, a keretek meghagyásával, a rendszer megmaradásával (tán építették már úgy is), de *miből*, Úristen, miből. Mennyi milliárdba kerülne; ezt nem számította össze senki a kongresszuson, és nem ajánlta komolyan, hogy honnét vegyük? A „csak egy virágszálat” jótékony bazárból talán? Olyan óriási áldozatok, olyan mérhetetlen pénz kellene, amennyiből talán egy egész esztendő, nagy világháború kitellenék minden ágyústul, mundérostul, katonástul.

(Kaffka 1917b/1972 335)

A narrátor retorikai eljárásának alapeleme az irónia, mellyel egyszersmind meg is kérdőjelezi mondanivalója igazságát. Valóban olyan elképzelhetetlen-e akár a programszerűen végrehajtott modernizáció? Vagy pusztán arról van szó, hogy a rendelkezésre álló forrásokat elviszi a háború, illetve az a mechanizmus, mely a háború előidézésében és fenntartásában érdekelt?

Hasonló a „Cselédek nélkül” című cikk gondolatmenete is, ezúttal direkt publicisztikai stílusban, nem álcázott elbeszélésként. A háborús helyzet kapcsán (amikor is nem lehet cselédet kapni) annak beláttatását tűzi ki célul a

beszélő, hogy a cselédek tulajdonképpen csak az elavult, elmaradott társadalmi berendezkedés, mindenekelőtt pedig a nők e társadalomban elfoglalt helye miatt tűnnek a polgári háztartások számára nélkülözhetetlenek. A hétköznapi háztartási trükkök „egyenjogúsító” (és nevelő) hatásától indulva egyre nagyobb ívű reformképeket vázol fel, s mindennek a női egyenjogúság képezi az alapját. A fizetetlen, lélekölő háztartási rabszolgamunka, mely a társadalom alappilléreinek látszik, valójában nem kell, hogy mindennek alapját képezze, sugallja Kaffka. A munkát vállalni kényszerülő vagy dolgozni kívánó nők tehermentesítésének bizonyos területeihez, mindenekelőtt a csecsemő- illetve gyermekgondozás támogatásához persze pénz kellene,

de miből, miből, miből? - sziszeg rám a kérdés. Mikor jut az emberi közösség munkateljesítményéből ennyi költség, ennyi gondviselet, jólét és egészség – a csecsemőknek? »De hiszen *ez takarékoság az emberi erőkelet!*« - Mindegy! Gebedjenek meg az erők, kivált az asszonyi erők; puskaporra, ágyúra, törre, méregre, emberfogó vascsapdára kell ezen a mai világon – amit a föld, a lég, az ég, a bánya, a gép, az állat s az ember ereje, munkája kitermel. (Kaffka 394)

A helyzet abszurditását itt is az irónia érzékelteti.

Az áttételesebb témájú cikkekben is megszólal a társadalomkritikus, demokrácia- és modernizációpárti hang. A Fővárosi Könyvtárát ért támadások ellenében írt cikk konklúziója például épp azt emeli ki, hogy „minden egyszerű ajánlott levelet postára adnom Magyarországon mindig nehezebb volt, több utánajárással, várakozással, nyeléssel, több indolencia és bürokrata gőg elviselésével járt – mint tíz könyvet kivenni a Fővárosi Könyvtárból”, ahol

mindig volt, aki szívesen, serényen, tudással útba igazítson, s azzal a nyugati udvariassággal, mely mindenkinek egyformán kijár, személytelen, nyugodt, kötelességszerű s nem tolakodó, s melynek szívós és kitartó gyakorlása tán megbirkózhatna nálunk az úton-útfélen lökdösődés, a bárdolatlan presztízskérdés s a közönséggel szemben való hűbérúri (vagy szolgabíró) gőg csúf szellemével. (Kaffka 1918b/1972, 390)

Az „Apró hősködések” pillanatfelvétele ehhez hasonlóan az olyan kicsiségekben is megnyilvánuló rossz társadalmi beidegződéseknek az egész társadalom állapotáról árulkodó voltát mutatja fel, mint egy egyszerű sorban állás, illetve tolakodás kezelése.

Beszélhettem volna én itt a nagy, művelt, nyugati nemzetek utcai vagy ügyesbajos közönségének nagy, szuggeráló tömegerejéről, mely ily aprólékos fegyelmezettségben nyilvánul; hogy miképp állnak ott össze, mint egy ember,

érdekeltek, jelenlevők és kívülállók, rögtön és a legcsekélyebb jogsérelem miatt; s mint nevelik egymást és önmagukat csökönös következetességgel arra, hogy mindennapi életük vitele könnyebb, egyszerűbb, finomabb és zavartalan legyen,

s mégsem szól: „Gyöngé voltam, szánom-bánom; nem vagyok igazi apostol jellem, bizony. Én egymagamban úgyse győzném; hiába! Segítsenek!...” - fordul a fiktív beszédhelyzetben az olvasóközönséghez, tágabb értelemben a társadalom egészéhez (Kafka 1917/1972, 323), érzékeltetve, hogy valódi demokratizálódás, polgárosulás, modernizálódás csak alulról, az egyéntől, tudatos egyéni belátások és döntések során születhet meg, máshogyan nem – enélkül minden reformtörekvés talajtalan és eredménytelen marad.

Apróságok

A dolgozat elején idézett „Imádkozni próbáltam” című szöveg kiinduló témája meglepőnek tűnhet: nem a háború hétköznapi rettenete, a pusztulás, a hiány, az éhség, az elszakított családok, párok, a megnyomorított emberek fájdalma a beszélő keserűségének origója. A különbözőség, a sokféleség kétségbevonása, erőszakos felszámolása az, ami a háborúban az emberiség szempontjából számára a legkiábrándítóbb. Kafka számára az emberséget az emberiség végtelen változatosságban megnyilvánuló voltának egysége, nem pedig egyformasága jelenti. Rokon ez a felvilágosodás humanizmusával, Herder kulturális különbözőségeken keresztül realizálódó tökéletesedés-eszméjével, de századelőn és a két világháború közt az államkatolicizmussal szemben megfogalmazódó „ellenzéki” kereszténységkép, a 'katholikus' eredeti jelentéséhez ragaszkodó egyetemességfogalom hasonlóképpen az egyéni életutakon, egyéni, összemoshatatlan különbségeken túli összekötő erőben látta az emberség (és az erkölcs) alapját (gondolhatunk például Babitsra, Giesswein Sándorra, de akár Slachta Margitra is). Az empátia, a szolidaritás, a tolerancia jelenléte, de legalábbis az intolerancia hiánya az, amit Kafka az emberi fejlődés lényegének tart, még akkor is, ha számtalanszor kételkedik abban, van-e, létezik-e valójában egyetemes emberi fejlődés, vagy legfeljebb csak egyéni értelemben lehet ilyesmiről beszélni. A különbözőség, a differenciálódás emellett a tudatosodás útja is, s épp a tudatossá válás jelenti a gyógyulást, a fejlődést (e gondolat a pszichoanalízis hőskorában talán nem meglepő – egyébként hasonló a kiindulópontja többek közt Schöpflin Aladár különbözőségeket, sokféleségeket ünneplő, azt a fejlődés legszebb jelének tartó irodalom- és kritikafelfogásának is). Az egyformaság egysége nem tud magáról, így kiszolgáltatott és veszedelmes, szemben a különbözőség egységével, mely tudatos, és tudatosult voltában toleráns. „Mily gyönyörűen

különböztünk már egymástól mi, milliónyi ‘egy’-ek; mily millióképp tükröztük arcodat! (...) *Tudtunk* magunkról a másoktól különbözőségben. - Lám, most mindegyikéd egyforma gúnyában, egyforma lépéssel jár végtelen és pusztá utaidon, és egyforma szóra engedelmesen robbant gyilkos felleget más ifjú fiaid élete felé”, írja Kaffka. (1914/1972, 305)

Ezek alapján talán érthetővé válik az az elsőre furcsának tűnő gondolat, hogy a háborút nem a különbözőség, a szembenállás, a másféleség, hanem épp ellenkezőleg, az egység, az azonosság tragédiájaként éli meg. A modern egyéni identitás az individuális különbözőség tudatosulását jelenti számára: maga a különbözőség tudata az, ami megteremti az elhatárolódást, nem pedig fordítva – nem az elhatárolás teremti meg a különbözőséget. Épp ellenkezőleg, a *valamitől* való elhatárolás, a *valamiként* való meghatározás, a *valamibe* sorolás egységet teremt, s az etikus döntéseket lehetetlenné tévő egyéni tudatosság (és felelősségérzet) elhomályosítását, felfüggesztését – végső soron pedig agressziót és kegyetlenséget. Az erkölcsi tabuk folyamatos, sorozatos megtörésére kényszerített katona, életét féltve, megadja magát a parancsnak, feladja erkölcsi integritását: „Megadja magát, – ez a legjobb, – s próbál az életnek örülni. Résztét elől becsukja szívét, egy gondja van: »Ma még élek!« Síratlan temet bajtársat: »Ez hült ki szegény ma, nem én!«”, írja Kaffka a *Záporos, folytonos levélben*. Ez a jelenség az, amit a pszichológia kompartmentalizációnak nevez.¹ Ez az eredendően tudattalan kognitív védelmi mechanizmus az, ami működésbe lép, ha az egyénben ellentmondásos értékek, egymást kizáró gondolatok, hitek hatnak, kognitív disszonanciát vagy mentális diszkomfort-érzést okozva. A kompartmentalizáció segítségével a konfliktuózus gondolatok egymás mellett tudnak létezni anélkül, hogy veszélybe sodornák az egyén mentális integritását – olyan módon, hogy letiltódik a kompartmentalizált én-állapotok explicit tudomásul vétele illetve a köztük való interakció.

A militarizálás lényege a legnagyobb részt tudatosan létrehozott kompartmentalizáció, egy többrészes, többszintű, sokszor nyílt agressziót alkalmazó szocializációs folyamat (emlékezhetünk Nánay Béla fent idézett gondolataira a fiúk korabeli iskolai oktatásáról, de – hogy csak egyetlen közismert példát mondjunk –, ha az *Iskola a határon*ban leírt helyzetekre gondolunk, szintén beláthatjuk e gondolat igazságát). Eredményként olyan

¹ Vö. pl. D.L. Smith:(2011). *Less Than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. New York, NY: St. Martin's Press, 2011; J.S. Thomas, C.P. Dizfeld, C. J. Showers: *Compartmentalization: A window on the defensive self*. *Social and Personality Psychology Compass*, 2013/7 (10), 719 – 731.; Abe Kenji: *Compartmentalization and Dehumanization as One of the Root Causes of Today's Global Concerns*, *European Journal of Academic Essays* 2014/1(11):18-2; C., Rozuel: *The moral threat of compartmentalization: Self, roles and responsibility*. *The Journal of Business Ethics*, 2011, 102 (4), 685 – 697.

személyiség jön létre, mely képes külső vagy belső utasításra idegenként s így ellenségként „beazonosítani” bizonyos embereket vagy társadalmi csoportokat, olyan én-állapotot létrehozva ezzel, mellyel nemhogy összeegyeztethető az embertársal szembeni részvétlenség vagy kegyetlenség, de az egyenesen erkölcsi kötelességként magasztalódik fel oly módon, hogy közben megmarad a „másik” én, aki otthon, a „mi”-pozícióban szerető apa, odaadó fiú, művészi hajlamokkal megáldott orvos stb. E bonyolult folyamat tárgyalása természetesen nem feladata e dolgozatnak, de annyit fontos megjegyezni, hogy tudatosan előidézett kompartmentalizáció természetesen nemcsak háborús helyzetben létezik, illetve pontosabban a tudatosan előidézett kompartmentalizáció az, ami – többek közt – előidéz(het)i a háborús helyzetet is. (Ez az idegenségképző stratégia számos ideológia fontos része, például a nacionalizmusé, a rasszizmusé, az antiszemitizmusé, a gúnofóbiáé, a vallási fundamentalizmusé stb.).

Kafka a háború abszurditását azáltal mutatja fel, hogy tudatosan elvet minden olyan ideológiai momentumot, amely az effajta különbözőzés-gyártást, az erkölcsi érzék és az egyéni tudatosság felfüggesztését megkövetelő kompartmentalizációt támogatja. Az eszköz ebben az esetben is a részletes leírás, a mikroszkopikus pontosságra törekvő megfigyelés, mely igyekszik érzékelni és rögzíteni azt is, ami prekonceptiójába beleillik, és azt is, ami nem.² Legkézenfekvőbb példa erre „Ime – Ember!” című írása, mely pici, abszurd történet-csírákat tartalmaz: a magyar főhadnagy önkéntelenül tüzet ad egy ellenséges orosz bakának, mert a helyzet, „a megszokottság régi, köteles, gépies mozdulatát” hívja elő belőle, mert „mióta a világ, férfi férfinak, dohányos dohányosnak így nyújt »tüzet« (...) és tán ebben van az egyedüli demokrácia” (Kafka 1916/1972, 317-318); egy német katona nem bírja el a csomagjait, mire egy leszerelt orosz odamegy, segít neki megigazítani a azokat. A közösség, a közös katonasors ismerős nehézségeinek szolidaritását a narrátor szabad függő beszéd segítségével érzékelteti, megteremteni próbálva a törékeny egyensúlyt az érzékelt összetett valóság és a megideologizált, „lám-lám, csak jó az ember”-típusú tendenciózus tartalom közt. A cikk zárlata épp arról szól, hogy emiatt nem lett költemény egyetlen ilyen emlékből sem: a verses forma, még a szabadvers is túlságosan megemelte volna ezeket az „egyszerű kép, látvány, kis jelenet, véletlenség” formájában érzékelt valóságdarabokat.

Kafka publicisztikájának reménybeli további vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a használt/formált nyilvánosságter tematikai és formai sajátosságait sem. A sajtóműfajokkal szorosabb kapcsolatban lévő írások esetében különösen indokolt a szövegközeli, kontextualista, a

² Ld. impresszionizmus és természettudományos megközelítés rokonsága a századelő kritikájában.

társadalmat pedig kultúráként illetve kommunikációk rendszereként felfogó megközelítés. Ennek jegyében pedig vizsgálendő az is, hogy a Kaffka kapcsán felidézett baloldali, demokratikus, jogérzékeny és pragmatista elkötelezettség miféle modernséget képzelt el, mit látott a társadalmi modernizálódás leglényegesebb vonásainak, s (adott esetben) hogyan befolyásolta ez a művészet diskurzusait. E kutatások talán hozzásegíthetnének annak megragadásához is, hogyan lehetséges a művészi autonómia gondolatának fenntartása mellett a megfigyelő korporális és társadalmi realitásának el-nem-kendőzése, s a (Kaffkához hasonlóan) ebből fakadó érintettségének, megfigyelésétől való elválaszthatatlanságának, s ezáltal felelősségtudatának elkerülhetetlen megjelenítése. Ez pedig, ha úgy tetszik, épp az etikai elem mindig is jelenlétének voltát elfedő kompartmentalizáció tág perspektívát nyitó felszámolását jelenti a tudományos kommunikációban.

Felhasznált irodalom

- Bédy-Schwimmer, Róza. 1909. „A férfiasság csődje.” *A Nő és a Társadalom* 4: 49-51.
- Fejtő, Ferenc. 1990. *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért: Ausztria-Magyarország széttrombolása*. Budapest: Minerva – Atlantisz.
- Giesswein, Sándor. 1914. „Pacifizmus és feminizmus.” *A Nő* 10:198.
- Giesswein, Sándor. 1922. „A zsidókérdés patológiája (A zsidók útja. Írta Bíró Lajos, Pegazus kiadás 1921.)” *Nyugat* 17-18.
- Kaffka, Margit. 1914/1972. „Imádkozni próbáltam”. In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 305-308.
- Kaffka, Margit. 1916/1972. „Íme – Ember!” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 316-320.
- Kaffka, Margit. 1917a/1972. „Apró hősködések.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 320-324.
- Kaffka, Margit. 1917b/1972. „Glosszák.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 333-340.

- Kaffka, Margit. 1918a/1972. „Cselédek nélkül.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 391-395.
- Kaffka, Margit. 1918b/1972. „A könyvek ügyéhez.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 388-391.
- Kaffka, Margit. 1918c/1972. „Lelkes dolgoknak lelkesültjei.” In Bodnár György, szerk. *Kaffka Margit: Az élet útján: versek, cikkek, naplójegyzetek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 395-398.
- Nánay, Béla. 1917. „A nőnevelés a pacifizmus szolgálatában.” *A Nő* 6: 85-86.
- Rónay, Zoltán. 1916. „Pacifizmus és a nő felszabadítása.” *A Nő* 1:9-10.
- Szabó, Magda. 1987. „A zarándok-anyja: Kaffka Margit.” *Kritika* 12: 19-20.

Jablonczay Tímea

Zsigmond Király Főiskola

Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződései Szenes Erzsínél¹

Tanulmányom Szenes Erzsi (1902, Rajec – 1981, Jeruzsálem) csehszlovákiai (és szlovákiai) magyar költő, újságíró, Holokauszt túlélő, izraeli magyar író életét és munkáját feltáró bevezető elemzés kíván lenni. Vizsgálódásaim Szenes Erzsi irodalmi és kulturális szövegeinek társadalmi, kulturális és politikai kontextusára vonatkoznak, de főként a szövegekben megképződő marginális pozíció és hibrid identitás alakzataira koncentrálok. A szerző kulturális szövegeinek értelmezéséhez a transznacionális feminista megközelítést választottam. Szenes a két háború között ismert és elismert alkotó volt mind a magyar, mind csehszlovákiai irodalmi kontextusban, mégis munkái és neve az irodalom kánonjának peremére került. Az újraolvasott szövegekben – a két háború között írt versek, *A lélek ellenáll* című napló, a *Van hazám* tárcanovellái és az *Új Keletben* publikált rövidprózák – a kereszteződő és újrakonstruált identitások alakzataira, a belső dialogikusság bonyolult viszonyaira figyelhetünk fel. Írásom a magyar irodalomtörténet, magyar zsidó irodalomtörténet és a Holokauszt emlékezetét magába építő kulturális kanonizálásából is kimaradt szerző bemutatásához, szövegeinek újraértéséhez szeretne hozzájárulni.

Szenes Erzsi (1902, Rajec – 1981, Jeruzsálem)² csehszlovákiai (és szlovákiai) magyar költő, újságíró, Holokauszt túlélő, izraeli magyar író. A felsorolás már jelzi, hogy az alkotó több kultúra, diszkurzus, irodalom határán állt; olyan élet- és írói pályát járt be, mely a kisebbségi lét többszörös hátrányainak a nyomait

¹ Jelen tanulmány átdolgozott, hosszabb változata egy korábbi tanulmánynak, mely egy szlovákiai magyar női témával foglalkozó konferencia előadásának szövegeként jelent meg „Kereszteződő identitások. Közelítések Szenes Erzsi írásművészetéhez” címmel Bolemant Lilla (szerk.) *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről* című kötetben (Pozsony: Phoenix, 2014, 70-75.)

² A szerző születési dátumának és helyszínének vonatkozásában nem támaszkodhatunk egyértelműen a lexikonok szócikkeiben vagy rövidebb életrajzi összefoglalásokban közöltekre. Több tévesztést olvashatunk a születési helyet illetően is, de itt eligazítanak a szerző sorai, Nagymihály helyett Rajecre ő utal *A lélek ellenáll* című naplójához írt bevezető írásban. A sarkadat záró helyszínét eddig mindenki Tel-Avivra tette, de az *Új Keletben* megjelent nekrológja egyértelműen Jeruzsálemet jelölte meg lakhelyének és halála helyszínének.

hagyta szövegein is. A szerző műveinek újrapozicionálásához azonban az értelmezői eljárásokat egyszerre kell az archiválás műveletével ötvözni, a szövegeket felszínre hozni, összegyűjteni, sajtó alá rendezni, és a bemutatásra kerülő alkotói és textuális identitásnak, a szövegekben megnyilatkozó alany többszörösen marginalizált pozíciójának, határkezelő stratégiáinak az értelmezéséhez egy sajátos perspektívát is felvenni, amelyhez a transznacionális feminista megközelítés érvényesítésére tesz kísérletet.

Szenes Erzszi a két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalom egyik legnagyobb tehetségének számított, mondhatjuk, hogy a korabeli határontúli regionális kánonban helyet vívott ki magának és a korszak magyar irodalmi életében is jelen volt. Újságíróként dolgozott csehszlovákiai magyar lapoknál (*Kassai Napló*, *Prágai Magyar Hírlap*, *Magyar Újság*), verseit a kor rangos folyóiratai (és napilapjai), többek között a *Nyugat*, a *Múlt és Jövő*, a *Pesti Napló*, *Szép Szó*, a pozsonyi *Esti Újság* közölték, önálló verskötetekkel - *Selyemgombolyag*, 1924; *Fehér kendő*, 1927; *Szerelmet és halált énekelek*, 1936 – is jelentkezett. A fasiszta Szlovákiában 1939-41 között a nagymihályi gettó kirekesztettségét, az üldözöttség stációját élte meg. 1942 decemberében, a deportálás elől sikerült átszöknie Budapestre, a családja viszont otthon maradt. 1944. március 21-én az SS kezére került: előbb a Zrínyi utcai börtönbe, majd Kistarcsára hurcolták, onnan Auschwitzba deportálták, végül Fallerslebenben egy hadigyárba került kényszermunkára. A felszabadulás után azonban kiderült, hogy családjából egyedül ő élte túl a Holokausztot. Ezt követően még megpróbált Pozsonyban maradni, de három év után úgy döntött, hogy „véggépp lezárja életének végzetes tragédiákba torkolló szakaszát” (Tóth 65), és 1949 decemberében az elsők között alijázott. Az Izraelben töltött három évtizedben haláláig az *Új Kelet* köré szerveződő magyar írói csoport tagjaként a lapnak rendszeresen küldött tárcákat, novellákat, kisebb esszéket. Tel-Avivban ezekben az években adta ki a *Van hazám* (1956, 1959) című tárcagyűjteményét, majd az 1939 és 41 között Nagymihályon lejegyzett naplójának szövegét *A lélek ellenállt* 1966-ban Magyarországon publikálta. A nagymihályi időszak alatt még egy kisregényt írt (*Nyártól nyárig*, Cserépfalvi, 1943).

Szenes Erzszi két háború közötti irodalmi tevékenységére egyfelől művei (szerény) recepciójából, naplójából és annak előszavából lehet következtetni. Tóth László *Elfeledett évek* című könyve Szenes Erzsivel foglalkozó fejezetének biográfiai összefoglalása mindezeket túl levelekből szerzett információkra is utal (Tóth 64-69). A két háború közötti magyarországi recepció rangosabb helyet jelölt ki az alkotónak, a 20-as és 30-as években publikált köteteiről Ignótus, Babits, Radnóti, Füst Milán, Komlós Aladár kiváló kritikát írt, de antológiák is felvették verseit kötetekbe, és rövidprózája is mindig bekerült a csehszlovákiai magyar szerzők irodalmi

válogatásába.³ Külön érdekesség, hogy Szenes Erzsí szerepelt egy olasz antológiában is, olyan szerzők között, mint Petőfi, Kiss József, Gárdonyi, Babits, Juhász Gyula, melyet 1928-ban Schöpflin előszavával jelentetnek meg (1941-ig 8 kiadást él meg a kötet). Szenes korabeli népszerűségét nyelvezete egyszerűségének, eredeti stílusának, retorikájának köszönhette, melynek textuális struktúrája a héber költészet gondolatrítmusára, főként a zoltárokra épít, de megfigyelhetjük, hogy a szerelemre és magányra vonatkozó női tapasztalat megszövegezéséhez is bibliai és folklór elemekhez fordul. A kortársak elismerése és (félig irodalmi) naplójának 1967-es kedvező fogadtatása ellenére mára neve és munkái feledésbe merültek.⁴ Természetesen utalni kell rá, hogy a szlovákiai magyar irodalomtörténet helyet tart fenn a számára, hiszen, ahogy Tóth László mondja, Szenes részt vett a szlovákiai magyar kultúra életképességének fenntartásában. Bárczi Zsófia Nyugat-centenáriummal összefüggésben megjelent tanulmányára azért hivatkoznék, mert összehasonlító műveletének egyik szereplője Szenes Erzsí lesz. A tanulmány a két világháború közötti szlovenszkói magyar írók és a *Nyugat* kapcsolatát vizsgálja (Bárczi). Megállapítja, hogy a 20-as években a *Nyugat* nem annyira figyel a csehszlovákiai magyar irodalomra, de ez a tendencia akkor változik, amikor Móricz veszi át a lap szerkesztését. Bárczi épp Szenes Erzsí megítélését említi fel, amikor azt akarja bizonyítani, hogy a közölt szerzők nem mint szlovenszkói vagy felvidéki írók szerepelnek egy egységes irodalomprogramon belül, hanem mint írók. Elmondható tehát, hogy Szenes Erzsí a szlovákiai magyar kultúrában nagyobb figyelmet kapott, de a szlovákiai magyar kontextus számára is az új szempontok felvetéséhez szükséges lenne a szerző két háború közötti, a háború utáni pozsonyi, izraeli munkáinak az összegyűjtése. Szenes munkáinak összerendezésére vonatkozó kutatásaim során, az izraeli *Új Kelet* című napilap három évtizedének áttekintésével már olyan írások kerültek elő, melyek nem csupán a szerzőt teszik a ma olvasója számára érdekessé, de a régi napilapok és folyóiratok lapjain rejtőző írásokból visszamenőleg a két háború közötti életeseményekre, irodalmi tevékenységekre, egy eltűnt világ lakóinak életmódjára, identitására is következtethetünk.

Az értelmezési tartomány összetettségének bemutatására jelen dolgozat egyelőre nem vállalkozhat, csupán arra tesz kísérletet, hogy összegyűjtött munkáinak jelen állapotában és ismeretében a szerzőre irányuló fókuszot tegye lehetővé, és megnyissa a kutatások további irányait.

³ Ilyen például az *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse*.

⁴ Szükséges megemlíteni még, hogy Filep Tamás Gusztáv történészként foglalkozott Szenes deportációjának körülményeivel (Filep), Saját írásaim – *A lélek ellenáll* című napló elemzése (Jabloneczay 2008), életének rövid összefoglalása, néhány írás ismertetésével (Jabloneczay 2014) – szintén olvashatók.

A regionalitás kánonjai

A két háború közötti közép-európai irodalmi kontextus értelmezéséhez és elfelejtett szerzők újrapozícionálásához érdemes figyelembe venni egyfelől a kánonok átrendeződésére vonatkozó újabb lehetőségeket, másfelől a közép-európai irodalom transznacionális perspektívából való megközelítésének irányait. Az esztétikai kánonok ugyanis egyszerre rögzült, ugyanakkor változó formában artikulálódva alakítják a társadalmi csoportok önértelmezését, és a közösségi érdekek, társadalmi és intézményi praxisok formálják azokat a pozíciókat, melyek szövegeket és értelmezési alakzatokat az adott kultúra kánonjának részévé tesznek, így bizonyos szerzők és műveik bizonyos periódusban kényszerűen lesznek a szelekció áldozatai (Rohonyi 8-9). Az újabb irodalomtörténeti folyamatok és törekvések viszont kedveznek a kisebbségi helyzetben levő alkotók szövegeinek újraértésére, főként olyan szempontok beemelésével, melyek a normatív eljárások kirekesztő műveleteire és az ellenállás alakzataira, stratégiáira mutatnak rá. A kisebbségi lét többszörös hátrányait megélt szerzők szövegeinek az interpretálása azért is jelent kihívást, mert egyszerre szükséges a magyar irodalom önértelmezését is e sajátos összefüggésrendszerbe helyezni, jelen esetben egy centrum-periféria logikát láttatni és azt dekonstruálni, a „kánonok regionalitásának” és a „regionalitás kanonizáltságának irodalomtörténeti problémáját” (Szirák) újraérteni, és egyéb identitáskeresztveződésekből fakadó interpretációs nehézségekkel is szembesülni. A közép-európai irodalom sajátos kontextusának és a vizsgálni kívánt korszakkonstrukciónak az értelmezésére találhatunk kiváló munkákat, melyek a centrum-periféria régi modelljének meghaladásából indulnak ki, és a (több) kultúra találkozásának, transzferének, a közös múlt feltárásának, a többes identitások keresztveződéseinek újragondolását tartják szükségesnek (vö. Neubauer). A közép-európai térség egyik sajátossága éppen az 1918 után kialakult kulturális policentrizmus, mely az „*egységes nemzeti identitás* territoriális felosztása” következtében jött létre (Szirák). A kortársak önértelmezése – mely bár inkább egy centrum-periféria modellt érvényesített - vonatkozásában olyan gondolkodási hagyományok, reflektált nézőpontok is felszínre hozhatók, amelyekből látszódik, hogy a többféle kultúra találkozási pontjához viszonyítva (és nem egy egységes kultúra kontextusából) tettek fel önértelmező kérdéseket. Így az önmagát szlovenszkoiként definiált irodalom egykorú önmeghatározásában Fábry Zoltán, a szlovákiai magyar irodalomtörténet egyik legjelentékenyebb irodalomtörténésze és kritikusa is kiemeli a világ felé nyitottságot, a haladó európai irodalmakkal való kapcsolat fontosságát, a nemzeti-keresztény szellemű dilettantizmustól való távolságtartást, a szlovák és cseh környezetbe való beágyazottságot, a szociális kérdésekre való nagyobb odafigyelést, a

demokratikus értékek tartalmi megjelenítését (Turczel 34-44). Ahogy az erdélyi kisebbségi irodalom esetében is elmondják az elemzők a kisebbségi létből fakadó hátrányokat: a kisebbségi lét bezárulást jelentett, regressziót és párbeszéd képtelenséget a többségi irodalom oldaláról (Selyem); a szlovákiai magyar irodalom képviselői utalnak rá: a nagyobb kultúrákhoz mérve egyfajta provincializmusból fakadó alulmaradást éreztetnek velük szemben (Gál 11). Ez egy programszerűvé tett öndefiníciós kényszerrel járt együtt, egy sajátos szlovenszkói identitás megfogalmazásával, amelyet fel kellett mutatniuk a szövegekben (Sziklay). Fábri Zoltán az I. világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalmat kisebbségiként és az egyetemes magyar irodalom olyan új ágaként definiálja, melynek a semmiből, egy „minőségi nullpont”-ból kellett kiindulnia.

Egy marginális helyzetben pozícionálódó női modern szerzői és textuális identitáskonstrukció értelmezéséhez a transznacionális perspektíva érvényesítése több tekintetben is gyümölcsöző lehet. Ez a megközelítés egyrészt a magyar irodalmi modernség maskulin nyelvi reprezentációinak posztfeminista felülírásához járulhat hozzá, mely hatalmi viszonyokba ágyazott perspektívák és megnyilatkozások interpretálásához keres támpontokat; hálózatokra, interakciós folyamatokra, kulturális és politikai együttműködésekre kíváncsi. Minthogy a kultúra és nemzeti konstrukciók folyamatjellegéből indul ki, így a társadalmi nem, az osztály, a nemzeti, az etnikai identitásnak az irodalmi esztétika és egyéb diszkurzív terek csomópontjain zajló interakcióit és azok következményeit vizsgálja (Werner & Zimmermann 104-110). Ez az elmélet a rögzített (nemzeti) tereken túli, azok kereszteződéseiben (a befogadóval együtt) íródo textuális helyeknek, a kisebbségi nyelvhasználat kollektív és politikai megnyilatkozásainak, a határátlépések alakzatainak, a kulturális transzferekkel képződő nyitott formáknak az értelmezésére fókuszál (vö. Apter). A transznacionális perspektívát ötvöző feminista megközelítés továbbá a versenyző diszkurzusok kontextusában formálódó uralom és ellenállás-alakzatokra is figyel: hogyan, milyen eszközei vannak a kisebbségi, alávetett hangoknak az uralkodó mellett való megszólalásra, milyen terekben válnak (váltak) hallhatóvá az elnémított csoportok hangjai (Parker & Young 1-17).

Minthogy a transznacionális elméleti keret a kulturális identitás, hibriditás kérdését helyezi vizsgálódása előterébe, a női szubjektivitás kérdésében is a nomadikusságra helyeződik a hangsúly, azaz a cselekvő, határátlépő, folyamatban levő szubjektivitás alakzatai, eljárásai, és a hozzá kapcsolódó átmeneti, köztes területek válnak fontossá (Khader 10). Elsősorban arra vagyok kíváncsi, hol és hogyan képződnek meg Szenes szövegeiben azok az alakzatok, melyek a bináris oppozíciókból a hierarchikus struktúrát működtető reprezentációs sémák rendszeréből való kijutásra

utalnak? Miért mondhatjuk, hogy Szenes írásaiban is a nomád lokalizálhatatlansága, gyökeret nem eresztése, az állandó helyváltoztatásra való kényszerítés, az útkeresés, kultúrák határainak elmosódása jellemző? Hogyan és hol érvényesülnek a meglévő forgatókönyvek kódjainak átkódolásai, konvenciók kimozdításai, „minden centrális kimozdítása”?

Határátlépő női tapasztalat

Szenes Erzszi kulturális szövegei – lírai alkotások, elbeszélések, tárcák – olyan „egymásra nőtt szövegekre” (Gyimesi) hasonlítanak, melyeket, ha szoros olvasással olvassuk, észrevehetjük, hogy saját korábbi szövegeikkel vannak belső dialogikus viszonyban, de a műfaji határok képlékenységének, de a narratív idő rétegzettségének is fontos szerepe van (az olvasóval együtt létrehozott) jelentésképzésben. Érdemesebb a zárt szövegfogalom helyett az egyes szövegek határait kitágítani, hiszen a kontextusnak, a textusok egymás közti viszonyában konstruálódó értelemnek, a kölcsönös vonatkozások összjátékának van nagyobb hozadéka. A napló formában kiadott *A lélek ellenáll*, a *Van hazám* tárcanovellái, vagy az *Új Keletben* publikált esszék, novellák nemcsak újrakonstruált szövegek, hanem a korábbi írásokkal együtt egy sokszoros, rizóma szerű térbe helyeződve jelentéseik és azokat kimozdító műveletek a textusok határainak átjárásán keresztül válnak mozgósíthatókká. A későbbi és korábbi fogalmának jelentése is értelmét veszti, hiszen a visszaemlékező beszédhelyzetből íródó szövegekben az emlékezet működése során idősíkok torlódnak össze, a múlt helyesbítések révén újraértékelődik, és újrakonstruálódik. Ezekben az önhelyreállító narratívákban az írás gesztusára is reflektáló alany a múltban keres elődöket, hogy önmaga köré új jelent és jövőt is építsen (vö. Tengelyi 38). Szenes lírai és prózai alkotásai egymást olvassák, értelmezik, illetve fontos utalni rá, az irodalmi szövegek a dokumentaristább, valóságdarabokat jobban beemelő szövegekkel, visszaemlékezésekkel együtt nyernek értelmet, jelentést (vö. Ricoeur 109-110). A lezárhatatlanság, a Holokauszt tapasztalata – mely lyukként szervezi azokat a textusokat is, amelyekben látszólag nem a szélsőséges helyzetben nyert tudás továbbításán van a hangsúly – a korábbi és későbbi is más megvilágításba helyezi, és sem az identitás, sem a szöveg ennek értelmében nem tud nyugvópontra jutni.

Szenes alkotásainak legjellemzőbb jegye a kereszteződő identitások (textualitás és alanyiség) alakulása, és a Holokauszt eseményének feldolgozhatatlansága, ugyanakkor elmondható, hogy már a 20-as, 30-as évek líráját nézve is jelentős a zsidó hagyományban betöltött női (férfi) szerepekre való reflexió, a női mintától való eltérés nyelvi megidézése. Műfaji értelemben számos írását nehéz egyértelmű műfaji kategóriákba sorolni. Sok esetben a lírai

beszédmód keveredik az elbeszélés modalitásával mind lírájában, mind rövidebb elbeszéléseiben, ahogy naplóját is félig irodalmi naplónak kell értékelnünk.

Identitáskereszteződések

Szenes Erzszi nagymihályi magyar asszimiláns családban nevelkedett a 20. század első évtizedében, apja magyar tanító volt. Anyanyelvük magyar volt, bár a német, szlovák és a héber nyelv ismerete szintén hozzátartozott a család apai örökségéhez (Szenes 1968, 4). Ha megnézzük Szenes két háború között alkotott írásait, azt látjuk, hogy bennük magyar (európai) irodalmi elődökre támaszkodó költészetet és prózát teremt, de az a kulturális, szellemi környezet és örökség, amely meghatározza világát, bonyolultabb, több jelentésréteget magába foglaló kulturális szövegeket eredményez: olyan utalásrendszerre való ráhagyatkozásra gondolok, melynek hangsúlyos pretextusa a bibliai szövegekhez, beszédformákhoz, a héber költészethez és folklórhoz utalja az olvasót. A zsidó nyelvi és irodalmi tradícióhoz való kötődést, és a magyar, európai irodalmi mintákhoz való kapcsolódást, valamint a kettős (többses) identitásának artikulációit mindvégig nyomon követhetjük, így Jeruzsálem mint imaginárius otthon képe is jelen van korai írásaiban (vö. Almarza 52). A magyar és európai irodalmi önreflexív elemek mellett a zsidó bibliai, rituális és irodalmi hagyomány az önmeghatározás és önkifejezés szerves része lesz, nem csupán stíluselem.⁵ Ennek azért is van külön jelentősége, mert Magyarországon a cionizmus az irodalmon belül nem nagyon jelenik meg, ahogy Peremiczky Szilvia mondja, „mivel a magyarországi zsidóság emancipációjáért folytatott harca hosszú ideig vitathatatlan sikertörténetnek tűnik” (Peremiczky 200). Szenes viszont a zsidó hagyomány témáit, formai elemeit etnikai örökségére való büszkeségként mutatja be, a zsidó ön-definícióhoz nem negatív képekkel, az ún. zsidó öngyűlölettel, a bűnösség negatív sztereotípiájával járul hozzá (mint sok férfi író társa), hanem van mód a pozitív képekkel való azonosulásra, vagy éppen a hagyományról való leválasztásra. Ennek okát én egyfelől a férfitől különböző női zsidó identifikációs minták lehetőségeiben, és a saját hang megtalálásáért való küzdelem egyéni feladatában látom, másfelől az eltérő kulturális, politikai szituációban, a zsidó hagyományhoz való magyarországitól eltérő viszonyban. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy 1918 után egy új geopolitikai helyzet áll elő, a megalakuló Csehszlovák Köztársaság új politikai feltételei hatottak az etnikai státuszokra is, azaz az eltérő geopolitikai szituáció a

⁵ A kettős kulturális kötődés és a határjelenség elemzésének szép példája az orosz-zsidó irodalomból Hetényi Zsuzsa kiváló könyvében olvasható (Hetényi).

magyarországitól eltérő identitásminták kialakítását tették lehetővé (Kovács 68). A csehszlovákiai két háború közötti Masaryk-i liberális, demokratikus politikai berendezkedés során nyert nemzetiségi jogok lehetővé tették a zsidóság számára identitásuk, hagyományaik erőteljesebb megélését, megélnékült a cionizmus is.

Mínthogy Szenes Erzsi a magyar kultúra tagja volt, és ott szeretett volna érvényesülni, így a magyar, európai irodalmi mintákhoz való igazodás egyértelművé tette a megszólalásmódját. Az izraeli évtizedek írásaiból kétféle hibrid identitásmintázat rajzolódik ki: van egy jóval erősebb zsidó identifikáció, belépteti a zsidó öntudat megerősödésére vonatkozó reflexiókat, melyeket a múlt újraírása részének tekinthetjük (*Van hazám*, egyéb tárcák, esszék); ugyanakkor ezekben az években a magyar kulturális identitásának tartalmai is hangsúlyt kapnak (*A lélek ellenáll* –ra gondolok, melyet a magyar közönség számára publikálja.) Mindkét mintázatra érdemes odafigyelni, de számunkra most annak van nagyobb tétje, hogy az egymáshoz kapcsolható szövegek belső dialogikusságot teremtenek, és pretextusok nyomai is olvashatókká válnak, melyek bibliai történetek, zsidó rituális hagyományra vonatkozó elemek, héber költők munkának az újraírásai, és egyben azok textuális kimozdításai.

A napló előszavából kiderül, hogy a háború alatt öt-hat könyvre való kiadatlan kézírata, regények, novellák, mesék veszttek el. Az izraeli évek alatt megpróbálja a lehetetlent: a megtalált kéziratokból és jórészt emlékezetből „rekonstruálni” a múltat, megörökíteni egy eltűnt világ és lakói életét, ugyanakkor saját életének azokat az elemeit is sorra veszi, melyek a zsidó identitásához kötődnek. Az *Új Kelet* hasábjain valóban megjelennek az elveszettnek hitt mesék, de már egy készülő erעי mesekönyv darabjaiként (*Ők is új olék, Jom háácmáut az erdön*), visszaemlékező beszédhelyzetekből kibomló történetekben elevenednek meg Nagymihály zsidó szereplői, életmódjuk, világuk. Amikor bemutatja, hogy a zsidó kultúrát és cionizmust ösztönző tevékenységek, az eszmehordozók aktivitásai milyen utakat találtak a zsidó öntudat fellobbantására (*Emlékezés a nagymihályi zsidókra, Az én kis városom*), vagy a saját családi zsidó hagyomány képviselője (*Pályám tiiskéi, A könyvtár*), önnön viszonyulásának újraírása is nyomatékosan kap, nem másról van szó, mint hogy korábbi eseményekben előlegeződést keres és talál „új” identitásának és életének keretében. Az emlékezés biztosítja számára a folytonosságot, és az identitást, csak hogy itt egy újrakomponált identitás formálódik.

Mozgásban tartott identitás

A transznacionális női narratívák értelmezésének egyik meghatározó szempontja az utazás és ahhoz kapcsolódó rögzített pozícióból kimozdított szubjektivitásnak a szövegbeli viszonyai. A határátlépő női narratívák valamilyen módon utalnak az utazás, az otthon elhagyásának a mozzanatára, és ebben az esetben az idegen tájjal való találkozás kimozdítja a meglévő nézőpontot, és hazatérve az otthon is más színbe kerül (Parker & Young 1-17).

Szenes írásaiban a mozgásban tartott, határátlépő identításalakzatok tűnnek hangsúlyosnak, az identitások összetettségét, szövegek heterogenitását, a transznacionális női tapasztalatot a határátlépő szubjektivitás és a szövegbeli viszonyok vonatkozásában érdemes értelmezni. Nem csupán a marginális pozícióból fakadó önmeghatározás kényszerére gondolok itt (a gettótapasztalat, majd bujkálás, állandósuló életveszély, határtapasztalat során megszenvedett identításkonstruálás), hanem az állandó utazásból, úton levésből származó kulturális transzferek élményének reprezentációira. A megváltozott geopolitikai helyzetnek lehet egy olyan olvasata is, hogy 1918 után a határon kívül maradt írók, újságírók a határok átrendeződésének az interkulturális interakciók cseréjét köszönhetik, hiszen a kulturális transzferek, többes identitások kereszteződéseinek kontextusában találják magukat, és arra reflektálnak is. Minthogy azonban pozíciójuk a magyar kultúrától függött, önazonosságukat nagyban határozta meg a magyarországi perspektívából láttatott alulértékelttség. Elmondható, hogy Szenes számára már Nagymihály, vagy fiatalkorának későbbi helyszínei (Pozsony, Prága) szlovák, cseh, német, magyar, zsidó környezete a folyamatos fordítás sokaságát jelenti. Transznacionális tereket jár be, Nagymihálytól Prágán, Berlinen, Párizson, Budapesten, Firenzén keresztül, ő maga is folyton úton van, kapcsolatokat épít a 20-as, 30-as években. Ezeket a kulturális tereket leginkább a Clifford által sokszerzős kultúrafogalommal lehetne leírni, amelyre leginkább a kitalálás, folytonos fordítás, elmozduló paradoxon jellemző (Clifford). Nem csupán arról van szó, hogy újságíróként életformája az utazás, Budapest, Prága, Bécs, Párizs, Berlin, Hága között szinte állandóan úton van és tudósít, hanem ezeken a helyszíneken az egyes lapokhoz csoportosuló, kávéházakban élő, dolgozó, vitatkozó írói, művészi társaságok állandó szereplője is. „A prágai magyar szigetről” írt tárcájában olvashatjuk, hogy a prágai magyar élet egyik legfőbb jellemzőjeként éppen azt tartja: „az ember itt nem barikádozza el magát a nem magyaroktól, józanabb is, nem is lehet és nincs is rá szükség” (Szenes 1930, 10).

Tematikusan az utazásra, a személyiség mozgásban tartására az izraeli kötetéből és az ezekben az években írt írásaiból számos példát találunk. Szenes

gyakran ír arról, hogy az úton levés, a helyváltoztatás és a választott vagy kényszerű állomások nyújtotta tapasztalatok, a törésekkel és kötődéssel, az elveszett otthon és a részleges hazatérés dinamikája már gyerekkorától meghatározó élménye volt. Visszaemlékező beszédhelyzetből íródo történeteiben gyakran ennek az élménynek a megszövegezésével találkozunk. „Utazás” című tárcanovellájának története gyerekkorában játszódik, benne a cselédhez való kapcsolat is fontosságot nyer (mint oly sokszor). A gyerek látószögébe, beszédpozíciójába helyezkedő narrátor a gyerek ismeretlen iránti vágyának, a megszokott, otthonos, ismerőstől való elrugaskodásnak a vízióját egy konkrét emlékképhez köti: Zuzka, a szlovák cseléd magával viszi vasárnaponként egy idegen faluba. Ez az ismétlődő utazás ugyan semmi különössel nem kecsegtet, mégis egy reflexív mező konstruálódik az alany köré, mert az utazással a szubjektum belső határait lépi át:

Legkésőbb holnaputánól újra türelmetlenül fogom várni a következő vasárnap délutánt, pedig semmiben sem fog különbözni a többitől. A táj, majd csak tavaszra változik (...) De a süketnéma asszony majd mit sem változik a földes viskóban, a vaksi ablakok mögött, nagy magányosságában. És mégis, mégis! Ez a „semmi különös” a szubjektum szabadságának a feltétele: „mintha béklyóktól szabadultam volna meg, kinyílik a végtelenség.” Valami vad szépség volt az egészben, megnevezhetetlen gyönyörűség, álom. Olyan volt, mint később, éveken át az utazás, vonaton, hajó, repülőn, mikor kitárult előttem a világ. (Szenes 1967, 10)

Az énje határainak kinyitása azzal vált lehetővé, hogy a kultúrák határán való átlépést, a társadalmi pozíciókhoz kapcsolódó jelentések kimozdítását hajtja végre (vö. Gyimesi 85). A lázadás alakzata jelenik meg a margón levőkkel való identifikáció mögött, mely a bizonytalan, köztes térhez, határtapasztalathoz juttatja, amely viszont elengedhetetlen a szubjektum (szövegbeli) megképződéséhez.

„Új Olék Jeeppel” című tárcaszövegében, amelyben Izrael (ami korábbi imaginárius otthon volt) válik valós térré és életének korábbi helyszínei válnak képzeletbelivé, különösen azzal válik drámaivá, hogy tudjuk, egy eltüntetett világ életét kell „rekonstruálnia”. A tárcában az izraeli újratekés, a megtalált otthon képe is árnyalódik; a vándorlást, az otthon lerögzíthetetlenségét tartja továbbra is meghatározónak. Mint tárcáiban általában, a kiinduló beszédhelyzet jelen idejében több múlt idő rétegződik egymásra. Az ország belsejében való utazása alkalmával Givátájim, Bét Chalucot kertjében megpihenve figyelmes lesz egy lakókocsira, amely emlékezteti őt egy gyermekkori vágyára, amely viszont előhívja a deportáció előli szökésének a tapasztalatát is. A lakókocsiban utazó angol házaspárral való találkozás visszaröpíti a múltba, a távoli, és eltüntetett nagymihályi zsidóság

világába (amely mint imaginárius otthon létezik). „Már akkoriban is nagyon vonzott a vándorélet s a nagymihályi Deák-téren, ahol a cirkusz felütötte sátrát, órákig ólálkodtam a mozgó házacskák körül. Benézegettem a csipkefüggönyös ablakon, s az járt a fejemben, hogy megszököm hazulról” (Szenes 1960, 3). De a vándorlás marad számára kívánatos Izraelben is. A mozgó otthon és a szubjektum nomadikussága kapcsolódik össze egymással, a rögzítettségéből kitérő otthon nem tud a szubjektumra zárulni, amely így a vándorlásban, a köztességben talál egyfajta otthonosságot. „Nekem, aki jeep és ház nélkül élek, s vándorolok Izraelben, könnyű bánat száll a szívemre, míg a kertből visszanézek a kis fehér házra, amely most megmozdul, az autótól vontatva megindul és továbbhalad látogatóba Rámát-Gán felé” (Szenes 1960, 3).

Az otthonosság mint otthontalanság és az otthontalanság mint otthonosság központi témaként merülnek fel női határátlépő szövegekben (vö Parker & Young 1-17), így Szenes írásaiban is. Ezekben a szövegekben – mind a lírájában, mind elbeszéléseiben – az otthonosság mint ismerősség, meghittség, a hagyományos női szerepekkel való azonosulás értelméből való kimozdító stratégiák alkalmazására is találunk fontos utalásokat, még pedig úgy, hogy az önkeresés és önmeghatározás utáni vágy a patriarchális (zsidó) hagyomány által meghatározott női szereplehetőségtől való függetlenedéssel is összekapcsolódnak. Érdekes felfigyelni a dialógusba kerülő szövegek belső viszonyaira: „A férfi szó” című verse egy izraeli tárca, az „Apám fá” mellett kap különös jelentést, az anyaitól való szeparálódás jelenik meg az „Anyám, hogyan lehet” című lírájában, amelyet a Holokauszt eseményének tapasztalatával a „Nem sirattalak” gyászversében ír drámaian felül.

A patriarchális hagyománynak való ellenállás ambivalens formái

A múlttal való viszonyba lépés akkor történhet meg, ha a múlt mint olyan tudatosul, mondja Jan Assmann, „a múlt az időfolyamon esett szakadással támad”, a viszonyba lépés ezen a törésen való felülemelkedésen keresztül történik (Assmann 99). Az írássá válás, a tárgyiasulás a múlt megképződését, a jelen és a múlt közti rést, a szakadást is magával hozza. „A férfi szó”⁶ című vers, mely a *Nyugatban* jelent meg 1927-ben, a múlttal lép viszonyba: a zsoltárok nyelvét idézi, de a saját élettapasztalat, az újdonság, a

⁶ A férfi szó többé nem több nekem mint tört cserép. / erősség volt / s elpusztult mégis akár a templom ott Jeruzsálemben / s most sírhatok utána ezer meg ezer évig / mint ahogy véreim sírnak / a szentély után. / Minden tüzőn át / már csak az apám szava maradt meg nekem / mint vert arany / elpusztíthatatlan és örök / mint Isten szava / melyet időtlen-időktől időtlen-időig / egyetlen megmaradt kincsként hordoznak magukkal / a bolyongó zsidók (Szenes 1927).

jelen beléptetése a múlt és jelen közti törést, de egyben a párbeszédet is magával hozza. A zsoltárok történetéhez tartozik – és itt a vers szempontjából különös jelentősége van –, hogy azokat a Templom lerombolása után állították össze, és a diaszpórában élő zsidók számára a második Templommal való imaközösséghez tartozás érzését erősítették. A vers bibliai motívuma úgy aktualizálódik, hogy a női téma, a férfihoz való viszony problematikusága az apához fűződő intenzív kötődésen (és nem a vele való küzdelmen) keresztül feloldáshoz jut. Az apa mint tanúságtevő viszont odakapcsolja a logoszhoz, a néphez, a vallási értelmű és történeti Izraelhez (Derrida 9-10; 31-35). Az apai tanúság a túléléssel közvetlen kapcsolatban van. Az apai szó, a gondolat, a szellemi kapcsolat tanúságának a vers folytatójává válik (a vers mint tanúság), megteremtve a beszélő pozícióját, amelyet a patriarchális kultúra a férfinak tulajdonít. A nő mint író (alíró), a tanúságtevő pozíciója a megidézett hagyományon keresztül olyan ambivalenciát rejt magában, amely viszont feloldhatatlannak látszik. Talán azért lesz annyira szembetűnő a szubverzívó és a hagyomány megerősítésének a kettősége, mert úgy tűnik, itt a női szubjektivitás kiküzdése a patriarchális ideológia megerősítésével lehetséges. Hiszen nem az anyai tartomány, nyelv előtti, hanem a logosz utáni vágy idéződik meg, amelyet férfi-értékként, apai hagyományként ismerünk. Tehát ahhoz, hogy beszélő alannyá váljon, az apai hagyományt kell követnie, de a szubjektivitás elérésének ez a módja azzal jár, hogy apja szavának lejegyzőjeként a patriarchális tekintélynek rendeli magát. Viszont elmondható, hogy mégsem csupán a patriarchális hatalom megerősítéséről van szó, mert egy ambivalencia mozdítja ki a fallogocentrikus tekintély logikáját: az apa nyelvi hatalma alatt álló nő egyszerre a jelentés továbbítója és megteremtője. A patriarchális nyelv kötöttségeire való utaláson keresztül (zsidó népi és bibliai motívumok) a konvenciót ugyan meg is erősíti, de a kötöttség egyben progresszívó is, hiszen ezen keresztül tud belépni a nyelvi hagyományba.

A patriarchális (zsidó) hagyománynak való ellenállás a női minták visszautasításaként fogalmazódik meg leginkább verseiben, prózájában, és életstratégiájában. A férfinak engedelmeskedő, gyermeki alázatosságban élő anyai mintával való kényszerű, de fájdalmas szakítás, a két életlehetőség és identitás közti mérhetetlen távolság jelenik meg „Anyám, hogyan lehet”, 1924-es versében.⁷ A vers metaforikája szintén bibliai motívumot állít a saját élethelyzet esztétikai megformálásának szolgálatába. A vér, test, szög köré

⁷ Hogyan lehet, hogy olyan messze estem tőled / Anyám? / Vérrel és testtel hozzád szögezve / hogyan lehetek tőled olyan nagyon messze / hogyan jutott egy világ közénk? / Rokonabb nálad nékem minden felhő / Én már a felhőkkel ölelkezem. / És ha onnan fentről sírva visszanyúlok érted, / és kell nekem a kezed drága remegése a hajamon, / ha a szemednek bús tavát kívánom magamra, / ha így foglak téged és átemellek a távolságokon, / szelíden, féltőn, magamhoz kulcsolva, / hallgasd / a közénk préselt világ / felsír és fáj... (*Sejtemgombolyag* 42).

szerveződő képi világ a testtapasztalatnak legalább kétféle nyelvi rétegét hozza mozgásba, egy bibliait és az anyainak az apai logosszal szemben a szenzuálishoz, az érzékihez kötött értelmezési tartományát. Az anyaihoz kötött érzékek és ezek érzékelhető elengedése nem olyan könnyű („kell nekem a kezed drága remegése a hajamon”), de a hang és szó tanúsága a távolságot áthidalhatatlanná teszi. A végtelen távolság áthidalásához a krisztusi metaforához fordul, de még az sem tud segíteni az őket szétválasztó távolság áttörésében. Ahogy az előző versben a hagyományos nemi szerepekkel való szembeszállás, a transzgresszió nyelvi kifejezésbeli formáit a (férfi) hagyományra való erős ráhagyatkozással érte el – itt azt látjuk, hogy a tradíció, amelyre hivatkozik, az a többségi kultúrától való távolságként jelenik meg – mindezt képi megjelenítésben a keresztény szimbolika beiktatásával teszi. Úgy tűnik, a keresztződések, transzgresszió és hagyomány megerősítésének a határhelyzetéről van szó.

A lélek ellenáll

Szenes szövegeinek láthatóvá tétele a Holokauszt (női) emlékezetét magába foglaló kulturális kanonizáció szempontjából is kulcsfontosságú. A „zsidó nők” írásainak a legnagyobb részét ugyanis a Holokauszt-elbeszélések teszik ki, mondja Pécsi Katalin, de nálunk ezeknek a szövegeknek az összegyűjtése és kiadása vagy újrakiadása is csak most folyik (Pécsi 123-30). Az üldözöttség, megsemmisíthetőség tétel tapasztalata kényszeríti ki tárcanovelláinak és naplója szövegének hangsúlyos műveletét, a túlélés és határkezelés stratégiáinak kialakítását. A kirekesztés tapasztalatából íródna a közös eredetű és sorshoz kapcsolódó identitásnarratívái – ezek kulcsfontosságúakká válnak –, melyek mintegy ellennarratívaként működnek.

Szenes Erzsébet naplóját, melyet később *A lélek ellenáll* címmel lát el, 1939-1941 között írja a fogságban, a kényszerű magányban, a nagymihályi gettóban.⁸ A napló történetéhez tartozik, hogy a kéziratot nem hozza magával 1942-es szökése során, hanem édesapjára bízta, aki elrejté a fászkamrában. A háború után visszamegy a kéziratáért. A naplót az izraeli évek alatt rendezte sajtó alá, 1966-ban jelenteti meg Budapesten. A könyv megjelenésével lehetett arra számítani, hogy Szenes Erzsébet bekerül a magyar irodalmi köztudatba, Juhász Ferenc végzi el a szerkesztés utómunkálatait, szervezi meg a könyvhéten és egyéb rendezvényeken való szereplését. A regény fogadtatása kedvezőnek tekinthető, de számunkra az válik érdekessé, ahogy a recenzensek az itt megjelenő identitást interpretálják, Ágh István például a következőket írja:

⁸ A naplóról szóló részletesebb elemzésem olvasható (Jabloneczay 2008).

Aki ennyire ragaszkodik az európai és magyar irodalomhoz, mint ő, aki ilyen reménnyel vár tőle erősítést és feleletet, a halálos veszélyben is a magyar népmesékbe mélyed, Arany és Tompa leveleit olvassa, a Toldiért rajong, s azokat hívja segítségül, akik a civilizáció erejében hittek: Martin du Guard-t, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, Benedek Marcellt, a kor áramlatai ellenére tanulságosan bizonyítja hovatartozását. (Ágh 123)

Mezei András is azt tartja fontosnak kiemelni, hogy a megsemmisítő táborok árnyékában is gondolatai „ott járnak folyton-folyvást a magyaroknál: Hazám.” (Mezei 4) Látják ugyanakkor azt is, hogy a prózai szöveget lírai elemek fragmentálják, a följegyzések komponálatlanok, de ugyanakkor kiemelik, „céhbeli” író rögzíti a feljegyzéseket.

A magyar identitás hangsúlyozásának kérdését sokkal inkább szövegen kívüli tényezőkkel lehetne magyarázni, utaltam is rá, magyar közönségnek szánta ezt az írást, ugyanakkor fel kell figyelni a fenyegetettség által kiváltott hatásra, és annak következményeire - összefüggésben az identitás diszkurzív módon való kiépülésével. Az életesemények elbeszélésében a beszélő önmeghatározására tett lehetetlenséggel való találkozása, a hasadás előidézte önkonstitúció megteremtí a narratív identitás kiépítésének a szükségességét. A szubjektum nyelvi, textuális konstrukcióként való értelmezése, az identitás illúzióváltára való reflektáltság, amelyet az össze nem egyeztethető nyelvjátékok hoznak létre – Szenes szövegeiben főként a gettónaplójának írása során képződik meg. Identitása az írás során, önmagával való szembenézés során, irodalmi textusokon, bibliai prenarratívák során konstruálódik, de ez egyben zsidó (és magyar) identitásának diszkurzív megalkotottságára való reflexiót is jelent. A gettóbéli napló írása során az emlékei közül egy olyan történet kerül a felszínre, melyben a jelenbeli élmény a gyermekkori emlékekkel összekapcsolva a „zsidónak lenni” mártírsorsként fogalmazódik meg. A zsidó kisfiú sorsának újramondásában érti meg, hogy ezt a sorsot vállalni fogja, ez előre vetíti meghurcoltatását is, ugyanakkor ez segíti őt tovább Izrael felé. A kirekesztéshez, de a közös sorshoz kapcsolódó identitásnarratíva mint ellennarratíva tud működni, és mint olyan, a túlélés és határkezelés stratégiájának bizonyul.

A napló szövegének poétikai elvei, szövegszervező eljárása sokban hasonlít a modern prózai törekvésekre, amelyek a hagyományos történetelvű, epikai egyvonalúsággal szemben léptek fel. Nemcsak az identitás megalkotásának terepe lesz a textus, hanem érdemes utalni azokra a metaforikus folyamatokra is, melyek láncolatokat, rétegződéseket hoznak létre a narratívában, illetve ezek a metaforák kompozicionális méretűvé nőnek, egymástól távol eső észleleteket, reflexiókat, leírásokat, cselekménytöredékeket kötnek össze, kereszteznek, melyekkel az elbeszélő értelmezni akar. Ilyen egymásra rakódásra, metaforák asszociatív mozgására

példa a lélek – madár – angyal motívum összekapcsolódása, mely a narratív identitás megkonstruálásában nyújt segítséget. Az „Istennel beszélgetni tudó angyal” mint jel közvetítő szerepet tölt be: megteremtve a köztesség és közvetítés terét, szimbolikáját egy közös szemantikai mezőben és a „Nem sirattalak” című verset a napló szövegéhez utalja.

A „kiásott” napló eredeti szövegét a szerző a szöveggondozás során a Holokauszt eseményét követően született versekkel látta el. A Holokauszt ugyanis életének koordinátáit rendezte át: anyja, apja, testvére meggyilkolásával megsemmisültek azok az alapok, amelyre élete épült, és a régi önmagával való azonosság, a folytathatóság lehetetlenné vált, ahogyan addigi írásai, kapcsolatai, érdemei is teljesen más megvilágításba kerültek, összeegyeztethetetlenek azzal a tapasztalattal, amelyet átélt. A „*Nem sirattalak*” című verse a napló címlapja után közvetlenül következik, a főszöveg elé kerül. Mint gyászvers a Holokauszt traumájának feldolgozhatatlanságával, a közvetítés lehetetlenségével, ugyanakkor az elmondás és tanúságtevés kényszerével az etikai dimenzióját nyitja meg.⁹ A lírai alany pozíciójába kerülő tanúságtevő tanú az anya haláláról nem tud, mégis kénytelen írni. Ezt a lehetetlen kényszerűséget fejezi ki a kettőségek szétbonthatatlanságával: a beszédhelyzet egyfelől egy referenciálisan közös térre utal, másfelől a végérvényes elválasztottságra („Nem sirattalak”...[mert] „a kövek csak a vállamat nyomták”). Az anya és lány között megvalósíthatatlan dialógust immár a tragédia mélyíti el, teszi visszavonhatatlanná, viszont felül is írja kettejük korábbi távolságát. Az áldozat szenvedése értelmezhetetlen, a traumatikus élmények elmondhatatlansága terhelődik a túlélő lelkiismeret-furdalásával. De a szavakkal kifejezhetetlen gyászban a tanúságtevő tanú szenvedése és az anya szenvedése egybeolvad – „Mert köveket kellett volna sírnom, s nem könnyeket.”

Az áldozatokra való emlékezés emlékhelyeként is értelmezhető az izraeli kötet – a *Van hazám*. Az „Apám fá” című írás egy olyan tájnak az emlékjelét idézi meg (az apa által Palesztina földjére előreküldött fák), mely a gyász helyét összekapcsolja a közösség életével. A visszaemlékező beszédhelyzetből kibomló emlék – az apja vásárolt és „előreküldött” fákat, hogy betelepítsék Palesztina földjét – szimbolikusan felidézi a fákhöz kötött ünnep rituális alkalmát, a Tu-Bisvát tartalmait, és a fák élő emlékezetként a legyilkoltak számára síremléket helyettesítenek. Mint élő emlékjel, és mint a

⁹ Nem sirattalak / mikor füstként szálltál / Auschwitzban / az ég felé, / szívedből, szemedből, / egész valódból / szállt a füst, / s én nem sirattalak – / Mert köveket kellett volna sírnom, / s nem könnyeket. / De a kövek csak a vállamat nyomták, / s a szívemet húzták le a föld felé. / Nem sirattalak – / S mégis még most is, oly sok év után, / ha magányosan megyek az utcán, / hangosan mondom magam elé: / szegénykém, édes madaram, / angyalom, anyám (1965. augusztus 2., *A lélek ellenáll* bevezető verse).

Midrás által tolmácsolt zsidó nép országának fáit, összekötik a múltat a jövővel. A névre szóló, előreküldött fák szellemi kapcsolatot hoznak létre a holtakkal és a hazával, és a hazaérkezés hétköznapi fogalmakkal kifejezhetetlen és felfoghatatlan jelentésével.

A családból csak én értem ide. Kit gázzal, kit golyóval pusztítottak el mellőlem. Ugye, érthető, hogy az izraeli fák gyökerei a szívemig nyúlnak s össze vagyok velük kötve örökre. Ezért fájt olyan nagyon látnom a három kiszáradt fát az arnunai kertben, s ezért tesz boldoggá minden élő, lombos fa Izraelben. Mehetek, bármerre az országban, a fákat keresi, a fákat leli meg először a szemem. Apám fáit – mondom magamban s szeretném összegyűjteni azt a szétszórt erdőt, melyre ő adott lehetőséget nagylelkűen és elrévedve. Előre küldte a fákat, hogy testvérem helyett, akit megöltek, testvéreim legyenek itt. Sok mindenem túl, ezért vagyok itthon Izraelben, ezért érkeztem egészen haza. (Szenes 1956, 13)

Szenes Erzsébet írásait egy olyan intertextuális és motivikus háló fogja közre, melynek főbb szálai a bibliai zsoltáros hagyományt, a Holokauszt tanúságát, az izraeli újakezdést és a galutra (diaszpóra-létre) emlékező narratívákat fonják egymáshoz. Az emlékező szövegek át vannak szőve a Holokauszt traumájának elbeszélhetetlenségével, a halállal, abban az esetben is, ha a konkrét utalás elmarad. A szoros olvasásnak az időbeli rétegződések térbeli kiterítésére kellene vállalkoznia, hogy kiderüljön, az egymásra épülő, beágyazott történetek értelemadása más történetek tükrözésével történik, azok továbbvitelével, ismétlésével. A Ricoeur által analógiás szerkezetű írásoknak nevezett szövegek elemzési lehetőségével pedig a korábbi történetek tétje a későbbiekkel való viszonyából válnak értelmezhetőkké (Vö. Ricoeur 14). Szenes Erzsébet életművének íve ugyanis olyan perspektívába illeszkedik, amely az etikai tanúságtételt az időben korábbi és későbbi események újraértelmezéséhez kapcsolja, és ezzel mintegy a befogadót is emlékezővé teszi.

Felhasznált irodalom

Ágh István. 1967. *Új Írás* 1:123.

Almarza, Liamar Durán. 2013. „At home at the Border?”. In Jamil Khader (ed) *Cartographies of Transnationalism in Postcolonial Feminism. Geography, Culture, Identity, Politics*. Lanham, MD.: Lexington Books, 45-68.

Apter, Emily. 2006. *The Translation Zone: A New Comparative Literature*. Princeton - Oxford: Princeton University Press.

- Assmann, Jan. 2013. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Ford. Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz.
- Babits Mihály, szerk. 1932. *Új Anthologia. Fialat költők 100 legszebb vers.* Budapest: Nyugat.
- Bárczi Zsófia. 2008. [„A Nyugat mint mérce a két világháború közti szlovenszkói irodalomban.”](#) SZMIT: Szlovákiai Magyar Írók Társasága. 2013. Jan 14.
- Clifford, James. 2001. [Utazó kultúrák.](#) Ford. Karádi Éva. *Lettre* 41. 2013. Jan 14.
- Derrida, Jacques. 1997. *Ki az anya?* Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs: Jelenkor.
- Filep, Tamás Gusztáv. 2012. [„...szabályosan »kiloptak« bennünket Magyarországról.”](#) *Irodalmi Szemle online* 55.8. 2013. Nov. 10.
- Gál Éva. 2012. *A két háború közötti csehszlovákiai magyar regény.* AB-ART.
- Gyimesi Tímea. 2008. *Szökevonalak. Diagrammatikus olvasatok Delenxe nyomán.* Budapest: Kijárat.
- Hetényi Zsuzsa. 2000. *Az orosz-zsidó próza története 1860-1940.* Budapest: ELTE-BTK.
- Jabloneczay Tímea. 2008. [„Megtalált \(?\) identitás. Szenes Erzs: A lélek ellenáll.”](#) In Dobos István, Bene Sándor (szerk.) *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája.* Budapest (2008. augusztus 22-24.). 2010. Nov. 10.
- Jabloneczay, Tímea. 2014. „Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újrafelfedezett író: Szenes Erzs” *Szombat* 3: 30-34.
- Khader, Jamil. 2013. „Introduction”. In *Cartographies of Transnationalism in Postcolonial Feminism. Geography, Culture, Identity, Politics.* Lanham, MD.: Lexington Books, oldalszámok.
- Kovács Éva. 1991. Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920-1938). *Regio* 2.2: 67-73.
- Mezei András. 1966. Élet és irodalom, 38. szeptember. 17. 4.
- Neubauer, John & Marcel Cornis-Pope. 2004. *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries.* Amsterdam: John Benjamins.

- Parker, Adele & Stephanie Young. 2013. „Introduction.” In *Transnationalism and Resistance: Experience and Experiment in Women's Writing*. Amsterdam - New York: Rodopi, 1-17.
- Pécsi Katalin: „Az eltűnt írók nyomában. Tűnődések a magyar zsidó irodalom női feléről.” In Toronyi Zsuzsanna (szerk) *Zsidó nő*. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 123-130.
- Peremiczky Szilvia. 2012. *Jeruzsálem a zsidó irodalomban*. Budapest: Gondolat.
- Ricoeur, Paul. 1995. *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása*. Ford. Bogárdi Szabó István, Mártonffy Marcell. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- Rohonyi Zoltán. 2001. „Előszó. Kánon, kánonképződés, kanonizáció. Vázlat egy fogalmi tartomány működéséről és történeti funkcionalitásáról.” In *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium, 7-15.
- Selyem Zsuzsa. 2012. [„Kisebbségi irodalmak új formái, avagy a kortárs művészet hitele.”](#) *Híd* 3: 36-44.
- Szenes Erzs. (1956) 1959. *Van hazám*. Tel-Aviv: Neografika Press.
- Szenes Erzs. 1924. *Selyemgombolyag*. Košice: Globus Ny.
- Szenes Erzs. 1927. [„A férfi szó.”](#) *Nyugat* 19. 2013. november 16.
- Szenes Erzs. 1930. „A prágai magyar szigetről.” *Prágai Magyar Hírlap* 8: 10.10.
- Szenes Erzs. 1954. „Emlékezés a nagymihályi zsidókra.” *Új Kelet* 10: 15.7.
- Szenes Erzs. 1956 (1959). „Apám fája.” In Szenes Erzs, *Van hazám*. Tel-Aviv: Neografika Press, 12-13.
- Szenes Erzs. 1957. „Ők is új olék.” *Új Kelet* 7: 12.5
- Szenes Erzs. 1958. „Jom háácmául az erdőn.” *Új Kelet* 4: 28.3.
- Szenes Erzs. 1960. „Új Olék Jeeppel.” *Új Kelet*. 12: 6.3.
- Szenes Erzs. 1966. *A lélek ellenáll. Napló és versek*. Budapest: Szépirodalmi.
- Szenes Erzs. 1967. „Utazás.” *Új Kelet*. 3:10.
- Szenes Erzs. 1968. „A könyvtár.” *Új Kelet* 9: 13.4.
- Szenes Erzs. 1968. „Az én kis városom.” *Új Kelet* 10: 13.12.
- Szenes Erzs. 1972. „Pályám tuskéi.” *Új Kelet* 7: 21.17.

- Sziklay László. 1977. „A magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdései.” In *Visszhangok*. Bratislava: Madách, 108-130.
- Szirák Péter. 1999. „[Kanon és regionalitás a huszadik századi magyar irodalomban.](#)” (Előadás a Magyar Tudományos Akadémián 1999. november 4-én.) 2014. Nov.10.
- Tengelyi László. 1998. *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Tóth László. 1993. „Nem vagyok azonos többé önmagammal... (Szenes Erzsébet).” In Tóth László (szerk.) *Elfeledett évek: Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony: Kalligram, 64-69.
- Turczel Lajos. 1982. „A világtudat és világhorizont kérdésének felvetése két háború közötti kisebbségi irodalmi létünkben.” In *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Bratislava: Madách, 34-44.
- Werner, Michael & Bénédicte Zimmermann. 2009. „Összehasonlítás, transzfer, összefonódás. Az histoire croisée módszere és a transznacionális kihívása.” In Csúri Károly, Mihály Csilla, Szabó Judit (szerk.) *Határátlépések. Kulturális terek reprezentációi*. Budapest: Gondolat, 96-129.

Virginás Andrea

Sapientia Egyetem, Kolozsvár

Kortárs kelet-európai nő-képek: irodalmi és filmes példák¹

Kutatásom a kortárs Erdélyhez/Romániához, és következésképp Kelet-Európához (is) kötődő irodalmi és filmes munkákat kezel alapanyagként. Célkitűzése ezen alkotások értelmezése a nemzeti, tudattalan allegória, valamint a trauma kultúrája fogalmak által meghatározott szempontrendszer szerint. Kulcsszavakként a transznacionális, valamint a multimedialis emléhetőek, módszertanom pedig interdiszciplináris, mivel az irodalmi és filmes narratológia, az ikonográfia, a trauma-reprezentáció és a verbális, valamint mozgóképes allegória elméleti megközelítéseit használja, karöltve a nőiség reprezentációjának a vizsgálatával.²

A női alkotók és a „női(es)”-ként jellemezhető tematikák komoly láthatóságra és elismertségre tettek szert az elmúlt évek magyar nyelvű kultúrájában. Ez a tényállás továbbgondolhatóvá teszi a „női(ség)” kérdéskörét a kortárs „erdélyi magyar” irodalmi és filmes fikció területére transzponálva is. A társadalmi nemek elméletéből ihletődött irodalom- és kultúraértelmezés egyik alap gondolata szerint a női alak gyakorta szól(hat) másról is, mint a női identitás reprezentációjáról, azaz (akár) trópusként, allegóriaként is értelmezhető. Amennyiben az allegória és a trauma-feldolgozás elméleteinek fényében próbáljuk vizsgálni a testileg és/vagy lelkileg roncsolt irodalmi és filmes hősnők „értelmét”, érdekes összefüggésekre bukkanhatunk arra vonatkozóan, hogy a kisebbségi identitás-építés „traumája” mi módon köszön vissza e női sorsok és alakok tragédiáján keresztül. Ebben a kontextusban a kisebbségi (erdélyi) magyar identitás képezte a kiindulópontot, de a következtetések kivetíthetőnek tűnnek a kelet-európai régió egyéb,

¹ A tanulmány megírását az MTA Domus Hungarica 2012-2013-as szülőföldi ösztöndíj-támogatása tette lehetővé.

² A tanulmány gondolatmeneteinek részei más szövegekben is olvashatóak: Virginás 2008 (az irodalmi elemzések legelső, rövid változata); Virginás 2011 (az irodalmi elemzések bővített változata), Virginás (2013) (a filmelemzések legelső változata), Virginás 2014 (az allegória- és trauma-elméletek női alakokra és filmekre való, kibővített alkalmazása).

kisebbségiként dekódolható nemzeti és csoport-identitásaira is. Célkitűzésem szerint tehát nem csak a kortárs erdélyi irodalmi és filmes reprezentációk testképének az elemzésében vagyok érdekelt, sokkal inkább a trópusként, meta-jelként értett női test allegorikus értelmezhetőségét vizsgálom.

Allegória: Egyén és közösség

Bókay Antal szerint (aki Northrop Frye *A kritika anatómiája* és Paul de Man *A temporalitás retorikája* című munkái nyomán fogalmaz), az allegória egyik legfontosabb vonása az, hogy „két meglehetősen eltérő jelenség[et épít] egyetlen szemantikai rendszerbe, mégis külön[va]” ezeket. (Bókay 1997, 414). Továbbá, az is lényeges, hogy „az allegória szekvenciális és narratív, narrációjának témája azonban nem szükségszerűen temporális” (Bókay 414). A diszjunktív jelleg, a párhuzamos utalási tartományok, a szekvenciális narratív szerkezet érvényesítése, s ugyanakkor az absztrakt eszmeiség létrehozása egyaránt működésben lévő jellemzőkként idézhetőek meg, amennyiben útra induló, (önmagukat) kereső, traumáikkal szembesülő, azzal küszködő nők történeteit a régiós, vagy közösségi trauma feldolgozásának sztorijaiként értjük (azaz allegorizáljuk őket).

Egy másik elgondolás, amely jelen elemzés esetében használható avégett, hogy a problematikus „teljesített” női történeteket, valamint a mozgóképes női trauma-megjelenítéseket allegorikus jelekként a kelet-európai régió (kisebbségi) közösségeire vonatkoztassuk, az Fredric Jameson „nemzeti allegóriája” (national allegory). 1986-os tanulmányában, amely a „Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism” címet viseli, Fredric Jameson hozzárendeli a „harmadik világbeli irodalom” képződményét — ez alapvetően a „városi nyugati kánonokhoz képest periférikus” irodalmat jelöli, és Jameson olyan példákban mutat rá, mint a Kínából és Szenegálból származó prózai művek, amelyeket ő maga is értelmez tanulmányában — egy olyan esszenciálisan allegorikus impulzushoz, amely egyaránt megnyilvánul az alkotók, de az első- és a harmadik világbeli befogadók tevékenységében is. Jameson egy történetileg és elméletileg egyaránt komplex háttérrel vázol fel az allegóriára vonatkozó specifikus elképzelése mögé, amelyet itt nem ismertetek részleteiben, ám a „nemzeti allegóriára” vonatkozó szöveghelyet szó szerint idézem:

A harmadik világbeli szövegek, még azok is, amelyek látszólag privátak és egy megfelelően alkalmazott libidinális dinamikával vannak felvértezve, szükségszerűen kivetítenek egy politikai dimenziót a nemzeti allegória

formájában: *a privát egyéni sors története mindig a publikus harmadik világbeli kultúra és társadalom harcra kész helyzetének az allegóriája.* (Jameson 1986, 69)³

Az allegória akként mutatkozik itt meg, mint ami lehetővé teszi és megkönnyíti azt, hogy a személyest és a privát (szférát) a politikaira és a publikusra alkalmazzuk, és ehhez hasonló mintázatot, mozgást vélek én is hozzárendelhetőnek a következő alfejezetben bemutatott, nőiségükben problematizált, (erdélyi) magyar irodalmi hősnőkhöz mint jelekhez, valamint a harmadik alfejezet audiovizuális tömbjeihez, amelyek olyan kelet-európai nőket mutatnak be, akik visszatérnek testi traumáik színhelyére, olyan filmekben, amelyek Kelet-Európában készültek, és Kelet-Európáról (is) szólnak. Ezeket az erőteljesen személyes, privát női tapasztalatokat konzisztens módon mutatják be úgy az irodalom, mind a mozgókép médiumán keresztül – amint azt az elemzések remélhetőleg alátámasztják – ez előhívja az allegorikus értelmezés lehetőségét.

Egy ilyesfajta javaslat lehetősége még nyilvánvalóbbá válhat, amennyiben számot vetünk azokkal a kritikai megjegyzésekkel, amelyek Jameson eredeti „nemzeti allegória”- elképzelését érték. Aijaz Ahmad például amellettt érvelt, hogy a „nemzet” fogalma helyett – ezt Jameson arra az entitásra értette, amelyet a(z) általa elemzett) prózai munkákban reprezentált egyéni sorsok allegorizálnak – inkább a „kollektivitás, közösség” fogalmát kellene használni. Ahmad a következőképpen fogalmaz:

Hogyha a nemzet fogalmát behelyettesítjük azzal a nagyobb, kevésbé restriktív eszmével, ami a kollektivitás (közösség), továbbá az allegorizáció folyamatára nem nemzetieskedő terminusokban gondolunk, hanem egész egyszerűen a privát és a publikus, a személyes és a közösségi közötti kapcsolatként, akkor annak a belátása is lehetővé válik, hogy az allegorizáció semmiképp nem az úgynevezett harmadik világ specifikuma.

(Ahmad 15)⁴

³“Third-world texts, even those which are seemingly private and invested with a properly libidinal dynamic necessarily project a political dimension in the form of national allegory: *the story of the private individual destiny is always an allegory of the embattled situation of the public third-world culture and society.* Need I add that it is precisely this very different ratio of the political to the personal which makes such texts alien to us at first approach, and consequently, resistant to our conventional western habits of reading?” (Jameson 1986, 69 — *a szerző saját fordítása.*)

⁴ “If we replace the idea of the nation with that larger, less restricting idea of collectivity, and if we start thinking of the process of allegorisation not in nationalistic terms but simply as a relation between private and public, personal and communal, then it also becomes possible to see that allegorisation is by no means specific to the so-called third world. [While Jameson overstates the presence of ‘us’ the ‘national allegory,’ in the narratives of the third world, he

Én is egyetérttek Ahmad azon javaslatával, hogy „az allegorizáció folyamatát” egy, „a privát és a publikus, a személyes és a közösségi közti kapcsolatként” fogjuk fel, hozzátéve azt is, hogy földrajzi régiótól függően ez lehet nyilvánvalóbb, avagy kevésbé nyilvánvaló kapcsolat. Mindezek fényében az allegóriát egy olyan trópusként gondolhatjuk el, amely az egyént a közösséghez (kollektivitáshoz) köti a kulturális reprezentációk szintjén és szférájában, s ennek a trópusnak a működését mutatja be Jameson a meggyőző szövegolvasataiban, míg az elgondolásnak egy lehetséges mozgóképre alkalmazása a jelen szöveg egyik célkitűzéseként azonosítható be. Továbbá, az Ahmad által sugallt kiegészítés a harmadik világbeli irodalmi kultúrában tetten érhető, mindenütt jelenlévő allegorikus impulzus tekintetében igen fontos a saját argumentációm szempontjából is, hisz azok a kelet-európai közösségek és tapasztalataik, amelyeket a prózai munkákban és filmekben megjelenő, traumatizált nők allegorizálnak (allegorizálhatnak?), igen különböző szempontok alapján definiálódtak, történelmi érától függően. Nemzetek, etnikai csoportok, társadalmi osztályok, ízléscsoportok egyaránt traumatikus élményeknek voltak kitéve a két világháború, a kommunizmus, majd a posztkommunizmus által meghatározott erőterben. Továbbá, ha Jamesonhoz hasonlóan a nemzeteket neveznénk meg az allegóriák „tartalmaként” (ahol is az irodalomban/filmben ábrázolt nők és testi traumáik az allegória formája, hordozója lehetnének értelmezésében), és nem vennénk át az Ahmad javasolta „közösségeket”, aligha érvelhetnék meggyőzően a példáim alapján, amelyek Jameson értelmében az első és/vagy a második (a szocialista) világhoz tartoznak (attól függően, hogy a posztkommunista régiót és érárt miként fogjuk fel).

Ezen a ponton kell visszautalnunk arra a különbségtételre, ami a „tudatos” és a „tudattalan” allegória párosát hozza létre, és a jelen esetben vizsgált példánál, véleményem szerint, az utóbbiról beszélhetünk. A „tudattalan allegória” leírását Ismail Xavier összefoglaló tanulmányában olvashatjuk, és ez a terminus/jelenség magyarázatul kínálkozik arra a furcsa egybeesésre, amit a különböző irodalmi és filmes kontextusokban konzisztensen ábrázolt, elbukott női identitás-performanciák és női traumák jelenthetnek, adva lévén, hogy a szerzői és rendezői intenciók ebben a vonatkozásban explicitnek nem nevezhetőek. Xavier szerint

Úgy az Első, mind a Harmadik Világbeli filmekben különböző verzióit láthattuk annak, amit „tudatos allegóriának” nevezhetünk – amikor is a nemzeti tapasztalatra tett utalást egy szándékos kódoló folyamat eredményezi. Azonban a filmtörténetben a nemzeti allegóriák jelenléte

also, in the same sweep, understates the presence of analogous impulses in US cultural ensembles.]” (Ahmad 15 — *a szerző saját fordítása*).

túlmege a nyíltan, szándékosan kódolt példákon (...). Ugyanis a szándékos allegóriák mellett ott találjuk a „tudattalan allegóriákat”, amely esetekben egy „kompetens olvasó” közbelépése elengedhetetlen. Ahhoz, hogy egy szövegben felismerjük az allegorikus dimenziót, szükséges annak a képessége, hogy felfogjuk a homológiákat (hasonlóságokat), a nemzeti allegóriák pedig azt követelik meg, hogy a privát életeket a publikus sorsok képviselőiként értsük meg. (Xavier 335)⁵

A maguk során Neil Larsen és Neil Lazarus egy további fontos pontosítást tesznek meg, amikor a Jameson allegória-fogalmát azzal kötik össze, amit ők „a ‘periférikus’ modernitások narratív formái”-nak neveznek. (Lazarus 58).⁶ A „periférikus modernitások” terminust könnyedén alkalmazhatnánk a 2000-es évek Kelet-Európájára is, amennyiben gazdasági-kulturális szempontból összehasonlítjuk a világ egyéb régióival. Larsen és Lazarus arról is beszélnek, hogy ezekben a kontextusokban gyakran előfordulnak a mindössze „absztrakt lehetőségként létező nemzetek.” Erről a kifejezésről pedig olyan konkrét kelet-európai közösségek, csoportok, kollektivitások juthatnak eszünkbe, mint a romák, a különböző magyar kisebbségi csoportok Romániában, Szerbiában, Szlovákiában, Ukrajnában, avagy a kelet-európai régióban élő zsidók. Hozzávéve a „nem absztrakt lehetőségként létező” nemzeti közösségeket is, egy olyan multietnikus kavalkádhoz jutunk el, amely részben felelős azért az egzotikumért, amit Kelet-Európának tulajdonítunk, főképp más – homogénebb, kevésbé traumatizált múltú – régiókkal összehasonlítva. Ugyanakkor pedig ezek a létező, és mégis „absztrakt lehetőségként” elgondolható csoportok, közösségek láttathatóak azon „tudattalan allegorizáló folyamatok” eredőiként, amelyet ezen szöveg argumentációjában kelet-európai, avagy Kelet-

⁵ “Both First- and Third-World films have offered us different versions of the so-called ‘overt allegory’ – when the reference to national experience results from an intentional process of encoding. Moreover, the presence of national allegories in film history goes beyond the examples of overt and intentional encoding (...). Alongside intentional allegories there are also “unconscious” allegories, where the intervention of a “competent reader” is indispensable. Recognizing an allegorical dimension in a text requires the ability to perceive homologies, and national allegories require the understanding of private lives as representative of public destinies.” (Xavier 335 — *a szerző saját fordítása.*)

⁶ “The potential for error’, as Neil Larsen has written, ‘lies in the *a priori* reduction of every individual instance of “third world literature” to . . . national allegory. But it seems to me correct to regard this allegorizing process as a *structural tendency* in the narrative forms of “peripheral” modernities – a tendency that may, in many instances, never amount to *more* than an abstract possibility. If it can be allowed that the third world nation itself exists, on one plane at least, only as an abstract possibility . . . then it follows that attempts to represent this nation, to portray it in a narrative or symbolic medium, will reflect this abstraction within the formal elements of the medium itself. (2001, p. 19)’ (Lazarus 58 — *a szerző saját fordítása.*)

Európában és Kelet-Európáról író, forgató szerzőknek és rendezőknek tulajdonítok.

Bizonyos típusú irodalmi és filmes női alakok allegorikus olvashatóságát alapoztam meg a fentiekben, összekapcsolva ezeket a „jeleket” a rosszul működő, netán traumatizált csoportok, közösségek kelet-európai jelenségeivel. Következésképp az alábbi elemzésekkel azt kívánom bizonyítani, hogy a női hősnő nem csak egy leíró kategória. Az említett prózai szövegekben és filmekben, véleményem szerint, a női főalakokat olyan jelekként is elgondolhatjuk, amelyek a működésképtelen kis és nagyközösségekre utalnak, azokat jelölik, azáltal, hogy a testüket és a kinézetüket – a női voltukat – nem uralják, sőt harcban állnak vele, és ennek betudható, tipikusan női traumákat (ez esetben nemi erőszakot, abortuszt) kénytelenek elszenvedni.

Irodalom: női alakok, hiányosságokkal

A (poszt)kommunista, perifériára szorult avagy kerülő (kis)város mint – valójában akadályként tornyosuló – cselekvési és élettér valahány elemzett szöveg esetében⁷ meghatározó kontextus. Itt a kicsinyesség, a kimondatlanul is érvényes és korlátozó társadalmi normák (lett legyen szó viselkedésről, öltözködésről, avagy a megfelelő nyelv használatáról) írják körül a szabadság lehetőségeit, határozzák meg az atmoszféra árnyalatait. Amikor P. Lujza színésznő, Király Kinga regényének hősnője, állásért folyamodik az egyik budapesti utazási irodánál, így gondolkodik:

Ne kelljen belehalni, hozzáfonyadni ehhez a városkához, ehhez a minimumhoz, mert miközben estéről estére, ahogyan kívánják, mit kívánják, elvárják az ott lakó nénik és bácsik, én elég tehetségesen meghalok, lassan, mert ez is a kisváros törvénye, hozzá is fonyadok a minimumhoz.

(Király 51)

Ugyanígy, Kozma Mária Klára nevű főhősnője a *Márványkáosz* című regényben egyértelműen a (sejtetten romániai) diktatúra ateista, materialista és alközösségi ideológiájának az áldozata, és ez a kisváros fojtogató életterében testesül meg.

Ugyanakkor Király Kinga Lujzája nem háríthat kizárólag erre a társadalmi közös tapasztalatra, az ő esetében a (poszt)kommunista kisvárosi

⁷ Kozma Mária, Selyem Zsuzsa, Király Kinga Júlia, Józsa Márta, Ugron Zsolna avagy Darabos Enikő az elmúlt évtizedekben publikált munkái. Ezek cím szerint: *Márványkáosz, 9 kiló, P. Lujza: útvesztő alig eltévedt kislányoknak, Amíg a nagymami megkerül, Úrilányok Erdélyben, Hajrá, Jolánka!*

ingerszegénység mellett a családi és szülői nem koherens magatartás-mintázatok tompítják le és el a funkcióképes nőiség lehetőségét:

Ma, először életemben, meghánytattam magam... Amiket egymásról mondunk! Amiket egymásról mondanak egy családban! S a szavak mögött az érzések állandósulása, s mindennek ellenére, ahogyan siklunk ide-oda, egyiktől a másikig, ma itt, holnap ott van az igazság... Furcsán kígyózott a végösszeomlás felé ez a családtörténet. (Király 48)

Józsa Márta narrátora az *Amíg a nagymami megkerül* című prózafűzérben a felnőtt retrospektív és az eseményekkel szimultán működő gyermeki perspektívát ötvözi groteszk egyveleggé, s sűríti egy mondatba a „végösszeomlás felé kígyózó családtörténetet”, emígyen: „Én egy olyan agyonvert édesapának az árvája vagyok, akinek nyomtalanul tűnt el az anyja. Az én nagymamim (...)” (Józsa 92).

Azok történelmi-gazdasági-társadalmi megrázkódtatások, amelyeket a kelet-európai régió vonatkozásában kommunizmusként és posztkommunizmusként rövidítünk, ott kísértenek ezen fiktív női hangok és karakterek mondataiban, s még talán a legexplicitebb megfogalmazásban Ugron Zsolna *Úrilányok*ében részesülnek. Az egykori erdélyi mágnáscsaládokat megidéző anekdoták egyike így szól: „Ilona néni mindig mosolygott, és néha elmondta, ha kérdezték előző életéről, hogy úrinő este hat előtt nem visel briliánst. Kivéve a jeggyűrűjét. Hamisat meg semmikor sem” (Ugron 62). A (kisvárosi) periférikus életmód, a történelmi változások és veszteségek egyaránt a női lét külsőségeinek, illetve a női test sajátosságainak a vonatkozásában jutnak itt is kifejezésre.

Milyen viszonyban vannak ezek a kortárs romániai magyar regényhősnők a testükkel, s következésképp milyen képet rajzolnak ki a testiségről? E szövegekben számos olyan „működésképtelen” női hősnőt, narrátort találunk, akik felszíni jegyek (öltözködés, smink, publikus megjelenés) tekintetében vallanak kudarcot, továbbá testük nem működik az elvárt standardoknak megfelelően, s ilyen értelemben kisebb-nagyobb traumák elszenvedőiként tekinthetünk rájuk. Ezek az érzékelt és érzékeltetett hiányosságok tulajdonképp függetlenek attól, hogy gyermeki, avagy érett felnőtt perspektívában, netán a kettő keverékében örökítik meg őket. A kislány „hangszíne”, szólama tűnik például erősebbnek Darabos Enikő *A hűk* című írásának ezen megjegyzésében: „A többi lánynak nőies cuccokat vásárolnak, nekem meg jó az, ami megmaradt. Trottyos vagyok és trampli, nekik meg direkt arra való játszóruhájuk van” (Darabos 13). A tramplióság itt felszíni vonásnak tűnik, amely a szülői gondatlanság egyik függvénye talán, ám egy olyasfajta pszichikai fenyegettség-érzés társul hozzá, amely egy tartósan traumatizált női pszichét sejtet, a narráció felnőtt szólamának vonatkozásában

is: „Én félek. Úgy félek, mint egy állat. Belül, halkán, nyüszítve. Nyáladzanék is, ha nem szégyellném” (Darabos 7).

Az öltözet és a kinézet hiányosságai felől artikulálódik az alkalmatlanság érzése Ugron Zsolna egyszerű, lineáris kronológiát használó lány- és fejlődésregényében is, itt viszont már a nagyon is magabiztos hódítóként felvezetett, felnőtt hősnőről van szó. S bár az Ugron-szövegben használt nyelvezet és az írástechnika feltehetőleg nem alkalmas a psziché tartósan traumatizált állapotát oly módon megjeleníteni, mint Darabos Enikőnél láttuk, a divatos nagyvárosi nő (a hősnő számára biztonságos) szterotípiájának a sérülését biztosra vehetjük ez esetben is:

– Aha, hát sajnós nem. Nincs hely az autómban. A kutyám nem szereti a társaságot – mérte végig flegmán a német lány. Ha nem mondta volna ezt, Anna akkor is jelentéktelennek és tramplinak érezte volna magát. A német lány és Kicsiéva mellett hirtelen úgy tűnt, hogy túl sok rajta a smink, túl divatos a bőrkabátja, és túl kék a kesztyűje. Feszengett. Kereste a szokásos magabiztosságát, de nem találta. (Ugron 82-3)

Az alkalmatlanság érzése elsősre és felszínileg sem csak az öltözethez, a megjelenéshez kötődik Józsa Márta már említett, Martichen-nek becézett narrátora esetében, hanem a hús-vér test fogyatékoságaival függ össze. Olyan anyagi állandók ezek, amelyek tartósan rögzülnek az elmesélt, és a szemünk láttára (bár nem feltétlenül lineárisan) kialakuló női identitásban: „Nekem mindig kilencesem volt rajz-ének-tornából, amit itt (a könyv írásának és nem élésének helyén) kézségtárgyaknak hívnak, de ott nem volt ismeretes ez a szó, talán mert botfűlű, fakezű és botlábú vagyok. Kézségtelen, következésképp. Fából van bennem minden, mint Pinokkióban, nem hiába az volt az első könyv, amit olvastam” (Józsa 75). A test korlátozottságának érzését növeli a látás akadályoztatása is: „A régi szemüveg nagyon nyomja a fülem, állandóan kisebesedik tőle az orrom, ráadásul, mint imént mondtam, lehetőleg árnyaltan, nem is látok rendesen, különösen így szürkületkor.” (Józsa 43-4). Az ily módon hiányaiban megrajzolt női test egy korlátaiban is felvállalt nőiséget mutat majd fel a narráció megfelelő pontján, a következőképpen: „Annyira azért vagyok én nő, hogy súlyos, de kielégítő legyek” (Józsa 99).

A test nem érzékszervi és kézség-korlátai, hanem a női szépséggel szemben támasztott kortárs ideálok felől mutatkozik hiányosnak Király Kinga Lujza nevű főhősnője:

(...) a legyeket gyorsan elhessegette, s nézegette az ablak üvegében magát. A seggét. Apjára gondolt, erről a puttonyos seggéről mindig az apja jutott eszébe, egyszer az egyik barátja meg is jegyezte, hogy ti mind egyformán jártok, az egész család, olyan jó törzsi seggetek van, hogy elfér egy majomkölyök rajta, mi tagadás, gyűlölte ezt a feneket, s szívesen elcserélte

volna bármilyenre, csak ne kéne minden vitrinben, tükörben és minden tekintetben, ha megfordítja a fejét, ezt a jó törzsi ülepet vizionlatnia.

(Király 12)

A *P. Lujza* is, talán a többi említett és vizsgált szövegnél sokkal kitüntetettebb mértékben, egy női szubjektum ki (nem) alakulásának avagy inkább egy deficités női szubjektum bukdácsolásának a története (is), s erre bizonyosságul szolgálhatnak a fenti idézetek is. A bukdácsolást ugyanakkor az *Úrilányok Erdélyben* című szöveg esetében szó szerint kell érteni: az író nő életútjára és magánéletére sokban hasonlító Anna nevű főhősnő túl hangos, és gyakran ügyetlennek is bizonyul olyan helyzetekben, amikor (örökölt arisztokrata társadalmi osztályához illően) meg kellene őriznie hidegvérét és tiszteletreméltóságát. A vágyott férfival való korai találkozások egyike is akként konstruálódik meg, mint ami Anna sikkes és hódító nőként való működését kérdőjelezi meg:

A fiú elkerekedett szemmel bámult, nem értette, miért zuhant rá. Nem tudta, hogy szokás szerint csak szerencsétlenkedik. Anna zavarban volt, hebegve magyarázkodott: a fenyőfa, a gyökere, elég hülye helyen van... amitől aztán a helyzet csak rosszabb lett, a fiú is zavarba jött a lány buta magyarázkodásától.

(Ugron 121)

A testiség kérdésében – ami pedig sarkallatos pontja bármilyen identitásnak, a test lévén az a felület, amelyre az identitás(ok) markerei a leglátványosabban ráíródnak – az egyik legvégletesebb, és mégis, a többi vizsgált regény vonatkozásában is releváns választ Selyem Zsuzsa narrációs szólamaiknak egyike adja meg: „A test nem tud megszabadulni a bűntől, csak az emberi értelem tud megtisztulni általa, hogy lemond a testről.” Ezt a tervet viszi véghez önnön életében az „irracionális” szerelmi kalandról önként lemondó regényhősnő Anja, aki számára a „bűnt” a vallásos-metafizikai kontextus rajzolja ki. A múlt és a történelem „bűneit” más módon „böjtöli ki” Klára a *Márványkéások*-ban: magányosan él, testének funkcionális figyelmet tulajdonítva mindössze. P. Lujza a „kigyózó családtörténet” terhét veszi magára akkor, amikor a „torz énkép” fogságában túlsúllyal, majd kóros soványsággal reagál a feldolgozhatatlan s tulajdonképpen (ezért?) kimondhatatlan bűnökre.

Nem, nem tehet mást, mint hogy aláveti magát a család óhajának. Orvoshoz megy, s elnövi szépen, mint gyerekkorában az örökölt nyugati cipőket, ezt a csúnya bajt. Leköti a kezét, ha befejezte az ebédet, beköti a szemét, hogy ne lássa magát a tükörben, csupa kedélyességgel fog csevegni mindenről, és soha nem nézi meg többet az ételek kalóriaértékét.

(Király 129)

Elmondhatjuk tehát, hogy a testük és a kinézetük vonatkozásában nem tökéletesen teljesítő főhősnők pszichéjük, női identitásuk tekintetében is hiányokkal jellemezhetőek. Anna például, az *Úrilányok*ban, nem rendelkezik a közhelyesen nőkhöz társított intimitásra való képességgel:

(...) pedig Annával nem volt mindig kacagás az élet. Nyitott volt és közvetlen, de a felszín alatt nem sokkal ott volt egy átléphetetlen határ. Rengeteg ismerőse volt, de barátja mindig csak egy-kettő, és ők is csak ideig-óráig. Nem bírta elviselni a közelséget huzamosabb ideig. (Ugron 54-5)

A nőiséghez való viszonya a Selyem Zsuzsa-regény hősnőjének is ellenmondásos, és minduntalan konfliktusokhoz vezet a körülötte lévőkkel való kapcsolataiban. Dani, fiatal szerelmese, azt mondja Anjáról: „az a nő egyszerre ügyetlen és szenvedélyes” (Selyem 24), Tamás, Anja férje pedig azt állítja, félig-meddig vicesen, nagyobbrészt gúnyosan Anjáról a baráti társaságban, hogy „Anja tulajdonképpen nem nő, és ezen mindenki nevet” (Selyem 42). Anja első budapesti, Daninál tett látogatására ismételten egy külső nézőpontú (és korlátozott tudású) narrátortól, ez esetben egy kissé butácska, frivol és szeleburdi gondolkodásútól kapunk rálátást, aki „talán fivérként és nővérként” határozza meg a közösen zuhanyzó, ám egymást meg nem érintő Anját és Danit, akiknek legmerészebb (és a narrátor által is érzékelt) gesztusa az, hogy megsimogatják egymás haját. Ez a kamaszos, szűzies tartózkodás azt látszik sugallni, hogy a két regényhős számára a szexualitásnak nincs, nem lehet tétje.

A megrajzolt és életre keltett fő női alakok szinte per definitionem nem képesek (vagy talán nem is akarnak) a női voltukkal azonosulni, a szövegek persze más-más okokkal, motivációkkal szolgálnak e kudarcok okául. A Király-szöveg például már-már kamaszosnak minősíthető „szabadságvágygal” motiválja Lujza partner-váltogatásait, a hallgatólagosan elfogadott normáktól való elrugaszzkodását:

Úgy összeborultak a fejében a gondolatok, hogy megfogadta, ahogyan már régen ezt is egyszer, még kislánykorában, hogy soha nem megy férjhez, s nem szül majd gyerekeket, nem dacból, nem is számításból, hanem mert hátha többet hoz így az élet, nem, csak ilyen keveset ne hozzon, mint amit egy ideje itthon látott. (Király 61)

A végeredmény – a funkcionális családjának hiánya – azonosnak is nevezhető a *Márványkáosz* és a *P. Lujza* (de a *9. kiló*-t is ide sorolhatnánk) tekintetében: ezek a nők nem azért buknak el és élnek meg tragikusnak minősíthető tapasztalatokat, mert képzettségük, szakmájuk avagy gondolkodásuk, érvelésük kisiklik, hanem azért, mert nem tudják beteljesíteni a nőiség hagyományosnak nevezhető ideálját, a családnak és gyereknevelésnek

élő anyaság modelljét. Ahogyan a Király-regény narrátora fogalmaz: „Fényévnnyire vagyok az anyaságtól, gondolta, s ezek a fényévek sokkal hosszabbak, mint az életem (...)” (Király 133).

A klasszikus női viselkedés- és magatartás-modellek problematikus teljesíthetőségére mutatnak tehát rá ezek a szöveghelyek. A feleség és az anyaság szerepköre mellett nem formálható egykönnyen meg a szajha ősrög prototípusa sem, ahogyan láttuk azt a zuhanyozó Anjánál, és amint azt az Egyiptomban idegenvezetőként dolgozó Lujza vágya is sejtetni engedi: „(...) és imádom nézni a sok kis tizenéves kurvának az arcát, meg akarom tanulni, amit ők a homokon járással együtt tanultak, a homokból szívtak magukba, hogy milyen jelekkel stírolhatunk pasit!” (Király 24). A hagyományos nőként létezés feltételei nem adták Józsa Márta hányatott gyerekhősnője számára sem:

Nyilván én is, én is tanárnéni szerettem volna, magyartanárnéni lenni, esetleg doktor néni, nekem azt mondták, az nehezebb, de fontosabb, ellenben doktor néni csak románul lehetek, míg magyartanárnéni magyarul értelemszerűen, meg magyartanárnéninek lenni mégis csak olyan nénisebb, meg magyarosabb is (értsd: magyaros, vagyis nem romános) – hiszen arra is vágytam, hogy néni legyek végre. Ahhoz a néniséghez persze fiúk is kellettnek, ez tudni való volt. (Józsa 26)

Ugyanez a hagyományos női szerep még a blog és a lányregény határán egyensúlyozó Ugron-regényben is ironikus, karikatúrisztikus felhangokkal jelenik meg, amikor arról olvashatunk, hogy Annát „Endrénél mindig legyűri a feudális rend, valahogy magától keresi a hagyományos női szerepeket, és mert hülyén nézne ki az ablak előtt hímezgetve, mosogat.” (Ugron 288).

Ezen női létezési lehetőségek (anya, feleség, szajha) „idegenszerű”, nem gördülékenyen teljesíthető s felvállalható voltát a regények világán belül fokozza az a mindegyik esetben alkalmazott képlet, hogy a földrajzi értelemben definált “máshol”-hoz (Egyiptom, Szék, Erdély, szemben a magyar nyelvterülettel, Kolozsvárral, illetve Budapesttel) tartoznak. Egyszerre vágyott, mert megnyugtatóként és biztonságosként elgondolt helyek és női magatartásminták ezek, s egyszerre mutatkozik meg lehetetlen, paradox létezmódjuk is a szövegek fizikai valóságon belül. Ezt a tényállást igen szépen fogalmazza meg Józsa Márta narrátor-kislánya, akin átsejlik a felnőtt nő hangsúlya is: „Létezik egy álom egy alkotásról, van, lesz, álmodik róla, elejt, azután valahogy mégis felemel. Abban a világban világosan le tudom rajzolni, amit gondolok, és Mozart is az enyém, ebben a világban csak csetleni-botlani sikerül. Még szerencse, hogy van valamink, hogy van versünk” (Józsa 61). A vágyott, és szépen performált, elvárt nőiséggel összekapcsolt ideál-hely és – állapot – amikor, amiben megvalósulhat végre az azonosság momentuma – a

többi szövegben is megjelenik. A *9 kiló*ban Anja belső monológjában olvashatjuk: „Mindent érteni akarok, ez a baj. Hát most nem. Átélni tetőtől-talpig az irracionáltságot, az érthetetlenség színültig telt kelyhét egy hajtasra kiinni – az adott helyzetben ez lett Anja ambíciója” (Selyem 61). Ennél kevésbé poétikus és egyszerűbb nyelv- és írástechnikai lépéseket „alkalmazva” fogalmaz meg valami hasonlót Ugron hősnője is: „Ahogy nézelődött, megnyugodott. Egyértelmű volt minden körülötte. Sem a hideget, sem a dombokat, nem Ízit nem lehetett, és nem kellett magyarázni. Olyanok voltak, amilyenek” (Ugron 277). Ám az „olyanok, amilyenek” és az „irracionáltság kelyhe” által fémjelzett pillanatok illúziórikusak, és cselekmény-szinten is kevésbé tarthatóak a szövegek világában.

Király regényében Lujza önértelemzése (amely a pszichiáterrel folytatott beszélgetésében bukkan fel) a nőiséget és a testiséget egy további fogalommal hozza kapcsolatba, a nyilvánosságéval: „Hát nem érti ez a nő, hogy gyűlöli magát? Hogy amikor normális, akkor sem az? Hogy folyton feszeng? Hogy betéve tudja már, melyik társaságban milyen szögben kell állnia, hogy előnyös legyen?” (Király 110). A tükrök és vitrinek, illetve a mások vizslató tekintete formájában megjelenő nyilvános tér ily módon a női főalak ellenségévé lesz, Kozma Máriánál pedig az anya, Klára, és a lánya, Telma, szinte kimondatlanul is versenyeznek, viaskodnak a tekintetben, hogy a külvilágot – az esetleges mértéket és társaságot jelentő többieket – hogyan zárják ki az életükből. A *9 kiló*-t a maga során pedig úgy is definiálhatnánk, mint egy par excellence nyilvános, publikus terekben játszódó szerelmi történetet, ahol a „beteljesülést” (ha egyáltalán létezik ilyen) az is hátráltatja, hogy konkrétan és fizikailag a privát szférának nincs lehetősége: a woolfi „saját szoba” nagy hiánycikk a regény világában:

Minden zuhanyozásnál áruba bocsájítja magát az ember a zsírszövetével, a szőrzetével és a melle alatti anyajeggel együtt. A végén megtanulod nyilvánosan végezni a szükségleteidet. Gondolhatsz bármit, mindenki tudja, hogy milyen erős sugárban vizelsz, és hogyan emésztesz. (Selyem 45)

Sőt, a kérdéskörnek egy sokkal tömörebb és parabolisztikusabb megfogalmazására is lelhetünk a *9 kiló*ban: „(...) ne vigyél ki tárgyat a személyesből a nyilvánosba, és nem szállítsál tárgyat nyilvános helyen” (Selyem 80). A nyilvánosság számára nem performálható, avagy nem az elvárt módon performált nőiség egyik megdöbbenően megfagyott mozzanta emígyen fogalmazódik meg Ugron számos bálról (is) szóló szövegében:

(...) Anna rájött, hogy reménytelen, itt elvegyülni nem lehet, akármit csinál, azon az estén ő lesz az ufó. (Schol semmi dirndli, itt koktélozik egy sima kis félhosszú, fekete ruhában, nem a vőlegény rokona, hiszen akkor már láttuk

volna a társaságban, a menyasszonyt sem ismeri, még egyetlen vadászaton sem találkoztunk vele, Erdélyben – hol is van az pontosan – akar élni, nem beszél franciául, uhh, hogy kerül ez ide??? Körülbelül ezt olvasta ki a dirndlben oly fess és elegáns nők szeméből, a férfiakéba bele sem mert nézni. (Ugron 186)

Film: Nők és traumák

Ezen gondolatok folytatásaként három rövid filmszekvenciát kívánok elemezni a továbbiakban, a *Katalin Varga* (Peter Strickland, 2009), az *Inland Empire* (David Lynch, 2006), valamint a *Bibliothèque Pascal* című alkotásokból (Hajdu Szabolcs, 2010). E részletekben a kereső, nyomozást folytató főhősnők a testi trauma által konstituált kerettörténet kiemelt pillanatait élik meg, az őket (korábban) ért erőszak reprezentációjával szembesülnek. Ezen a ponton nem téveszthetjük szem elől azt, amit a testet ért trauma pszichikai, megnyugtató integrálásának a képtelensége jelent, és amire még kitérek a továbbiakban. Mindegyik filmrészlet, a maga mozgóképes konvenciórendszerének a keretei között, kitüntetetten jelzi a trauma tapasztalatának az idegenségét. Olyan – narratív és perceptuális szempontból egyaránt terhelt – filmes pillanatokról van szó, amelyek az érzékelhető nyomként konstituálódó trauma mozzanatát nagyon különböző médiumhasználati módok révén hozzák létre.

Miután férje, aki falusi pletyka révén értesül a feleségén tíz évvel korábban megesezt erőszakról, elúzi otthonukból, Katalin Varga útra kel kisfiával, Orbánnal. Láthatjuk őket szekerezni, majd megpihenni. A látszólag lényegtelen megállóhelyük határában az erdőbe mennek, a mozgó kamera oldalról mutatja őket, amíg el nem érik az erdő szélét, amikor is hátulról látjuk a két emberi alakot, szinte elveszve az emelkedő buja növényzetében. Az erdő szélénél szubjektívbe vált a kép, az erdő mélységét a sötétbe zoomolás és sejtelmes, sokszorosos torzított sávokból felépülő hanghatások erősítik fel, és a Katalin arcára kiülő rettenet kifejezésével, valamint az erőfeszítéstől kidagadó izmok látványa révén megértjük, hogy itt a női test újrajátssza az erőszak élményét, a békés természeti látvány a személyes horror lelőhelye.

David Lynch 2006-os filmje tobzódik az analóg médiumok (tévé, videó, rádió, bakelit-lemez, történeti filmstílusok) működésben mutatásában és narratív tényezővé alakításában, míg a nyomként és a keresés céljaként konstituálódó trauma reprezentációjakor a *Katalin Vargában* látottakhoz igen hasonlóan jár el. Nikki Grace, az új siker előtt álló hollywoodi színésznő elkezdí lejtmenetét a film ezen pontján: a titokzatos rózsaszín ház egyik gyengén világított szobájában lengén öltözött lányok társalognak vele, és a „Strange, what love does” diegetikus hívószóra beindul egy torzított

extradiegetikus zene, ami átvezeti hősnőnkét és kísérőit egy másik térbe és pszichikai dimenzióba. Itt nem az erdő ijesztő sötétje, hanem a havas és szemcsésen mutatott, kelet-európai építészeti jellegzetességekben azonosítható utca és átjáró az, ami, Nikki Grace rémületet kifejező arckifejezésével és testtartásával egyetemben, ismét a trauma mint emlék és mint nyom allegorizáló értelmzését hívja, hívhatja elő.

Hajdu Szabolcs 2010-es filmjében a hősnő, (Desde)Mona Paparu többrendbéli, furcsak kalandok részese lesz, a kislánya után folytatott narratív harca közben. Angliai prostituált voltának integráns részét képezi a sorozatos erőszaknak való alávetettség a film címét adó luxus-bordélyban (is), ahol a prostituáltak híres irodalmi alakokat személyesítenek meg (Pinokkiótól Lolitán keresztül Szent Johannáig és Desdemonáig), a vendégek pedig ezen irodalmi szerepjátékok részeként jutnak szexuális kielégüléshez. A film egyik csúcstelentében a fekete szado-mazo latex-ruhába és maszkba öltöztetett Mona belépik a hófehér kamrába, és néhány másodpercnyi szünet után felhangzik a hangszórókból az *Othello* egyik dialógus-töredéke, amely a szerepjátékba átcsúszást hivatott elősegíteni, prostituálnak és kliensnek egyaránt. (Desde)Mona görcsösen földre rogyik, feszült, idegen teste mintegy rímel az üres kamrában visszhangzó, veretes angolsággal előadott, formális dialógusra. A filmes történetmondás és megjelenítés(mód) konvenciói között a trauma rettenetét, integrálhatatlan szövetét nem kizárólagosan a test reakciói (a megfeszülő-elernyedő izmok játéka a latex alatt), a színészi játék, és a helyszín, illetve a hangsáv heterogén, elütő volta képezik (mint a két előző példában), hanem a színházi konvenciók (jelmezek, díszletek, színházi dikció) bevonása is az idegenség mozzanatát erősíti. Itt már nem az emberi test szembesül a természeti avagy urbánus tájjal, s játssza el szerepét, hanem a színház konvenciórendszere is ábrázolódik, a nőre váró, illetve a már többszörösen átélt trauma élményével egyetemben.

Trauma and Media, Theories, Histories and Images című 2010-es könyvében Allen Meek a következőképpen fogalmaz, Roger Luckhurst 2008-as *The Trauma Question* című munkájára utalva: „Az elemzők azt sugallják, hogy ‘a trauma kultúrájában’ élünk, ahol a véglet(esség) és a túlélés az identitás kiemelt markerei(ként funkcionálnak).”⁸ Ha trauma kultúrája felől közelítünk ezekhez a filmes hősnőkhöz (valamint az előzőekben elemzett irodalmi hősnőkhöz), amelyek mind kötődnek a „Kelet-Európának” nevezhető szimbolikus régióhoz — „eredetét” tekintve Katalin Varga magyar, Mona Paparu magyar-román, Nikki Grace amerikai-lengyel — a nyomok létrehozásában, illetve értelmezésében alkalmazott módszereik eltérő volta felszíni vonásként mutatkozik ahhoz a közös maghoz képest, hogy valahányan túlélők, s

⁸ “Commentators suggest we are living in a ‘trauma culture’ in which ‘extremity and survival are privileged markers of identity’ (Luckhurst 2)” (Meek 6 – a szerző saját fordítása).

ilyenként a trauma nyomai egyszersmind az identitásukat létrehozó jellemzőkké lesznek esetükben.

Ezek a filmes hősnők egy bizonyos típusú, narratívában konstituálódó testet, illetve az általa definiált szubjektivitás-konstrukciót mondhatnak magukénak. A – leggyakrabban nemi erőszak okozta – testi trauma nyomait hordozó női testről van szó, amelynek birtokosa(i) kivétel nélkül valamiféle keresésben érdekelt(ek), ekként a filmek nyomozás vagy detektív-filmekként is definiálhatóak. Ezen tényállások következtében a keresésnek/nyomozásnak a filmek szövetét alkotó folyamatai olyan érzékileg felfogható, narratív szerkezetként is elgondolhatóak, amelyek nem csak a keresés és a nyomozás specifikus helyszínen történő eseteit viszik vászonra, hanem a trauma feldolgozásának nehezen megmutatható, konceptualizálható folyamatát is megoszthatóvá teszik a befogadóval.

Az eddigiekben részleteiben mutattam be azt a médium-specifikus mozgóképes folyamatot amelynek köszönhetően (és amelynek következtében) e vándorló női karakterek, akik kortárs kelet-európai filmes helyszíneken jelennek meg, úgy mutatódnak be, mint akik újra-látogatják a (testi) traumáik helyszíneit: és itt olyan mozgóképes reprezentációs megoldásokra kell gondolnunk, ahol a látásuk akadályoztatott, az emberi megszólalás képessége (vissza)vevődik tőlük, a környezet hangja (a Chion által „ambient sound”-nak nevezett hangtípusra gondolok itt) átveszi a szimbolikus ábrázolás feladatát (terhét?), együtt a hallgatag női testekkel, arcokkal és félelemtől feszült izmokkal. Aszerint pedig, hogy a főhősnők által végigjárt keresési folyamatok, s ekképp a lelőhelyükül szolgáló nyomozásfilmek milyen dimenzióit emeljük ki, s hogyan látjuk ezeket – végső soron – allegórikusan olvashatónak, Katalin, Mona, és Nikki alapvetően hasonlóak, és egyszersmind radikálisan különbözőnek mutatkoznak. Amennyiben a főhősnők által lefolytatott keresési folyamatokat nem a filmműfaj algoritmusá – azaz a nyomok létrehozódása és fellelése – felől szemléljük, hanem a főhősnők élettörténete és szubjektivitás-működése által motivált traumafeldolgozási allegóriákként gondoljuk őket el, a női bosszúfilmek csoportjához jutunk el, amely csoporton belül Katalin, Nikki, Mona és Lisbeth meglehetősen hasonlórúnek látszanak: traumákat túlélő, s következésképp e traumákkal együtt élő nőknek.

Allegória: létszükséglet

Fontos könyvében, amely *A politikai tudattalan: a narratíva mint társadalmilag szimbolikus tett* (*The Political Unconscious: Narrative as Socially Symbolic Act*) címet viseli, Fredric Jameson a következőképpen érvel:

[...] tulajdonképpen soha nem azonnal szembesülünk egy szöveggel, teljes frissességében, mint egy magában-való-dologgal. Ehelyett inkább a szövegek úgy jönnek elénk, mint amelyeket már mindig is olvastunk; a korábbi interpretációk lerakódásain keresztül fogjuk fel őket, vagy – amennyiben a szöveg teljességgel új – azokon a lerakódott olvasási szokásokon és kategóriákon keresztül, amelyeket az örökölt értelmezési hagyományok fejlesztettek ki. Ez a feltételezés egy olyan módszer használatát követeli meg aztán (amelyet másutt „metakommentárnak” neveztem), amelynek megfelelően tanulmányozásunk tárgya kevésbé a szöveg maga, mint azok az értelmezések, amelyeken keresztül a szöveggel szembesülni próbálunk, kisajátítva azt. Ebben az esetben az értelmezés egy lényegileg allegorikus tetteként konstruálódik meg (épül fel), ami abban áll, hogy egy adott szöveget egy specifikus értelmezési mesterkódnak a terminusaiban írunk újra.

(Jameson 1981, 9-10)⁹

Figyelembe véve Jameson elgondolását, minden értelmező tevékenység akként tűnik fel, mint ami esszenciáját tekintve allegorikus tevékenység, és nem is lehet (soha) más, hisz „az interpretáció lerakódott rétegei, a lerakódott olvasási szokások és kategóriák” nem teszik lehetővé a friss, azonnali találkozást bármelyik szöveggel, következésképp arra vagyunk ítélve, hogy „újraírjuk a szöveget egy értelmezési mesterkódnak megfelelően”. És távol attól, hogy ezen okból kifolyólag pesszimistának hasson, *A politikai tudattalan* című munkájában Jameson a történelemnek és a történelmi tapasztalatnak egy olyan elképzelését vázolja fel, amelynek értelmében az allegorikus olvasási (értelmezési?) gyakorlaton keresztül történő megközelítés egyrészt megkerülhetetlen, másrészt adekvát kontextust jelent azon javaslatom számára is, mely szerint a személyes testi traumáik által kísértett nők karakterei (akár) úgy is felfoghatóak, mint amelyek (akik?) „Kelet-Európát” (s benne foglaltan „Erdélyt” is) allegorizálják – és itt Kelet-Európa alatt egy konkrét és specifikus régiót érthetünk, amelynek némely történelmi tapasztalatait traumaként könyvelhetjük el.

Továbbá, Jameson a következőket állapítja meg:

⁹ “[...] we never really confront a text immediately, in all its freshness as a thing-in-itself. Rather, texts come before us as the always-already-read; we apprehend them through sedimented layers of previous interpretations, or—if the text is brand-new—through the sedimented reading habits and categories developed by those inherited interpretive traditions. [This presupposition then dictates the use of a method (which I have elsewhere termed the “metacommentary”) according to which our object of study is less the text itself than the interpretations through which we attempt to confront and to appropriate it.] Interpretation is here construed as an essentially allegorical act, which consists in rewriting a given text in terms of a particular interpretive master code. (Jameson 1981, 9-10 – a szerző saját fordítása).

A következő [módosított] javaslattal élnék tehát: hogy a történelem nem egy szöveg, nem egy narratíva, mester- avagy egyéb, hanem, hiányzó okként, hozzáférhetetlen a számunkra másként, mint textuális formában, így tehát a mi közelítésünk hozzá és magához a Valóshoz szükségszerűen áthalad a megelőző textualizáción (szöveggé alakuláson), a narrativizáción, ami a politikai tudattalanban (esik meg). (Jameson 1981, 35)¹⁰

Mindezek szellemében tehát amellet érvelek, hogy – a jamesoni értelemben vett „hiányzó okként” – a Kelet-Európában megésett csoportos, közösségi traumák nem közelíthetők meg közvetlen módon, hanem csakis textuális, narratív avagy audiovizuális reprezentációkon keresztül, ez utóbbiak pedig, jelen esetben, az önnön női testükben és identitásukban akadályoztatott irodalmi hősnőkben és narrátornőkben konkretizálódnak, továbbá azokban a filmszekvenciákban testesülnek meg, ahol nőknek kell az őket ért fizikai, testi sértések (nemi erőszak, abortusz, fizikai agresszió) képi és hangji reprezentációival szembesülniük. Ily módon az a gesztus, amellyel e szövegbeli és mozgóképes mintázatokat allegórikusan olvasom, egy „értelmező mesterkódnak megfelelően”, abban a nézetben gyökerezik, amelyet Jameson felvázol a történelem és a történelmi tapasztalat kapcsán, mint ami csakis textualizáció és narrativizáció révén hozzáférhető, és értelmezés-függő. Ami érzékszerveink számára felfogható, az a sértett és megrettent női testek tapasztalata, illetve látványa, a prózai művek és a filmek elidegenítő/elidegenedett (akusztikus) tereiben, ezek pedig olyan „narrativizált és textualizált” kulturális reprezentációk, amelyeken keresztül hozzáférésünk lehet „Kelet-Európa” történelmi tapasztalataihoz, sőt, ez az egyetlen hozzáférési lehetőségünk, amennyiben komolyan vesszük Jameson eszmefuttatását. Ezen irodalmi és mozgóképes reprezentációkhoz pedig további jelentéseket társíthatunk, ha adott szöveget „a specifikus értelmezési mestekódnak” megfelelően írunk át: ebben a szó szerinti, egyszerűsített értelemben gondolom érvényesnek az allegórikus értelmezést ezen a ponton.

¹⁰ “[This analysis of the function of expressive causality suggests a provisional qualification of Althusser’s antiteleological formula for history (neither a subject nor a telos), based as it is on Lacan’s notion of the Real as that which “resists symbolization absolutely” and on Spinoza’s idea of the “absent cause.” (...) We would therefore propose [the following revised formulation:] that history is not a text, not a narrative, master or otherwise, but that, as an absent cause, it is inaccessible to us except in textual form, and that our approach to it and to the Real itself necessarily passes through its prior textualization, its narrativization in the political unconscious.” (Jameson 1981, 35 – a szerző saját fordítása).

Felhasznált irodalom

- Ahmad, Aijaz. 1987. „Jameson’s Rhetoric of Otherness and the ‘National Allegory’”. *Social Text* 17, 3–25.
- Bókay Antal. 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Darabos Enikő. 2009. *Hajrá Jolánka!* Budapest: József Műhely Kiadó.
- Hajdu Szabolcs, dir. 2010. *Bibliothèque Pascal*. Németország, Magyarország, Nagy Britannia, Románia: Gilles Mann Filmproduktion, H2O Motion Pictures, Filmpartners.
- Hirsch, Joshua. 2004. *Afterimage. Film, Trauma, and the Holocaust*. Philadelphia: Temple University Press.
- Jameson, Fredric. 1981. *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca, New York: Cornell UP, 1994.
- Jameson, Fredric. 1986. „Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism.” *Social Text* 15, 65–88.
- Józsa Márta. 2007. *Amíg a nagymami megkerül*. Budapest: Noran Kiadó.
- Király Kinga Júlia. 2007. *P. Lujza. Útvesztő alig eltévedt kislányoknak*. Marosvásárhely: Mentor Könyvkiadó.
- Kozma Mária. 1995-1996. *Márványkáosz*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Lazarus, Neil. 2004. „Fredric Jameson on ‘Third World Literature’: A Qualified Defence.” In Homer, S. and D. Kellner (szerk.) *Fredric Jameson. A Critical Reader*. Basingstoke-New York: Palgrave Macmillan, 42-61.
- Lynch, David, dir. 2006. *Inland Empire*. Franciaország, Lengyelország, Egyesült Államok: Asymmetrical Productions, Studio Canal, Fundacja Kultury.
- Meek, Allen. 2010. *Trauma and Media: Theories, Histories and Images*. New York-London: Routledge.
- Selyem Zsuzsa. 2006. *9 kiló. Történet a 119. zsoldárra*. Kolozsvár, Koinónia Kiadó.
- Strickland, Peter, dir. 2009. *Katalin Varga*. Románia, Nagy-Britannia: Libra Film, Ross Sanders Production International.
- Ugron Zsolna. 2010. *Úrilányok Erdélyben*. Budapest: Ulpus-ház Könyvkiadó.

- Virginás Andrea. 2008. „A vitrinek és a tükrök mártírjai.’ Női alakok három romániai magyar író 1996-2006 között írt regényeiben.” In: Dávid Gyula–Veress Zoltán (szerk.) *Kik vagyunk és miért. Írások az identitásról*. Stockholm: Erdélyi Könyv Egylet, 113-125.
- Virginás Andrea. 2011. „[Határélmények: nők néhány kortárs magyar prózai műben.](#)” TNTeF 1:1, 3-16.
- Virginás Andrea. 2013. „Katalin Varga és Lisbeth Salander: a trauma közvetlen és hipermediális nyomai.” In: Győri Zsolt és Kalmár György (szerk.) *Test és szubjektivitás a rendszerváltás utáni magyar filmben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 15-29.
- Virginás Andrea. 2014. „Female trauma in the films of Szabolcs Hajdu, David Lynch, Cristian Mungiu and Peter Strickland.” *Studies in Eastern European Cinema* 5:2, 155-168. (DOI: 10.1080/17411548.2014.925336)
- Xavier, Ismail. 2007. „Historical Allegory.” In T. Miller and R. Stam (eds.) *A Companion to Film Theory*. Blackwell Publishing, 333-362.

Zámbóné Kocic Larisa

Szegedi Tudományegyetem

Reprezentációs szinekdoché: Angelina Jolie masztektómia műtétének fogadtatásáról és a női test töredezetségéről

Május 14-én a *New York Times* Vélemény rovatában Angelina Jolie, amerikai színész és rendező, nyilvánosságra hozta, hogy preventív kettős masztektómia műtétnek vetette alá magát. A nemzetközi és hazai sajtót napokig foglalkoztató hír olvasók reakcióinak garmadát váltotta ki – hozzászólásra késztetve ellenzőket, értetlenkedőket és támogatókat egyaránt. Jelen tanulmányomban először a magyar sajtó a témához való ellentmondásos viszonyulását vizsgálom, majd a nemzetközi twitter szféra reakcióra alapozva a hírt az ún. feminista rák narratívák (Deshazer) egy sajátos, a celeb/ikonra jellemző töredezettséget (Hills) is magába foglaló, megnyilvánulásaként értelmezem.

*„Then it comes to him: he’s lost the Female Body!
Look, it shines in the gloom, far ahead, a vision
of wholeness, ripeness, like a giant melon, like an
apple, like a metaphore for breast...”
(Margaret Atwood, „The Female Body” 493)¹*

Amikor Angelina Jolie a világ tudtára hozta kettős masztektómiájának (emlőeltávolító műtétének) hírét (*New York Times*, 2013. május 14.) nem csak nagy port kevert a hazai és nemzetközi sajtóban, de sokszínűt is. Ezt, a mostanra már leülepedett hír-(por)-felhőt szeretném egyrészt szemügyre venni, hogy a hírt az ún. feminista rák narratívák (Deshazer) egy sajátos, a celeb/ikonra jellemző töredezettséget (Hills) is magába foglaló, megnyilvánulásaként értelmezem.

¹ “[A férfi] ekkor rádöbbsent: elvesztette a Női Testet! Nézd, ragyog a homályban, ott elől a távolban, az épség víziója, mint egy hatalmas dinnye, mint egy alma, mint a mell metafórája...”

A sajtó visszhangjai

Lesley Jeffries 2007-ben megjelent *Textual Construction of the Female Body [A női test textuális konstrukciója]* című könyvében a 2000-ben megjelent női magazinok női testhez kapcsolódó nyelvhasználatát vizsgálja a kritikai diskurzuselemzés megközelítésével. Az adatfelhasználásra szánt szövegek megválasztásakor Jeffries tudatosan kerülte a „könnyű préda csapdáját”,² vagyis a pornográf szövegeket és a bulvár sajtó női reprezentációit, amelyek szinte töretlenül folytatják a nőt lealacsonyító és szexuális tárgyként kezelő reprezentációs hagyományt (2007, 1). Sőt, nagyon is komolyan veszi Shildrick és Price állítását, mely szerint a fogyókúra, a fitnessz, a szülésszabályozás, a divat és az egészség testfegyvelmező gyakorlatainak sémáit leginkább magába foglaló biomedicinai diskurzus elemzése kötelező feladatként hárul a test kérdésével foglalkozó feminista kutatókra (1999, 8), mivel „a biomedicinai diskurzus hatalma nem csupán a test alternatív modelljei közötti választást irányítja ... [hanem] aktívan és folyamatosan konstruálja magát a testet is” (Shildrick & Price 1998; in 1999, 8-9). Bár megjelenése okán (mind idejét – 2013. május 14. –, mind olvasói célközönségét tekintve) Jolie saját masztektoniai műtétjét tárgyaló *New York Times*-beli cikke nem fért bele Jeffries tanulmányának kereteibe,³ egyik-másik megállapítása megfelelő értelmezői keretet nyújt a magyar és a nemzetközi sajtó Jolie bejelentésére tett visszhangjainak elemzésére.

Jelen írásomra nézve Jeffries a metonimiával kapcsolatos megfigyelései a legérdekesebbek. Az általa vizsgált szövegek egyik legmeghatározóbb tendenciája az egyén egy testrésszel, méghozzá kizárólag szexuális vagy reprodukciós testrésszel való beazonosítása. Ily módon a magazinok női olvasói minduntatlan azzal szembesülnek, hogy „a szex és a reprodukció elsődleges funkciói újra és újra az ’énük’ azonos megfelelőiként” jelennek meg (71).⁴ Noha a Jolie jelenség esetében nem beszélhetünk szó szerint metonimiáról, a diskurzus szintjén mégiscsak megjelenik egy szinekdochéra – a metonímia rész-egész viszonyt taglaló fajtájára – emlékeztető folyamat, amennyiben a hír egészének mindössze egy kiemelt részére kerül a hangsúly,

² „[T]he ‘trap’ of choosing an easy target” (Jeffries 2007, 1).

³ Arról nem is beszélve, hogy Jolie cikke egyszerre tekinthető biomedicinai diskurzusnak és bulvársajtó tárgyának a szerző celebtátusza miatt (ld. visszhangokat).

⁴ „...this metonymic habit [of referring to a person by various body parts, particularly breast, womb, vagina, and body weight] relates only to the sexual and reproductive body parts [...] Female readers of such magazines throughout their lives will have the primary functions of sex and reproduction repeatedly conjured as the equivalent of their ‘self’” (Jeffries 2007, 71).

és immáron az válik reprezentatívá az egész hír kapcsán.⁵ Mielőtt azonban e jelenséget közelebről is megvizsgálám, érdemes feltérképezni, hogy a magyar sajtóban (és itt a sajtónak az online megnyilatkozását is értem) hol, melyik fórum adott helyett az Angelina Jolie masztektoimiai műtétéről szóló hírnek.

Noha a hagyományos nyomtatásban megjelenő *HVG* nem tartotta említésre méltónak Jolie műtétjét, a hír legnagyobb, folyamatos — szinte óráról órára, napról napra új adalékokat szolgáltató — lefedettséget a *bvg.hu* biztosította. Míg a sajtóvihart kiobbantó cikk a *New York Times*-ban a „My Medical Choice” [Saját egészségügyi döntésem] címet viselte, a cikk pedig az egyéni döntésre és az azt megelőző megfontolásra, személyes motivációra helyezte a hangsúlyt, addig a *bvg.hu* honlapján megjelenő bejegyzések címei — hogy csak néhány példát említsek — egyértelműen Jolie melleire összpontosítottak: „Angelina Jolie mindkét mellét levetette” (május 14., 08:49); „’Csodálom bátorságáért’ – Gyurcsány Angelina Jolie mellműtétéről” (május 14., 18:46); „Nem gondoltam nosztalgiával melleimre” (május 14., 20:43); „Eközben a Lajtán túl: a Fehér Ház botrányai, Angelina mellei” (alcím: „Amerikai és német publicisták az Obamát megrengető három ügyről, a nagy cégek adóparadicsomairól, valamint Angelina Jolie nőiességéről” [május 19., 13:00) „Angelina Jolie mellműtétje sarkallja tudatosságra a magyarokat” (Gergely, május 31., 18:30).

Az utóbbi cikkben Gergely Zsófia azt írja, hogy az „amerikai színész-rendező bejelentése óta úgy tűnik, a magyar nők is tudatosabbak lettek”, amennyiben nagyobb érdeklődést tanúsítanak a mellrákkal kapcsolatos preventív kezelések és a genetika iránt. Érdemes azonban megfigyelni, hogy a zömében nő olvasókat célzó és „tudatosító” bulvár sajtó mire helyezi a hangsúlyt Jolie műtétjével kapcsolatban. Ha terjedelmében és pozícionáltságában nem is, de tartalmilag és hangsúlyában a *Nőke lapja* Mozaik rovatában található kis snitt az, amely legközelebb áll az eredeti cikkhez („Angelina Jolie döntése”, 2013. május 22.). Ugyanakkor a hír elvész a rovat egyéb mozaik hírei között („Tetkót a kutyának”, „Jótékonykodás sárban szaladva”, „Kitört a Gatsby-láz”, stb.). A *Kiskegyed* (2013. május 21.) már a címlapon is helyt ad a hírnek: „Miért vetette le melleit?”, ami egyszerre kemény döntésként, ám Amerikában nem ritkaságként van feltüntetve (1. ábra). A műtéttel kapcsolatban a következőket állítja a cikk:

Végül április 27-én beültették a végleges implantátumot. Az eredmény tökéletes, mellei csodálatosak, csak pár halványuló heg emlékeztet a beavatkozásra. És nem utolsósorban fellélegezhet, mert a mellrák kockázata

⁵ Kenneth Burke szerint „a reprezentáció minden aktusa automatikusan szinechdochikus kapcsolatot feltételez” [any act of representation automatically implies a synechdochic relationship] (1969, 508).

a műtét után öt százalék csökkent! Így lelkileg is teljesen rendben van, és egyáltalán nem érzi úgy, hogy nőiessége csorbát szenvedett volna. (22)

1. ábra: Forrás *Kiskegyed* (2013. május 21.)

Hangsúlyát tekintve a cikk a következőket tudatosítja az olvasóiban: egy nőnek (Jolienak, az olvasóknak) legfontosabb a kulcsín, konkrétan, hogy a mellei – nőiességének legfőbb szimbólumai – tökéletesek legyenek. Éppen ezért, „nem utolsó sorban”, de mégis csak utolsóként kerül megemlítésre az, hogy a műtét (nem a restaurációs, implantot beültető szépészeti műtét, hanem a hosszútávon életmentő, preventív operációs beavatkozás) következtében a mellrák kockázata elenyésző szintre csökkent. Végezetül, a cikk azt is tudatosítja az olvasóiban, hogy Jolie „lelkileg is teljesen rendben van”, ám ez sem a betegség kockázatának csökkenésének tudható be, hanem annak, hogy nőiessége nem szenvedett csorbát. *Mens sana in corpore sano* — a testi épség itt nem a betegség hiánya, hanem a mellek megléte jelenti.⁶

A hírek nem volt sztori értéke a *Story* számára, ugyanakkor az olvasók „forró témaként” megnyugodva konstatálhaták, hogy Pitt nem Jolie miatt hagyta el Anistont (2013. május 30., 58). Az *Elle* májusi számának fő témája „a mi feminizmusunk”,⁷ és nincs benne szó Jolieról. Ellenben a *Best* (2013. május 17.) a *Kiskegyed*hez hasonlóan a döntést motíváló háttérrel kezdi a beszámolót (Jolie anyja is rákban halt meg), és hasonló végszóba torkollik: „És mint a képen is látszik, továbbra is ugyanaz a vonzó színésznő maradt, mint aki volt, ugyanis a kivett melszöveteket azonnal implantátumokara cserélték a plasztikai sebészek.”

A magyar sajtóreakciók közül a legjobb kérdéseket felvető és főleg a jogi szempontokat vitató cikk kétségtelenül a *Magyar Narancs*ban megjelenő, Sándor Judit, bioetikus írta tanulmány: „Bátorság vagy kiváltság? Angelina Jolie küzdelme a mellrákkal” (2013. május 30.). A szerző így vázolja a Jolie bejelentését követő viták széles paletáját:

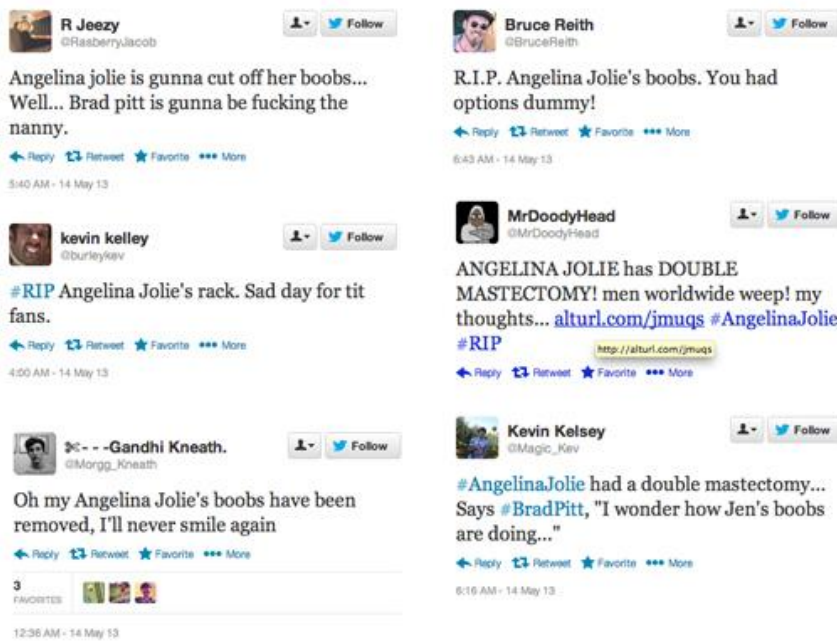
⁶ A magazin fent említett értelmezését tamasztja alá a cikk bal sarkában elhelyezett reklám felület is, amely egy ránctalanító szérum hatását méltatja („10 évet fiatalít 3 perc alatt”).

⁷ Külön kritikai elemzést érdemelne, de erre most itt nincs hely, se alkalom.

Jolie feltárulkozása, s az általa kiváltott viták érintik az egészség és a betegség közti határvonalakat, a prevenció mibenlétét, a genetikai tesztek finanszírozását, hozzáférhetőségét és értelmezhetőségét, a női testről alkotott elvárásokat, a sztárvilág médiareprezentációját, a gazdagok és a szegények egészségügyi lehetőségei közötti növekvő szakadékot, és a rákkal szembeni előítéleteket, stigmákat is. (21)

Jómagam a fenti Jolie jelenséget elsősorban a női testről, pontosabban a női „celeb” testről alkotott elvárások és médiareprezentáció, valamint a feminista ráknarratívák metszéspontjából szeretném vizsgálni. E vizsgálat felvezetéséhez azonban érdemes egy röpket kitekintést tenni a nemzetközi, főleg amerikai blogoszféra (konkrétan Twitter) reakcióira is.

R.I.P Jolie's Boobs: A szinekdochikus dekódolása-kódolása

2. ábra: Jolie melleit gyászoló Twitter megnyilvánulások. Forrás: Murphy 2013.

A fenti ábrán összeállított Twitter szemelvények mindegyike így vagy úgy a „nyugodjanak békében (*requiescat in pace*) Jolie dudái” üzenetet osztja meg a világhálón. Carrie Murphy szerint e reakciók inkább taszíthatnák gyászba az emberiséget, mert

ez a párbeszéd – az egészségét a saját kezébe vevő nő döntésére született nyilvános reakciók e sajátos aspektusa – azt bizonyítja, hogy társadalmunk a nők értékét kitörölhetetlenül, kétséget kizárva, és visszavonhatatlanul még mindig a testükhöz és a szexualitásukhoz köti. [...] De ennél is szomorúbb, hogy ez a tudatlan, frat-stílusú retorika nem új a mellrák világában, ahol a „Mentsük a második bázist!”⁸, illetve az „Én ♥ dudák” kampányok egy olyan betegség szexualizálását szolgálják, amely a nők életét és nem csupán a másodlagos nemi jellegüket veszélyezteti. (Murphy 2013)

Ám ennél is gyászosabb a helyzet, ha a tartalmukon túl a Twitter bejegyzések szóhasználatát is figyelembe vesszük és összevetjük azt Jeffries kutatásának egy másik megfigyelésével. Eszerint az angolban a kollokvialis „boobs” szó használata szinte minden esetben nagyméretű mellekre utal, amelyek iránt szembetűnően nagyobb a megszállottság. „[E]gyaránt ünneplik és látják tehernek vagy derű okának egyszerre... Valószínűtlen, hogy csupán informális és kollokvialis jellege folytán szerepel a szövegekben, mivel a *dudák* [*boobs*] szó sosincs szókapcsolatban a *kicsivel*” (Jeffries 77).⁹ Összevetve ezt a Murphy által felemlített emlőeltávolító műtétek ellen kampányoló szlogenek szóhasználatával, felmerülhet a kérdés, hogy vajon csak a méretes mellek (ti. *dudák/boobs*) megóvásáért folyik-e a harc a mellrák világában? Ez esetben ugyanis, nem csak az jelent kihívást, hogy egyesek észrevegyék, hogy itt nők életéről van szó, hanem már az is, hogy a másodlagos nemi jelleget mérettől függetlenül veszélyeztetettnek lássák.

E szűklátókörűség, a reakciókban megnyilvánuló szinekdochikus jelleg, azonban nem az olvasói értelmezésben, vagy Stuart Hall kifejezésével élve, nem a „dekódolásnál” jelenik meg először. Azt is mondhatnánk, hogy a dekódolás ez esetben nagyon is domináns-hegemonikus helyzetből konstruálódik, amennyiben „az üzenetet a szerint a referencia-kód szerint dekódolja, amelyben kódolták” (Hall 136). A kódolás pontján ugyanis a korábban említett szinekdochikus reprezentáció tudatos alkalmazása figyelhető meg. A celeb, mint emberi pszeudo-esemény, „szintetikus alkotás”, idézi Daniel Boorstin állítását Matt Hills a rajongó kultúráról írt művében (Boorstin 47; Hills 105). Hills ehhez hozzáteszi, hogy a celeb előállításának

⁸ A baseball játék négy bázisának analógiájára a nemi érintkezés (változó) fokait jelölik így az amerikai szlengben, főleg heteroszexuális, férfi megközelítésből: francia csók (első bázis), mell-fogdosás/ruhán keresztüli érintkezés (második bázis), derék alatti ruhán keresztüli érintkezés/orális szex (harmadik bázis), penetratív szex (hazafutás).

⁹ „...the greater obsession in this data is with large breast, which are both celebrated and seen as a burden or cause for amusement simultaneously... It certainly seems unlikely that it's purely there to be informal and colloquial, since the word *boobs* never collocates with *small*” (Jeffries 77).

folyamata minimális termék megkülönböztetéssel valósul meg, hiszen velejéig árucikk. Szemléltetésképpen Joshua Gamson PR személyzettel, reklám ügynökökkel és bulvár újságírókkal folytatott interjúira hivatkozik, konkrétan Marla Keane vallomására, mely szerint „főnöke eltökélten a mellbimbókat tartotta egy női ügyfele [...] eladhatósága kulcsának... 'Minden fotózás alkalmával kis gumi gyűrűket viselt a bimbóin, hogy azok kiemelkedjenek'” (Hills 105). Ezt a Hills által „minimál termékmegkülönböztetésnek”¹⁰ nevezett folyamatot nevezem én szinechdochikus folyamatnak, amikor egy rész (jelen esetben is testrészt) az egész reprezentációja lesz. Meglátásom szerint, e folyamat Jolie esetében (is) kísértetiesen hasonlít a rák terjedéséhez és egyben jelzi a betegségből, úgyis mint a kultúripar kódoltságából (színészek esetén kiváltképpen a *typecasting*ből [típuszerepből]) való szabadulás nehézségét.

Kétségtelen, hogy Jolie színészi pályafutásának egyik legfontosabb állomása – legalábbis a celebstátusz szempontjából – Lara Croft megszemélyesítése. A *Tomb Raider* videójáték elhíresült főszereplőjére, lévén hogy valóban szintetikus/virtuális alkotás, még inkább jellemző a fent említett szinechdochikus kódolás-dekódolás. Megjelenésének négy fő jellemzője közül – fonott haj, napszemüveg, két pisztoly és a nagy mellek – csak az utóbbiak tűnnek „túlélőnek”, maradandónak. Még a játék mechanikája is rájátszik a női test e töredezettségének kiemelésére, hiszen TPS (third person shooter)-ről van szó, amelyben a játékos által irányított szereplőt külső, harmadik személy nézetből látjuk. Anne-Marie Schleiner szerint a játék ugyanazon filmes (szinematikus) mechanizmussal él, mint amelyet Laura Mulvey problematizál „A vizuális élvezet és az elbeszélő film” c. tanulmányában, lévén hogy az a női testek fetisizálását, fragmentációját és a férfitekintet tárgyává tételét teszi lehetővé (Schleiner 202). Az először 1996-ben kiadott, majd számos új feldolgozást (rebootot) látott játék (*Tomb Raider* franchise) első ízben nyújt egyértelműen női, aktív főszereplőt a játékvilágnak, aki nem pusztán áldozatként, jutalomként vagy megmentendő hölgyként (*Damsel in Distress*) van jelen a játékban.¹¹ Ez egyben az első videójáték, amely sikeres filmadaptációt

¹⁰ „[M]inimum of product differentiation” (Hills 105).

¹¹¹ Anita Sarkeesian *Feminist Frequency: Conversations with Pop Culture* c. video websorozata, a populáris kultúra narratíváiban ábrázolt nők problémáját tárgyaló és elemző videói részletesen bemutatják és kritizálják a női játékkarakterek kliséit, beskatulyázó kategóriáit. Ld. kiváltképpen a *Tropes vs Women in Videogames* [Trópusok vs nők a videójátékokban] c. sorozatát. Nagyon röviden összegezve e három trópus, a nő mint áldozat biztosítja a férfi karakter bosszú motívációját, megmentendő hölgyként pedig a küldetése célját. Ez utóbbi felállásban a megmentendő hölgy többnyire az elnyerendő jutalom is a küldetés végén. A jutalom trópus egy másik megnyilvánulása a *Metroid* játék Samus Aran karaktere. Minél jobban teljesítette a játékos Samusszal a pályát, annál több páncélzatól szabadult meg Samus a küldetés végén és lett, ezáltal, a játékos tekintetének jutalma (Petit 2012).

mondhat magáénak, épp Angelina Jolie főszereplésével.¹² Paradox módon Lara Croft egyszerre szex- és feminista ikon, bár ez utóbbi státusz igencsak vitatott és inkább annak tudható be, hogy a már korántsem csak férfiak által uralt játékvilágban még mindig kevés játék biztosít játszható női karaktert, amely nem a fent említett három kategóriába (áldozat, jutalom és/vagy *DD*) tartozna. Látszólag a *Tomb Raider* legújabb rebootja (2013) mintha határozot lépést tenne a feminista ikon felé, mert, figyelembe véve az Entertainment Software Association által végzett 2014-es felmérést,¹³ a fejlesztő kimondottan célba veszi a potenciális női játékosokat (ld. promó videót alább, 3. ábra) és ennek következtében némileg csökkenti a karakter mellméretét. Ám a játék ennek ellenére továbbra is voyeurisztikus hangsúlyt fektet Lara melleire, sőt, játékelépítésének egyéb szempontjai miatt a karaktert már-már a „megmentendő hölgy” (*DD*) kategóriájára redukálja (Peacock).

3. ábra: Tomb Raider Official Reborn Trailer (HD). Forrás: A *GameNewsOfficial* YouTube csatornája

¹² Hogy mennyire része az Angelina Jolie által megformált Lara Croft a Tom Raider imázsának, bizonyítja a játék történeti áttekintését nyújtó *Zoomin.TV Games* YouTube vlogja, a „[Tomb Raider Retrospective – History of Tomb Raider](#)” is (2:30”-2:50”). Érdemes továbbá megfigyelni, hogy e rövid áttekintés is többször kitér a címszereplő melleire, mint amelyek meghatározó (beazonosító) jellemzői a karakternek (ld. záró jelenet zoomját, 5:43”-tól).

¹³ Az ESA legutóbbi felmérése szerint az átlag játékos 31 éves, a női játékosok aránya 48%, a 18 éves vagy idősebb nők aránya jelentős mértékben (36%) meghaladja a 18 éves vagy fiatalabb fiúkéét (17%), és az 50 éves vagy idősebb nők száma 32% nőtt 2012 és 2013 között (ESA 3).

Még mindig a mellek reprezentatív szinekdochéjánál maradva, érdemes egy másik oldalról is megvizsgálni e kódolás és dekódolás folyamatát. A celeb ikonok korábban említett szinekdochikus kódolása sok esetben áttétesen működik, mint maga a rák. A Hills által említett minimális termékmegkülönböztetés még akkor is érvényben marad, ha egy adott terméket (jelen esetben a celebet) radikálisan más fogyasztói célzattal akarják eladni. Vegyük példának Jolie esetében az anyaság kérdését, és e kép egyik legradikálisabb megnyilatkozását, a Kate Kretz *Blessed Art Thou* c. festményét, amelyen Angelina Jolie egy WalMart (szupermarket) jelenet felett, szent anya pózban ül a felhőkben, gyermekei körében. Bár a festményről nem mondható el, hogy különösebben kihangsúlyozná Jolie melleit, a szerep, amelybe helyezi, hagyományosan mégis e testrészrel reprezentálódik. Anélkül, hogy belemennék a nyilvános szoptatás parázs vitájában, szeretném itt az olvasó figyelmébe ajánlani a *Times* magazin 2002. májusi számának címlapját is. A címlap érdekessége számomra, nem önmagában a kisszéken álló, három éves fiát szoptató Jamie Grumet, hanem a képet „lehorgonyzó” szöveg, a főcím maga: „Are You Mom Enough?” [Eléggé anya vagy-e?]. A cím ugyanis közvetlenül az anyaság mértékének állítja be a szoptatást (még ha annak mikéntje – hol, mikor, meddig? – folyamatosan megújuló vitákat szül), közvetve vagy közvetlenül (dekódolástól függően) fokozatosan redukálódó szinekdochékkal konstruálva a nőt: nő > anya > szoptatás > mellek. Jolie eredeti cikkjének szubverziója talán itt mutatkozik meg a legjobban: ő pont az anya szerep hosszútávú betöltése érdekében veti alá magát az emlőeltávolító műtétnek. Hogy anya lehessen, elveti az anyasság legfőbb szimbólumát.

Összegzés: A töredezettségből való kitörés és a feminista ráknarratívák

Barbara Dancygier és Eve Sweetser a *Figuratív nyelv* c. könyvükben, a metonímiát mindenkor egy tágabb értelmezői keretben látják megnyilvánulni, és e keret függvényében értékelik a tárgyiasítás folyamatát. Így például a nő jelölésére alkalmazott szexuális jelzők között is különbséget tesznek, mert amíg a *mell* és *vagina* (*breast*, *vagina*) viszonylag semleges keretet idéznek fel, addig a *muff*, a *dudák* (*cunt*, *boobs*) nem csak a női anatómiát idézik fel, avagy magát a nőt, hanem a „férfi értékelés vontakoztatási rendszerében idézik fel potenciális szex partnerként” (102). Ezt a szexuális test-rész metonímia alkalmazást Dancygier és Sweetser összevethetőnek találja ugyan a kórházi nyelvhasználattal (pl. *törött láb az 514-esben*, ami a lábtörést elszenvedő betegre utal), de az értelmezési keretük miatt meg is különbözteti az előbbi használatától:

Az ilyen használat valóban személytelennek hangzik és lehetségesen tárgyiasító, hiszen nyilvánvaló, hogy az orvosi személyzet számára a beteg anatómiájának egy bizonyos része számít (nem maga a beteg személye). Azonban, e használatban felidéződő keret nem egészen negatív (a kórházak a gyógyulásért vannak és a betegek ténylegesen akarják, hogy bizonyos, orvosi kezelést igénylő, testrészükre különleges figyelmet szánjanak) így [a metonímia] ilyen alkalmazása nem ellenséges vagy megvető, még ha lehangoló lehet is. (103)¹⁴

A feminista diskurzus azonban aligha értene egyet ezzel a megkülönböztetéssel. Nem pusztán lehangoló gyakorlatról van szó, amely esetlegesen tárgyiasító. Margaret Edson női rákot feminista perspektívából ábrozoló, Pulitzer-díjas darabja, a *Wit*, a tárgyiasítást kiváltképpen a metonímia szintjén problematizálja. A darab a főszereplő, Vivian Bearing kórházi kezelését dokumentálja a beteg szemszögéből, akit előrehaladott áttétes petefészekrákkal diagnosztizálnak. A tizenhetedik század költészetének kiemelkedő tudósaként, Vivian különös figyelmet szentel a szavaknak, reflektál azokra, és leleplezi az orvosi diskurzus tárgyiasító nyelvhasználatát (és ennek betüremkedését saját reflektálásába):

Hölgyeim és uraim, túléltem nyolc kezelést [...] Rekordot döntöttem. Amolyan celeb lettem. Kelekian and Jason [Vivian orvosai] el vannak ragadtatva. Azt hiszem, celeb státuszt jósolnak maguknak annak a tanulmánynak publikálása nyomán, amelyet kétségkívül majd megírnak rólam.

De csak hízelgek magamnak. A tanulmány nem *rólam* lesz, hanem a petefészekemről. A hasüregemről, amely legjobb szándékuk ellenére, hemzseg a ráktól.

Amivé lettem, amikor *rám* gondolunk, nem más valójában csak mintaedény, csak borító, csak fehér papír apró fekete jelzésekkel. (Edson 34)¹⁵

¹⁴ „Such uses do sound impersonal and possibly objectifying, since they make it clear that some particular body part of the patient’s anatomy (rather than the patient as a person) is what matters to the medical stuff. However, since the framing they evoke is not an entirely negative one (hospitals are there to heal, and the patients actually do want some extra attention to the parts of their body needing the most medical care), these usages are not hostile or contemptuous, even though they may be off-putting (Dancygier & Sweetser 103).

¹⁵ „I have survived eight treatments of Hexamethosphacil and Vinplatin at the *full* dose, ladies and gentlemen. I have broken the record. I have become something of a celebrity. Kelekian and Jason are simply delighted. I think they foresee celebrity status for themselves upon the appearance of the journal article they will no doubt write about me. But I flatter myself. It will not be about *me*, it will be about my ovaries. It will be about my peritoneal cavity, which, despite their best intentions, is now crawling with cancer. What we have come to think of as *me* is, in fact, just the specimen jar, just the dust jacket, just the white piece of paper that bears the little black marks” (Edson 23).

A fenti idézet jelen esetben azért is bír jelentőséggel, mert visszaautal Hills állítására a celeb előállításának minimális termék megkülönböztetéssel megvalósuló folyamatáról: a celeb státusz itt is egy reprezentatív szinekdoché által konstruálódik. Ám a darab nem csak leleplezi e folyamatot, hanem harcol is ellene. Mary K. Deshazer szerint a *Wit* és a többi feminista rák narratíva főszereplői végső soron mind az ön-meghatározáshoz ragaszkodnak. „Megtörik némaságukat a betegségükről, kezükbe veszik a testük igazgatásának jogát, hiányzó mellel vagy méhvel élnek, vagy halnak meg méltósággal”, vagyis Susan Friedman szavaival élve, „saját kezükbe veszik a szavak, a reprezentáció hatalmát” (91; in Deshazer 15).

Jolie esetében ez a kézbevetel kettős élű. Nem csak „felülírja a hagyományos, a kiszolgáltatottságon alapuló orvos-beteg viszonyt”(Sándor 22), de egyúttal a celeb-testéről konstruált képet is. Ez nem mindig könnyű. A nők rák-érintette tetstének színházi előtérbe állításához hasonlóan, itt is fenn áll a voyeurizmus kockázata. Semmi biztosítéka nincs annak, hogy a néző, olvasó másként tudja „látni” a felülírás ezen kísérletét. Deshazer ezzel kapcsolatban Griselda Pollock magyarázatát idézi: „a női test dekolonizálásának kísérlete olyan tendencia, amely kötéltáncot jár a szubverzió és az újra-kisajátítás (*reappropriation*) között, és gyakorta inkább a jelentés hatalmának konszolidálását szolgálja, mintsem annak valós megszakadását” (Aston 9; in Deshazer 22).¹⁶ Az írásomban említett Twitter reakciók kétségtelenül a korábbi reprezentatív szinekdoché konszolidálását jelzik. Ugyanakkor Jolie döntése és annak nyilvánoságra hozatala magában hordozza az ettől való elszakadást egyúttal látásmódváltás lehetőségét is.

Felhasznált irodalom

2013. „Angelina Jolie megfogadta édesanyja szavait.” *Best* (május 17)
2013. „Gyermekei kedvéért távolította el melleit”. *Kiskegyed* (május 21), 22.
- Aston, Elaine. 1999. *Feminist Theatre Practice: A Handbook*. London – New York: Routledge.
- Burke, Kenneth. 1969. *A Grammar of Motives*. (1st edition 1945.) Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Dancygier, Barbara & Eve Sweetser. 2014. „Metonymy.” In *Figurative Language*. Cambridge – New York: Cambridge UP, 100-126.

¹⁶ „[T]he attempt to decolonise the female body [is] a tendency which walks a tightrope between subversion and reappropriation, and often serves rather to consolidate the potency of signification rather than actually ruptur it” (in Deshazer 22).

- Deshazer, Mary K. 2003. „Fractured Borders: Women’s Cancer and Feminist Theatre.” *NWSA Journal*, 15:2, 1-26.
- Edson, Margaret. 2012. *Wit*. London: Nick Hern Books.
- ESA: Entertainment Software Association. 2014. „[2014 Essential Facts About the Computer and Video Game Industry.](#)” www.theesa.com
- Friedman, Susan Stanford. 1988. „Women’s Autobiographical Selves: Theory and Practice.” In Shari Benstock (ed.) *The Private Self*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 34-42.
- Gergely, Zsófia. 2013. „[Angelina Jolie mellműtétje sarkalja tudatosságra a magyarokat.](#)” hvg.hu (május 31., 18:30).
- Hall, Stuart. 2011. „Kódolás – dekódolás.” In Angelusz Róbert, Tardos Róbert és Terestyéni Tamás (szerk.) *Média – Nyilvánosság – Közvélemény*. PDF dokumentum. Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 123-134 [1999/2001. „Encoding, Decoding.” In Simon During (ed.) *The Cultural Studies Reader*. 2nd edition. London – New York: Routledge, 507-517.]
- Hills, Matt. 2005. *Fan Cultures*. London – New York: Routledge.
- Jeffries, Lesley. 2007. *Textual Construction of the Female Body. A Critical Discourse Approach*. Houndmills – New York: Palgrave Macmillan.
- Kiss, Gergő. 2013. „[Angelina Jolie felvirágoztatta a mellrákbizniszt.](#)” 444.hu (május 17., 11:20).
- Murphy, Carrie. 2013. „[Public Response to Angelina Jolie’s Mastectomy Proves We Still See Women As Body Parts.](#)” Blisstree.com (május 14.).
- Peacock, Louisa. 2013. „[Tomb Raider: I don’t need reminding that Lara Croft is a woman.](#)” *The Telegraph* (február 26.).
- Petit, Carolyn. 2012. június 12. „[From Samus to Lara: An Interview With Anita Sarkeesian of Feminist Frequency.](#)” GameSpot.com
- Sándor, Judit. 2013. „Bátorság vagy kiváltság? Angelina Jolie küzdelme a mellrákkal.” *Magyar Narancs* 25. évf. 22. sz. (május 30.), 21-23. Online változat: [Magyar Narancs Online](http://MagyarNarancsOnline).
- Sarkeesian, Anita. 2013-. [Tropes vs Women in Videogames](#). In [feministfrequency](#) (YouTube channel).
- Schleiner, Anne-Marie. „Does Lara Croft Wear Fake Polygons? Gender and Gender-Role Subversion in Computer Adventure Games.” *Leonardo* 34:3, 221-226.

- Schildrick, Margrit & Janet Price. 1998. *Vital Signs: Feminist Reconfigurations of the Bio/ logical Body*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Schildrick, Margrit & Janet Price. 1999. „Openings on the Body: A Critical Introduction.” In Janet Price and Margrit Schildrick, eds. *Feminist Theory and the Body. A Reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1-14.

Berán Eszter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Pszichológia Intézet

Feminista diskurzusok és a pszichológiai kutatás metszéspontjai: a narratív megközelítés¹

A cikk a narratív pszichológiai kutatások találkozási pontjait vizsgálja a feminista diskurzusokkal. Konkrétan arra keres választ, hogy milyen kérdéseket vehetnek fel a feminista diskurzusok a különféle narratív élettörténeti kutatásokban vizsgált problémákkal kapcsolatosan, és hogyan jelennek meg ezek a kérdések konkrét pszichológiai kutatásokban az általános elméleti kiindulópontot, az alkalmazott módszertant és a problémákra adott válaszokat illetően. Hogyan jelennek meg a feminista megközelítésben használt fogalmak, mint az identitás gendered jellege, a nem normatív szexualitás, vagy az etnikai kategóriák ezekben a kontextusokban? Milyen értelmezésekhez és magyarázatokhoz vezetnek a feminista diskurzusok által inspirált, és az azok fogalmaival operáló narratív pszichológiai élettörténeti vizsgálatok?

Bevezetés: Kérdések és problémák

Jelen írás a feminista diskurzusok és a narratív pszichológiai kutatások találkozási pontjait vizsgálja. A cikk azt a problémát járja körül, hogy milyen kérdéseket vehetnek fel a feminista diskurzusok a különféle narratív élettörténeti kutatásokban vizsgált problémákkal kapcsolatosan, és hogyan jelennek meg ezek a kérdések konkrét pszichológiai kutatásokban – a nemzetközi és a magyar vizsgálatokban – az általános elméleti kiindulópontot, az alkalmazott módszertant és a problémákra adott válaszokat illetően. Hogyan jelennek meg a feminista megközelítésben használt fogalmak, mint az identitás gendered² jellege, a nem normatív szexualitás, vagy az etnikai kategóriák ezekben a kontextusokban? Milyen értelmezésekhez és magyarázatokhoz vezetnek a feminista diskurzusok által inspirált, és azok fogalmaival operáló narratív pszichológiai élettörténeti vizsgálatok?

¹ A tanulmány megírását az OTKA PD 108868, 2013-2016 pályázata támogatta.

² A társadalmi nem, azaz „gender” mentén megkülönböztetett, eltérő megítélés alá eső

A téma megközelítésének nehézségeként meg kell említenünk, hogy bár maga a narratív paradigma, és ezen belül a kvalitatív módszerek használata sok párhuzamosságot mutat a feminista elméletekkel, sok narratív pszichológiai tanulmány nem foglalkozik explicit módon ezekkel az összefüggésekkel. Az absztrakt filozófiai elvek nem jelennek meg a vizsgálati háttér leírásakor, és nem kapcsolódnak össze a kutatásban használt konkrét módszerek kérdésével. Az összefüggés a pszichológiai vizsgálatok és feminista diskurzusok között emiatt sokszor nem kap külön hangsúlyt. Ugyanakkor a cikkben olyan narratív vizsgálatokra támaszkodtunk, ahol ez a kapcsolat a legtöbb esetben expliciten is megjelent, és a szerző/k valamilyen módon kinyilvánították azt a szándékukat, hogy a kutatással kapcsolódjanak bizonyos feminista diskurzusokhoz.

A cikk első felében felvázoljuk a narratív pszichológiai megközelítés elméleti hátterét, a konstruktivista megközelítést és kérdésfeltevéseit, valamint a narratívum vizsgálatának feminista megközelítését és szerepét a feminista elméletalkotásban. A cikk második része konkrét élettörténeti kutatások példáin keresztül mutatja be, hogyan jelennek meg és értelmeződnek a feminista diskurzusok fogalmai a narratív pszichológia kontextusában, konkrétan az identitást érintő kérdésekben. Ezek az identitás gendered jellegének, a nem normatív szexualitásnak, és a magyarországi zsidó és roma női identitásnak a problémái.

Elemzéseink rámutatnak arra, hogy az általunk megvitatott narratív kutatások tükrében a női vagy kisebbségi identitáskonstrukció egyik fő szervező elvének a többségi társadalmi normákkal, valamint a domináns narratívumokkal szembeni konfliktusosság mutatkozik. A személyes identitás kollektív aspektusainak, a társadalmi nemnek, az LGB³ és az etnikai identitásnak a konstrukciói nem lineáris, társas és történelmi kontextusba ágyazott történeteket mutattak, melyek ugyanakkor igazolták az egyénnek mint ágensnek azt a képességét, hogy konfliktusossága ellenére is koherens identitásokat hozzon létre. A vizsgált narratív kutatások értelmezései és magyarázatai egybecsengenek a narratívum feminista diskurzusokban megjelölt funkcióival: az identitáskonstrukcióval, a kollektív identitás létrehozásával és a kulturális kritika megfogalmazásával.

Háttér: Narratív megközelítés a pszichológiai élettörténeti kutatásokban

A 20. század második felétől kezdve számos pszichológiai elmélet foglalkozik a narratívumok, azaz a történetek konstrukciójával mint kognitív működési

³ Lesbian, Gay and Bisexual identity – leszbikus, Homoszexuális, és Biszexuális identitás

mechanizmussal (pl. Bruner 1986, Sarbin 1986), és a történetmondással mint a társas viselkedés egy kontextusba ágyazott formájával (pl. Gergen & Gergen 1987).

Michael Bamberg (2007) szerint a történetek kutatása kétféle elméleti alapállásból valósult meg a pszichológián belül. Az első a személy, vagy szubjektum alapú kérdésfeltevés. Eszerint a narratívumok elsődleges funkciója, hogy segítségükkel egyébként kaotikus élettapasztalatainkat egy személyes rendszerbe foglaljuk. Így az élettörténetek tanulmányozása és elemzése során felderíthetőek azok a specifikus és egyedi módok, ahogy az egyes személyek jelentést adnak életüknek. A narratívumoknak ez a megközelítése ellentmond a hagyományos pozitivista tudomány szemléletnek, ami életünk eseményeit, jelentését és hétköznapi működésünket egy objektív, általánosítható, elméletvezérelt szemszögből közelíti meg. A szubjektum alapú megközelítés a narratívumra mint alapvető ontológiai kategóriára tekint, és arra a feltevésre épül, hogy életünk és tapasztalataink történetek formájában vannak jelen számunkra.

Bamberg szerint a második irányzat – amit társas vagy tartalom alapú megközelítésnek nevez – a történeteket előzetesen meghatározott jelentéssel bíró sablonoknak tekinti, melyek az identitás kialakításához szükséges társas, kulturális és közösségi értékeket hordozzák. Ez a megközelítés azokkal a közösségi alapelvekkel foglalkozik, amelyek generációról generációra adódnak át, meghatározva a közösség által elfogadott történetvázlatok körét. Ezek meghatározzák a lehetséges egyéni történeteket, melyek a szubjektív tapasztalatot fogalmazzák meg. A közösségi alapelveket mesternarratívumnak, vagy domináns történeteknek is nevezik, és részben ezek szervezik a közösségek és az ezekben részt vevő személyek gondolkodását, érzelmeit, és cselekedeteit. A narratívum társas alapú megközelítése a cselekvésre és kollektív identitásra koncentrál. A narratívumnak ez a megközelítése ellentétes a hagyományos pozitivista megközelítéssel, mely az emberi cselekvést és társas identitást a társadalmi nem, kor, vagy rassz kategóriáival igyekszik magyarázni. Ebben a megközelítésben, ellentétben a szubjektum alapú megközelítéssel, a történetek nem a történetmondó individumhoz tartoznak, hanem egy nagyobb közösség jelentésadó gyakorlatát mutatják be.

Konstruktivizmus és narratív pszichológia

A fent említett a pszichológiai kutatások tematikájában megfogalmazódó narratív fordulathoz nagyban hozzájárult Jerome Bruner munkássága. Bruner, aki a narratív konstruktivista megközelítés irányadó elméletalkotója, a valóság narratív konstrukciójának tanulmányozását tűzte ki a kutatások céljául „Life as narrative”⁴ című 1987-ben megjelent cikkében, azt állítva, hogy az élet az

⁴ Az élet mint narratívum.

emberi képzelet konstrukciója, hiszen a történetek az életet 'imitálják', míg az élet a történeteket. Bruner e cikkében megemlíti a Henry Jamesnek tulajdonított mondást: „Stories happen to people who know how to tell them.”⁵ Vagyis a társas valóság a nyelven keresztül jön létre, ahol a valóságos események különféle verziói konstruálódnak – ellentétben azzal a realista elképzeléssel, hogy a valósághoz közvetlenül hozzáférhetünk, és ahol a létező folyamatok és összefüggések a tudomány számára feltárhatóak. A Bruner nevéhez kapcsolható konstruktivista felfogás szerint a tudás egy dialógus nyomán alakul ki. A kutató ebben az esetben aktív részese az általa létrehozott tudásnak, ezért szüksége van az önreflexióra és önkritikára, többek között saját nyelvhasználatával kapcsolatban. Ez a felfogás szemben áll a realista felfogással, ahol a kutató célja az objektivitás, és arra törekszik, hogy kívül maradjon a tanulmányozott jelenségen.

Bruner két fontos állítást is tett a narratívumokra vonatkozóan. Az elsőt „A gondolkodás két formája” című, magyarra is lefordított esszéjében fogalmazza meg (1989/ 2001). Eszerint kétféle logika mentén gondolkodunk: az első a paradigmikus érvelés, a második a narratív logika. Az érvelések igazságtartalmukról, a történetek pedig hitelességükről győznek meg. A második fontos gondolat a narratívum és a szelf kapcsolatának hangsúlyozása: a saját magunkról szóló történeteket folyamatosan újraírjuk, átszerkesztjük. A szelfnek ez a történetekben – az úgynevezett szelfnarratívumokban – megvalósuló formája magának a szelfnek a története, s mint ilyen, összefügg az emlékezeti rekonstrukciós folyamatokkal (Bartlett 1932/1995, Conway,1990). Bruner kiemeli (2003), hogy a narratív forma az egyedüli módja annak, hogy a megélt idő élményét, vagy más szóval a szelf időn átívelő folyamatosságának élményét átéljük és kifejezzük. Ugyanakkor, amikor életünk egy-egy darabját történetekbe foglalva megjelenítjük, nem feltétlenül ragaszkodunk a valós történésekhez. A történetek igazsága a folyamatos újraszerkesztés nyomán a történetmondó szándékának függvényében változik.

Az élettörténet vagy szelfnarratívum pszichológiai funkciói

A fentiekben már utaltunk a szelfnarratívum legfontosabb pszichológiai funkcióira. Az egyik a szelf belső koherenciájának megteremtésével, a másik pedig a szelf társas reprezentációjával függ össze.

Az élettörténet, vagy szelfnarratívum konstrukciója során az egyén megpróbálja azon az alapon értelmezni az életeseményeit, hogy feltételezi: azok szisztematikus kapcsolatban állnak egymással (Gergen & Gergen 1983). Ez egy utólagos konstrukció, ami megalapozza a szelf belső koherenciáját, amennyiben a történet az egyén múltját, jelenét és jövőbeli céljait kapcsolja

⁵ A történetek azokkal esnek meg, akik tudják, hogy kell elmondani őket.

össze, és ez által koherenciát teremt az élmények töredezettségéből (McAdams 2006). A személyes történetek és a szelf viszonyáról többféle modell született. Gallagher (2000) nyomán két modellt említünk meg: a Dennett (1991), valamint Ricoeur (1984,1992) nevéhez fűződő modelleket. Dennett szerint a szelf maga egy absztrakció, amely a szelfről szóló történetek „narratív gravitációjának központja”. Ez a központ a különféle szelfről szóló történetek – mint például a szelfről mint tanárról, mint intim partnerről, mint szülőről szóló történetek, és a mások által a szelfről mondott történetek – metszéspontja. A szelfnek egy ehhez képest kitágított definícióját adja Ricoeur, akinél a szelf nem absztrakt központként szerepel, hanem egy decentralizált, tagolt entitásként, mely az összes szelfről szóló történetet tartalmazza – itt tehát a történetek összessége az, ami a szelfet létrehozza.

A szelfnarratívumok másik fontos funkciója a szelf társas reprezentációja. A narratívumok által mondhatjuk el a velünk és körülöttünk történő dolgokat, életünk fontosabb, vagy kevésbé fontosabb eseményeit. A történetek által válnak az egyes események „szociálisan láthatóvá” (László 2005). Ez azt jelenti, hogy az önéletrajzi narratívumok megfogalmazása esetén a szelf vagy annak projekciója mások számára is értelmezhetővé válik a különféle társas kontextusokban. Így a személyes, vagy csoport azonosságot kifejező narratívumok, identitás-történetekként értelmezhetőek, melyek a személyes, vagy társas identitások reprezentációját adják.

A narratívum szerepe a feminista diskurzusokban

Feminista diskurzusokban a narratívumok többnyire mint kulturális reprezentációk kerülnek megvitatásra. Ugyanakkor a narratívumot, mint beszédaktust is tekinthetjük a vizsgálódás alapjának, azzal érvelve, hogy a történetek előadása egy adott társas kontextusban egyben valamiféle hatást is kelt a hallgatóban vagy olvasóban. Ebben az esetben a történetek érzelmi hatását, argumentumban betöltött szerepét és címzettjét is vizsgálhatjuk. Isabel Hoving (2000) szerint a narratívum funkciói a feminista diskurzusokban a következők:

1. Identitáskonstrukció
2. Kollektív történet konstrukciója
3. Kulturális kritika megvalósítása
4. Alternatív episztémológia felkínálása

Identitáskonstrukció

A feminista megközelítésben fontos szerepet játszik a narratívumok kulturális meghatározottsága. Ez azt jelenti, hogy a kulturálisan domináns

narratívummal szemben, annak háttérében kerül sor a női identitás narratív konstrukciójára. Emiatt a női főszereplő/narrátor/karakter számára a történetben megfelelő szubjektív pozíciót kell kialakítani. A megfelelő pozíció az identitás egyfajta újravizionálását, átírását, vagy felforgatását (szubverzióját) jelenti, vagyis a fent említett kulturálisan domináns narratívum helyett egy többszörös nézőpont megjelenítése a cél. Ez a fajta történet az identitás többszörös, hibrid jellegét hangsúlyozza, ahol a társadalmi nem konstrukciójába belejátszik az etnikum, az osztály, a szexualitás, a korcsoport és így tovább. A többszörös identitás létrehozása a történetben nem pusztán az identitás leírása során valósul meg, hanem a történet mint beszédaktus címzése során is. Az átírt identitástörténet „címezettjei” (befogadói) egy olyan közösség, melynek tagjai szintén ezzel a fajta hibrid identitással rendelkeznek.

Kollektív történetek konstrukciója és társadalomkritika

Mind az egyénnek, mind pedig a közösségeknek szüksége van a múltbeli eseményeknek identitástörténetekben történő megfogalmazására – állítja Hoving. Az utóbbi időben egyre gyakoribb, hogy alternatív perspektívákat megjelenítő narratívumok szerepelnek a hagyományos történelmi narratívumok mellett. A női szerzők és művészek olyan történeteket fogalmaznak meg, ahol a nők, csakúgy, mint a férfiak, ágensként jelenítődnek meg. Mivel korábban a történelem a nők szemszögéből nem volt eléggé dokumentált, szükség van a történelmi narratívumok női szemszögéből történő újírására, valamint más társadalmi csoportok, kisebbségek, vagy etnikumok történeteinek megfogalmazására (pl. afrikai-amerikaiak). Ez egyszersmind az új kulturális kategóriák létrehozása során a korábban megfogalmazott narratívumok dekonstrukcióját, kritikáját is jelenti.

Alternatív tudás és etika a narratív kutatásban

A feminista konstruktivista diskurzus képviselői, például Lorrain Code (1991) kritizálja a tudományos módszertan fő áramlatának két alapkritériumát: az objektivitást és az univerzalitást. Érvelése szerint a szociopolitikai álláspont és az ideológiai elfogultság belejátszik abba, amit tudásnak nevezünk, ezért nem beszélhetünk „értékrendmentes” kutatásról vagy objektív tudásról. Érvelése szerint a tudás létrehozása kollektív alapú, mely interakcióban jön létre a különféle „tudás előállító gyakorlatok” során, többek között a tudományos diskurzusokban.

A tudás-előállító gyakorlatokat ugyanakkor etikai szempontok is befolyásolják: mi az, amit megtudhatunk, és hogyan, milyen módszerekkel szerezünk meg azt, amit tudásként fogadunk el. Milyen lehet például a kutató és vizsgált személyek közötti viszony? A feminizmus által befolyásolt kutatás olyan értelmezések és elméletek kidolgozását tűzte ki célul, amelyek történelmileg, társadalmilag és kulturálisan specifikusak, és kritikusak a

meglévő társadalmi viszonyokkal szemben. Kérdés, hogy a pszichológiai kutatások figyelembe veszik-e, és ha igen, miként az alternatív tudás-előállítására szolgáló gyakorlatokat és módszereket.

Módszertani következmények

A feminizmus hatására a pszichológiai kutatások témái és módszertana is nagymértékben változtak (Borwn Parlee 1997; Kende 2008). Számos feminista kutató, mint például Eleanor Maccoby, Carol Gilligen, Sandra Bem, Susan Fiske, Mary Gergen gyakorolt meghatározó befolyást nemcsak az úgynevezett gender kutatásokra, de a pszichológia egy-egy specifikus területére nézve is. Az Amerikai Pszichológiai Társaságon (APA) belül 1973-ban létrejött a Division of Psychology of Women⁶, mely számos fontos lépést tett a társadalmi nem és szexualitás kutatása terén, nem utolsósorban az erre rendelkezésre álló anyagi támogatás eljuttatásában bizonyos alulreprezentált csoportokhoz (pl. különféle etnikai csoportból származó nők, leszbikusok kutatására szánt alapok). Több feminista irányultságú tudományos folyóirat is megjelent a színen, mint például a *Culture and Psychology* (1995 óta), vagy a *Feminism and Psychology* (1991 óta). A tudományos cikkekben az APA a 90-es évek óta megköveteli a nem szexista nyelvezet használatát, és ezt megfelelő módon monitorozza is – ilyen például a „vizsgálati személyek” (participants) kifejezés használata a „vizsgálati alanyok” (subject) kifejezés helyett, vagy a rasszista megnevezések tiltása. Az APA bizottságokban és szakmai szervezetekben megfelelő számban reprezentáltak a nők (többnyire feministák). A kutatásokban gondot fordítanak az etikai elvek érvényesítésére, a vizsgálatokban résztvevő személyek között a kiegyensúlyozott nemi eloszlást próbálják elérni, hogy a korábbi gyakorlattal ellentétben a pszichológiai vizsgálatok ne elsősorban a férfiak viselkedésének tanulmányozását jelentsék.

Ezek a változások a narratív kutatások tematikájában és módszertanában is éreztetik hatásukat. A vizsgálatok kérdésfeltevésében egyfelől az egyéni különbségek, másfelől a csoportok közötti különbségek vizsgálatára terelődött a hangsúly, ugyanakkor a megjelent a társadalmi diskurzusok hatásainak elemzése a személyes/kollektív történetekben. A 90-es évektől kezdve egyre gyakoribbá vált a megfigyelés, résztvevő megfigyelés mint adatgyűjtési módszer használata, a félig strukturált vagy strukturálatlan interjúk készítése nyílt végű kérdésfeltevés használatával, a természetes nyelvi interakció diskurzív elemzése, a résztvevők által közös konstrukcióban létrejövő narratívumok vizsgálata. Az adatfeldolgozásban tehát teret nyert a

⁶ Női Pszichológia Szakosztálya

kvalitatív elemzési módszerek alkalmazása, melyeket az alábbi táblázatban foglaltunk össze.

Adattípus	Kvantitatív adatgyűjtési és feldolgozási módszerek ⁷	Kvalitatív adatgyűjtési és feldolgozási módszerek
Írott narratív szövegek/források	Deduktív kategóriákon alapuló tartalomelemzés, korpusznyelvészeti elemzés	Induktív elemzés, a szövegben fellelhető kategóriák alapján
Interjú / Elicitált élettörténeti narratívum	Strukturált interjú, nagyszámú résztvevő személy, deduktív kategóriákon alapuló elemzés	Nyílt végű interjú kérdések, kevés résztvevő személy, mélyinterjú, megalapozott elmélet ⁸ , induktív elemzés
Média / film / dokumentumfilm	Szöveg és képi tartalom elemzése deduktív kategóriák alapján	Induktív kategóriákon alapuló elemzés
Lejegyzett verbális interakció	Ritkán használják, többnyire az adatok pontosságának ellenőrzését szolgálja	Diskurzuselemzés/társalgáselemzés célja annak megértése, hogy a vizsgálati személyek hogyan használnak bizonyos nyelvi eszközöket interakciós céljaik érdekében

1. táblázat: Adatok és adatfeldolgozási módszerek a narratív kutatásokban

A továbbiakban a narratív paradigmán belül az élettörténeti kutatásokkal foglalkozunk abból a szempontból, hogy az új típusú, feminizmus által befolyásolt kutatási módszerek és elméletek miféle értelmezésekhez és következtetésekhez vezettek ezen a területen. Mivel ennek az írásnak a keretei között nincs lehetőség a pszichológiai élettörténeti kutatások átfogó ismertetésére, néhány szerző ide vonatkozó vizsgálatát fogjuk példaként bemutatni, melyek egyrészt témaválasztásukban az identitáskonstrukciós kérdések feminista megközelítésének szempontjából

⁷ Lásd például Ehmann Bea összefoglaló munkáját: *A szöveg mélyén: Pszichológiai tartalomelemzés* (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002).

⁸ A „grounded theory” magyar fordítása, lásd Gelencsér Katalin. 2003. „Grounded Theory.” *Szociológiai Szemle* 13.1, 143-154., valamint Kucsera Csaba. 2008. „Megalapozott Elmélet: Egy Módszertan Fejlődéstörténete.” *Szociológiai szemle* 18. 3, 92-108.

relevánsak lehetnek, másrészt módszertanukban a fent említett technikák valamelyikét használják.

Az identitástörténet gendered jellege

Mary Gergen (1997) „Life stories: Pieces of a dream”⁹ című írásában a női és férfi narratív identitás vizsgálata során az identitás gendered jellege mellett érvel. Tanulmányában bemutatja, hogy a személyes identitás megfogalmazása miként kapcsolódik az adott kultúrában jellemző diskurzusokhoz, domináns narratívumokhoz – vagyis a privát jelentés paradoxonára hívja fel a figyelmet. Gergen szerint a paradoxon abban áll, hogy a nyelv és diskurzusai nyilvánosak, azonban amikor a szelf legféltettebb titkait tárjuk fel, akkor is ezen a nyelven fejezzük ki magunkat, vagyis a személyes tudatáramlás a társas-ideológiai viszonyok részét képezi. Saját magunkat és másokat is azáltal ismerjük meg, hogy elmondjuk történeteinket és meghallgatjuk mások történeteit, azonban mindezt a kultúra és társadalmi diskurzusok által meghatározott keretben tesszük.

Gergen amerikai celebek – férfiak és nők – népszerű önéletrajzi írásait elemzi kvalitatív módszerekkel, és veti össze az amerikai kultúrában domináns narratívummal. A mesternarratívum szerint – amit Campbell fogalmazott meg (1956) a görög- és zsidó-keresztény mítoszok alapján – a tipikus hős útjára indul, átlép a transzcendens világba, megküzd az akadályokkal, és visszatér, majd tetteinek jutalmaként morális elismerést arat.

Gergen azt találta, hogy az általa vizsgált amerikai férfiak – tudós, autóversenyző, katonai pilóta, politikus – szelfnarratívumai szerkezetileg hasonlítottak a domináns narratívumhoz. Inkább a teljesítményre, a munkára, a természettel való küzdelemre, a munkatársakkal való kapcsolatra fókuszáltak, az ebben a közegben zajló sikerekre és küzdelmekre. A párkapcsolat, a családi kontextus és a privát érzelmek háttérben maradtak. Sőt, jellemző volt a feleségekre vonatkozó explicit durva megfogalmazások használata. A történetekben a teljesítmény és a siker mint végcél felé haladó lineáris szerkezet volt kimutatható. Gergen szerint az élettörténeteknek ezt a fajta konstrukcióját női főhős esetében elfogadhatatlannak tartanánk.

Az általa vizsgált szintén sikeres nők – sportoló, operaénekes, üzletasszony, politikus – szelfnarratívumai ezzel szemben inkább a különféle érzelmi kapcsolatok kontextusában ábrázolták a személyt, ezáltal bonyolítva a narratívumok szerkezetét, ami a célkövetés szempontjából nem lineáris, a férfiak élettörténeteikhez képest inkább szerteágazó volt. A teljesítmény és önmegvalósítás nem egyértelmű cél a női történetekben. A szerzők több

⁹ Élettörténetek: Egy álom darabjai

esetben felvetik a családi kötődések, érdekek és a karrier-teljesítmény konfliktusát, mely helyzetekben a hősnők több esetben nem a karrier prioritásai mellett döntenek, inkább a „szívükre hallgatnak”, feláldozva a teljesítmény lehetőségét. A női élettörténetekre tehát nem jellemző a domináns narratív séma használata. Emiatt konstrukciójuk és elbeszélésük is komplikáltabb.

Gergen konklúziója szerint más az, ami jólformált női történetként kulturálisan elfogadható, és más, ami jó férfitörténetként. A privát identitáskonstrukció tehát kulturális sémákhoz kapcsolódva működik, mely alapján eltérő lehetőségeket kínál fel férfiaknak és nőknek. Gergen kritizálja a kulturálisan adott lehetőségekhez történő alkalmazkodást az élettörténeti konstrukcióban. Véleménye szerint a kulturálisan adott, sztereotip gendered formát megvalósító élettörténeti konstrukció nem pusztán fikció. Behatárolja a személyes választások lehetőségét a viselkedés terén, és az érzelmi átélést is valós helyzetekben, mind férfiak, mind nők esetében. A személyes választások beszűkülése a férfiak esetében a fontos érzelmi kapcsolatok jelentőségének csökkenését, az élettörténet komplexitásának leegyszerűsödését, nők esetében pedig az önmegvalósítás lehetőségeinek kiaknázatlanságát vonja maga után. Gergen válasza a társadalmi diskurzusokban foglyul ejtett identitástörténetre az, hogy élettörténeti konstrukcióinkban kezeljük játékosan és variáljuk a különféle történetvázlatokat, ne ragaszkodjunk az eleve felkínált kulturális sémákhoz, diskurzusokhoz. Használjuk változatosan a nyelvet, fogadjuk el a formai bizonytalanságot, és ragaszkodjunk a személyes igazság kifejezéséhez. Ez a hozzáállás átalakíthatja tapasztalatainkat, és cselekedeteinket is – mondja a szerző.

Nem normatív szexualitás az identitástörténetben

A Gergen által felvetett gondolatmenetet folytatja Danielle N. Shapiro, Desdama Rios, és Abigail J Stewart tanulmánya (2010): „Conceptualizing lesbian sexual identity development: Narrative accounts of socializing structures and individual decisions and actions.”¹⁰ A cikk a lesbikus identitás fejlődését vizsgálja, narratív élettörténeti interjút készítve négy lesbikus kutató aktivistával, akik különböző nemzeti és etnikai háttérrel rendelkeztek. A narratívumok elemzése a szexuális identitás kialakulását dinamikus, nem lineáris és kontextusfüggő reprezentációként mutatta, úgy jellemezve a lesbikus identitást, mint a különféle identitásoknak az etnikai és helyi

¹⁰ A lesbikus szexuális identitás megfogalmazása: szocializációs struktúrák, egyéni döntések és cselekvések narratív megközelítésben.

kontextusokban, személyes és szakmai kapcsolatokban kialakuló metszéspontját.

A szerzők egy, a fejlődéslelektanban hagyományos probléma felvetésével kezdik írásukat: vajon a leszbikus identitás fejlődése konkrét és univerzális fejlődési lépcsőkön haladva alakul ki, vagy egy ennél bonyolultabb, több változót, és lokális szempontot megjelenítő modellben képzelhető el. Módszereiket tekintve a kutatók a narratív interjúkat a megalapozott elmélet (Charmaz 2000) módszerével, kvalitatív tartalomelemzéssel vizsgálták. A szerzők a *The Global Feminisms Project*¹¹ keretében élettörténeteket gyűjtöttek 2002 and 2005 között 42 nőmozgalomár aktivista nőtől Kínában, Indiában, Lengyelországban és az USA-ban. Ezek közül 4 leszbikus személy interjúja került be a cikkbe.

Az interjú (1–3 órás) három alaptémát érintett:

- háttérinformáció a személy életéről;
- a személy munkájának története;
- gondolatok arról, hogy a személy munkája hogy kapcsolódik a feminizmushoz, kutatáshoz, aktivizmushoz.

Minden kérdés általános és nyílt végű volt. A személyeket arra kérték, hogy beszéljenek a fenti témákról, ugyanakkor a szexualásra vonatkozó direkt kérdéseket nem tettek fel, tehát ilyen szempontból nem befolyásolták a történetek kibontakozását.

Az élettörténetek elemzése során a kutatók egyező mintázatokat kerestek a négy személy interjúiban. A szövegek elemzése során – induktív módszereket használva – két ilyen dimenzió emelkedett ki. Az egyik a szocializációs struktúrák, és tapasztalatok dimenziója: olyan szövegrészek, ahol megjelennek a szexuális identitást megerősítő vagy gyengítő kontextusok és társas tényezők. A másik az egyedi döntések és viselkedések dimenziója: tipikusan „előbújási” történetet tartalmazott, ahol a személy felfedezi a szexuális identitására illő megfelelő kifejezést, és kifejezi azt másoknak. Ezeknek a főbb kérdéseknek a tematizálása azért fontos, mert figyelembe veszi mind a külső kontextuális tényezőket, amelyek az identitásfejlődés korlátozó és támogató kereteit adják, mind pedig a szubjektum, mint ágens döntési, és cselekvési lehetőségeit.

A szocializációs struktúrákat tárgyaló szövegrészek a következő témák köré csoportosultak: elhallgattató erők, szervezeti struktúrák, népszerű társadalmi vélekedések, család és szülők reakciója.

¹¹ Globális Feminizmus Projekt.

Az elhallgatás témája volt a leggyakrabban felmerülő szocializációs hatás, amit az interjúvolt személyek megemlítettek. Ezek a szocializációs hatások olyan kulturális normákat közvetítettek a személyek felé, amelyek megkövetelték a szexualitás témájának kerülését, vagy nem ismerték el a nem normatív szexuális identitást. Mind a négy személy beszámolt valamiféle kulturális (pl. értékrend), intézményes (pl. állami, vagy munkáltatói), vagy személyes (pl. kényelmetlenség, biztonságérzet hiánya) tényezőről, amely expliciten megkövetelte a szexualitásukkal kapcsolatos elhallgatást, elhanyagolta a nem heteroszexuális identitás részletkérdéseit, vagy büntette a nem heteronormatív szexualitás kifejezését. Ezek az elnémító erők bizonyos esetekben belső, máskor külső kényszerként jelentek meg.

A szervezeti struktúrák címszó keretében az interjúkban megjelenő intézményi hatásokat vizsgálták. Ide tartoztak az egyetemek vagy vallásos intézmények, és aktivista csoportok melyekkel kapcsolatban felmerült, hogy befolyásolták a személyes, vagy politikai identitást: támogatták vagy hátráltatták a nem heteroszexuális identitás explorációját, vagy esetleg ebből a szempontból kettős hatást fejtettek ki. Az intézményi befolyás változó a kontextus szerepét hangsúlyozza a szexuális identitás fejlődésében, és a szexuális explorációban a több szintű intézményi támogatásának szükségességét emeli ki: ideértve a fizikai, társas és információs forrásokat.

A népszerű társadalmi nézetek címszó az adott társadalomban elfogadható viselkedési normákat, és a kulturálisan előírt családi, kapcsolati és szexuális identitásra vonatkozó ideálokat jelentette. Ezeket a nézeteket a vizsgált személyek az intézményes oktatáson, nevelésen, kulturális környezeten és a médián keresztül érzékelték. Az erre vonatkozó nézetek többsége szubmisszív, heteroszexuális, és az etnikumnak megfelelő viselkedési normákat írt elő a nők számára. Amennyiben a leszbikus identitás reprezentációja egyáltalán megjelent, az általában a személyeket ágenciaérzésüktől megfosztva, sztereotip formában történt.

A család és a szülők reakcióját a leszbikus identitással kapcsolatban ritkábban említették meg az interjúvolt személyek, mint a többi szocializációs tényezőt. A család és szülők pozitív szerepmódként, vagy konfliktusforrásként jelentek meg a történetekben. Amikor a családon belüli konfliktust említették, akkor a szülők reakcióját hátráltató tényezőként élték meg a személyek saját szexuális preferenciájukkal kapcsolatosan, ami diszharmóniát és feszültséget teremtett családon belül.

Az egyedi döntések és viselkedések dimenziójában a szexuális identitás megnevezése, az előbújás, a tudás létrehozása és a nyelv voltak azok a témák, amelyeket az interjúk szövegeiben találtak a kutatók.

A szexuális identitás megnevezése arra vonatkozik, amikor valaki először tudatosítja magában vagy mások előtt az identitását. Ezt három

személy említette meg az interjúban, amire romantikus kapcsolat, vagy mások által használt megnevezés kapcsán került sor, vagy az identitás felismerésére egy konfliktus kapcsán történt, amikor a szelfről alkotott korábbi nézetekkel, vagy a közösségi nézetekkel került szembe a személy lesbikus identitása.

A szexuális identitás mások előtt történő felfedését ugyanaz a három vizsgálati személy említette meg, mint akik a megnevezést. A szerzők ezt fontosnak találták annak fényében, hogy a legtöbb fejlődési lépcsőre épülő modellben a mások előtti identitás felfedés fejlődési lépcsőként szerepel (pl. Coleman 1982). Ugyanakkor az identitás megnevezésétől elkülönült az „előbújás” aktusa, és az interjúvolt nők számos módszert felsoroltak azzal kapcsolatban, ahogy kiválasztották, hogy mikor, kinek és hogyan fedjék fel lesbikus identitásukat. Ezek a helyzetek különböztek annak tekintetében, hogy mennyire tűntek biztonságosnak és kényelmesnek a személyek számára.

Míg a szakirodalom az „előbújásra” mint kulcsfontosságú példára tekint az ágencia és identitásfejlődés szempontjából (pl. Minton & McDonald 1984), az egyéni döntések és cselekvések között a tudás létrehozása volt az, ami a vizsgálati személyek leggyakrabban említettek. A tudásprodukción a szexualitásra vonatkozó tudás létrehozására vonatkozik, melynek célja hogy provokáljon, felvilágosítson, kapcsolatot létesítsen másokkal, vagy segítsen másoknak. A tudásmegosztás a nem normatív szexualitással kapcsolatos tudás terjesztését jelenti. A tudás létrehozásának és másokkal történő megosztásának képessége megerősítette az interjúvolt személyek identitását. Mind a négy személy megemlítette ennek valamelyik formáját: aktivista/politikai publikációk, szépirodalom írása, performance művészet.

Az utolsó téma a nyelvhasználat kérdése volt, ezt két nő említette meg. A nyelv témakörébe az interjúvolt személyek szándékos nyelvi választásaik kerültek, mely kifejezések használata az identitás értelmezésének keretét adja. A nyelvhasználatban kifejeződött az a cél, hogy bizonyos szavakat újraértelmezzenek, mint például a „feminizmus” szó esetében elkerüljék a negatív konnotációkat, vagy a „leszbikus” szó használata a „queer” helyett.

Összességében az interjúk elemzése olyan eredményeket hozott, ami cáfolta a korábbi lineáris fejlődési lépcsőkön alapuló magyarázatokat a lesbikus identitás kialakulásáról. Ugyanakkor az identitás stabilitása fontos kitételnek mutatkozott az interjúvolt személyek esetében, ami megkérdőjelezte az identitás fluiditásáról szóló elméleteket is. Vagyis a szerzők amellet érvelnek, hogy az identitás stabilitása, legalább is bizonyos nők esetében fontos lehet. A szerzők további következtetései az identitás alakulásának társas kontextusokba ágyazott jellegét hangsúlyozzák. Az identitás külső, társas elismerése és a támogató közeg, mint például az

intézmények, család fontos szerepet töltenek be az identitás fejlődésének szempontjából.

Identitástörténet és etnikum

Az etnikum és identitás összefüggéseit két magyarországi kisebbség, a zsidó és a roma kollektív vagy kulturális identitás tükrében tárgyaljuk.

A magyar zsidó identitás kérdéseit tárgyalja Erős Ferenc és Ehmann Bea „Az identitás tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben: gondolatok egy második generációs interjú kapcsán” c. tanulmánya (1996). Vizsgálatukban magyar holokauszt-túlélők, valamint másod-, és harmadgenerációs holokauszt-traumát elszenvedett személyek élettörténetét tanulmányozzák. Adatgyűjtési módszerük mélyinterjú készítése volt ezekkel a személyekkel. Tanulmányukban a több mint száz elkészült interjú közül egy vizsgálati személy interjút elemzik kvalitatív módszerekkel.

A tanulmány bevezetőjében az interjúvolt személy zsidó-magyar identitását társadalmi-történelmi kontextusba helyezik a szerzők. Eszerint a zsidó identitás problémája a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek első felében került a figyelem középpontjába Magyarországon, mivel a holokauszt traumával küzdő második generáció ekkor lépett abba az életkorba, amikor fontossá vált számukra a származás kérdése. Korábban a társadalmi diskurzusokat a hallgatás, illetve elhallgatás jellemezte azzal kapcsolatban, hogy mit jelent zsidónak lenni Magyarországon. Azonban a nyolcvanas évekre jellemző társadalmi liberalizációs hangulat, ami a késő Kádár-rendszer sajátossága volt, megengedőbb volt a kérdéssel kapcsolatban:

[A] hallgatás falán egyre nagyobb réseket ütöttek azok a történelmi, szociológiai és szépirodalmi művek, valamint filmalkotások, amelyek a magyarországi zsidóság történetének, továbbá az antiszemitizmusnak és a holokausztnak bizonyos témáit a hivatalos, vagy a második nyilvánosság elé tárták. (25)

Megindult a zsidó identitás kulturális, vallási, etnikai és politikai elemeinek a feltárása, és ezt hamarosan pszichológiai élettörténeti kutatások követték. A magyarországi zsidóság nagy részének a zsidó identitás ekkoriban a holokausztot jelentette: a kirekesztettséget, üldöztetést, veszteséget és traumát. Az első és második generációs holokauszt-traumával több pszichoanalitikus is elkezdett foglalkozni: Virág Teréz (1984, 1988, 1994), aki megalapította a társadalmi traumák gyógyításával foglalkozó Kút Alapítványt, valamint Vikár György (1994), Mészáros János (1990), Pető Katalin (1992) írtak ezzel kapcsolatos esettanulmányokat.

Az interjúvolt személy élettörténete illeszkedik a társadalmi diskurzusba. Szülei, akiknek a családját koncentrációs táborokba hurcolták a 40-es években – akik ott életüket veszítették – nem beszéltek neki zsidó származásáról, elhallgatták a családi történeteket. 13 éves korában tudta meg hogy zsidó, még hozzá nem a szülőktől, hanem egy jobban informált barátjától, aki néhány évvel volt idősebb nála. Az interjúban ezzel a problémával küzd, próbálja ezt a többszörösen is traumatizáló identitást egy koherens történetbe foglalni – ami meglehetősen nehezen megy. Ennek egyik oka a történet folytonosságának hiánya, a családi háttérre vonatkozó információk gyérsége és homályossága. A múlt sok részlete elveszett, így a jelen sem értelmezhető a múltbeli történések segítségével.

A szerzők egy sajátos módszert alkalmaznak az interjú szöveg feldolgozására. Átírják az interjút, első lépésben kihagyva belőle az interjúkészítő kérdéseit, így egyetlen hosszú monológot hoznak létre a szövegből. Második lépésben kihagyják a narrátor reflexióit, értelmezéseit, ami által a szövegnek egy gyermekinek nevezett diskurzusrétegéhez jutnak el, mely feltárja az identitás bizonytalanságait. A következő részlet ezt a tagadáson alapuló identitást illusztrálja:

Nagyon keveset beszéltek. Szerették volna elfelejteni. Elvesztették a szüleiket. Koncentrációs táborba kerültek, ott pusztultak el. A papám éppen akkor nem volt otthon. Deportálták. Bevárták. Nem hitték el. Nem bújt el. Nem volt vétke. Nem bujdosolt. Maradt. (33)

A szerzők az interjú során felfedezik, hogy az interjúalany narratív identitása változáson megy keresztül. Kezdetben „hasítja” identitásának pozitívan és negatívan érzékelt aspektusait. A negatív aspektus az üldözöttséget és áldozati szerepet jelenti. Az interjúvolt személy több álmáról is beszámol, melyekben a zsidóság kollektív áldozati szerepén van a hangsúly. A pozitív aspektust a vizsgálati személy egyetemi éve során megismert zsidó hagyomány, a kiválasztottság, különlegesség mítosza jelenti. Ezenkívül az, hogy a vizsgálati személy részese lehetne egy olyan „elit” csoportnak, amelyik éppen származása miatt fogadja be, bár ő ezt végül elutasítja. A szerzők szerint ez a hasítás jellemzi azokat, akik viszonylag későn, serdülőkorban ébrednek zsidóságuk tudatára. A történet folytatásaként azonban a vizsgálati személy az „áldozat” szerepbe integrálni tudja a „különleges vagy elit” zsidó aspektusokat és így megszünteti a hasítást az identitásában.

A szerzők tehát a pszichoanalitikus hagyomány alapján értelmezik a vizsgált személy identitásának fejlődését, ugyanakkor ez a folyamat a zsidósággal történő azonosulás mint kollektív identitás beépítését jelenti az élettörténetbe.

Neményi Mária *Csoportkép Nőkkel* (1999) című könyvében fiatal roma nők termékenységgel kapcsolatos történeteit vizsgálja 80 fiatal roma származású anyával készített mélyinterjú alapján. A termékenység témájának címszava alatt a női testhez, menstruációhoz, szexualitáshoz való viszonyt vizsgálja, ezenkívül a terhesség, szülés, szoptatás és csecsemőgondozás kérdéseit. A probléma társadalmi vagy akár politikai kontextusát tekintve is nagy érdeklődésre tarthat számot. A szerző a bevezetőben részletesen elemzi ezt a háttérret: egyfelől a romák elleni előítéletesség mutatóit Magyarországon, másfelől a termékenységgel kapcsolatos kérdések medikalizáló diskurzusait. Kétségtelenül érdekessége a vizsgálatnak, hogy éppen egy nagyobb egészségügyi kutatás részeként került sor az interjúk elkészítésére.

A szerző bevezetőjében korábbi előítéletesség-kutatások eredményeire alapozva válaszolja a romák helyzetét Magyarországon. Ez annál is lényegesebb, mivel túl azon, hogy ma a cigányság a leelutasítottabb etnikai csoport az országban, speciális tévhitet is szerepet kapnak a róluk kialakított képben. Így a szerző egy 1997-ben készített vizsgálatra hivatkozva említi meg a következőket: a megkérdezettek 83%-a ért egyet azzal, hogy „A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert segélyekből élnek”, 59%-a nem ért egyet azzal, hogy „A cigányok között ugyanannyi a bűnöző, mint a hasonló körülmények között élő nem cigányok között”; valamint 87% elutasítja a cigányok pozitív diszkriminációját, vagyis azt, hogy „A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak”.

A szerző hivatkozik Bourdieu (1994) *Férfiuralom* című írására, melyben kifejti, hogy a szexizmus, rasszizmus vagy az osztálygyűlölet mögött álló esszencialista felfogás célja, hogy természeté alakítsa a történelem önkényes termékét, valamint Joan W. Scottra (1992) is, aki szerint az identitás megértéséhez azokat a történeti-társadalmi folyamatokat kell tanulmányozni, melyek a szubjektumot mint konstrukciót létrehozzák. Ezzel összhangban a tanulmány során szóba kerül több, jellegzetesen a reprodukív tevékenységre vonatkozó többségi előítélet – melyeknek maguk a vizsgálati személyek is tudatában vannak –, mint például az, hogy a romák minél több gyermeket szülnek azért, hogy a családi pótlékból, szocpolból tartsák fenn magukat.

Az interjúk feldolgozására kvalitatív és kvantitatív módszereket kombinál a szerző. Az interjúvolt személyeken belül származás és földrajzi elhelyezkedés alapján négy alcsoportot különít el: az oláh, beás, romungró és urbanizált, vagyis budapesti csoportokat. Ez az elkülönítés az interjúk tartalma alapján nem nyer megerősítést, vagyis a csoportok között nem mutatkoznak szisztematikus különbségek a termékenységi szokásokat illetően.

A női testtel kapcsolatban, úgy tűnik, az interjúvolt személyeket egyfajta titkolózás, szégyen és a testi dolgok tabusítása jellemzi, mint ahogy az egyik interjúból megtudhatjuk:

Anyukám megsiratott, amikor mondtam neki, hogy vérzek. Megmutattam neki, aztán nekiállt sírni. Jól van, ne sírjál, anyu. Te már nagylány vagy, azt mondta. Ne félj semmit, még engem nyugtatott, hogy ne félj, mert nagylány vagyok. Már vett is vattát... El kellett dugni, mert nem akartam szégyenbe esni. Nálunk szégyen volt ilyesmi, vagy hogy melltartóban otthon lenni, vagy megmondani, hogy megjött a havi, szégyen volt. (173)

A szexualitással, párválasztással kapcsolatban az interjúkból a szerző véleménye szerint az derül ki, hogy a vizsgált csoportra a tartós kapcsolatok és az életre szóló párválasztás jellemző. Több esetben is előfordul, de csak az oláh cigányoknál, hogy korán, akár 1–2 éves korban a szülők választják ki a leendő házaspárokat, akik 10 éves kor körül már el is jegyzik egymást. A szüzesség megőrzése a házasságig azonban több csoportnál is jellemző, mondhatni kulturális norma.

Tizennégy éves voltam. Találkoztam vele és férjhez mentem. Azt mondta, hogy nem foglak én csak használni téged. Megismertem, mi a neve. Ide figyelj, Zoli, ha velem akarol aludni, nem fogsz ám velem csak aludni, aztán elzavarsz engem apámhoz. Mert a cigányok úgy szokták, a kenyeret megeszik. Akkor azt mondta, jó. (178)

A családtervezéssel és fogamzásgátlással kapcsolatban kettős tendenciát talált a szerző: egyfelől a hagyományok őrzését és tiszteletben tartását, másfelől pedig a spontaneitást és tudatlanságot. A tradicionális roma közösségben a sok szülés jellemző, nem jellemző viszont a termékenység racionális szabályozása. A kevés gyermek vagy a véletlen műve, vagy az közösség értékeitől való deviancia eredménye. Ugyanakkor a roma nők egy részét a tudatlanságból eredő sodródás, kiszolgáltatottság jellemzi, aminek háttérében nem áll tudatos hagyománykövetés. A válaszolók 52%-a nem használt semmiféle fogamzásgátlást, nem védekezett. A fogamzásgátlás a budapestiek és a romungrók csoportjában volt a legelterjedtebb, a beás és oláh cigányok csoportjában kevésbé. Az interjúk a szerző szerint azt sugallják, hogy a sokgyerekeség, a nagycsalád közösségen belül elfogadott értéke a kívülállók előtt, a többségi társadalmi normák alapján szégyennek minősül. Az interjúvolt személyek ezért többször magyarázkodtak, mentegetőztek ezzel kapcsolatban, olyan indokokat felhozva, hogy későn ismerték fel a terhességet, sok kislány van már, és szeretnének kislányt is, és hasonlók. Ugyanakkor a szerző ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést teszi:

Sok jel mutat arra, hogy a magyar társadalmi közvélemény ambivalens a magas gyerekszám megítélésében. Miközben a nagycsaládokat valami pozitív pátosz lengi körül, ez az érzelmi támogatás csak azokat a sokgyermekeseket illeti meg, akik valamely közösségi norma által szentesített ideológia, tradíció

alapján vállalnak nagy családot. A cigányok magas termékenységét a tudatlansággal, tervezetlenséggel, és (vagy) a különböző szociálpolitikai juttatások megszerzésének indítékával magyarázzák, és csak kis mértékben, kevesen hajlamosak felismerni a tradicionális közösségi társadalom erre vonatkozó szabályainak erejét. Nem csoda, hogy a romák önképébe – a termékenységgel kapcsolatos szokásaik megítélésébe – beleszüremkedik a többségi társadalom negatív véleménye... (184)

A terhesség, szoptatás és csecsemőgondozás témájával kapcsolatban leginkább a hagyományok fenntartása, és az egészségügyi intézményeket megtestesítő személyek – orvosok, szülésznők, mentősök, védőnők – közötti tanácsok és előírások konfliktusai kerültek szóba. Ilyen például a terhes nő kímélése, ami a romáknál nem szokás, a terhesség alatti dohányzás kérdése, vagy az apás szülés, ami szintén ellentmond a roma hagyományoknak. A következő interjú az egészségügytől való idegenkedést mutatja:

Nem feküdtem le, csináltam a munkámat. Megfőztem. Nem szóltam a férjemnek, hogy mi bajom van...egy picit leültem pihenni. A lábaim is dagadtak, a derekam fáj, akkor már tudtam, hogy nekem vesztem van... eljött az éjfél. A fájások jöttek először négy órakor... Tudtam, ha jön a mentős, ha megkérdezi, hány percenként jön a fájás, akkor mit mondjak neki... hogyné, hát a második gyereknél már kiabálnak, hogy maga nem tud semmit...Felkel a férjem, te, ne hívjak mentőt? Te nekem ne hívjál. Mert nem te fogsz bemenni... (197)

Az interjúk összességében azt mutatják, hogy a kórházi személyzet részéről, vagy a többi beteg részéről is gyakran diszkrimináció éri a roma nőket. Ugyanakkor az orvosi műszeres beavatkozások miatt (injekció, infúzió, a szülőágyi leszíjazás, gátmetszés, borotválás stb.) eleve szoronganak a kórházban.

A szoptatás a romáknál jellemzően hosszú időtartamot jelent, egy-két évet. Ugyanakkor, ha az anya valamiért nem tud szoptatni, inkább tehéntejet adnak a csecsemőnek, nem tápszert, és viszonylag korán kezdik etetni a tejen kívül másféle ételekkel – ezek a táplálási szokások ellentmondanak a védőnők által javasolt táplálási módnak, amit több interjúban is konfliktusként említenek a nyilatkozók. Ennek ellenére azonban az interjúk alapján az is kiderül, hogy a védőnők közelebb állnak az általuk gondozott közösség tagjaihoz, mint a szülések, orvosok. Általában szívesen fogadják tanácsaikát, és megbecsülésnek örvendenek.

A szerző összegzésében kiemeli, hogy a romák hagyományőrzése, csoportnormái és a többségi normák között konfliktus feszül. Ez a konfliktus a termékenységgel kapcsolatos személyes történetekben is erősen megmutatkozik. Az interjúvolt roma nők történeteiből kimutatható, hogy sok

esetben szűkebb közösségi normáikat megtagadva a többségi társadalom elvárásrendszeréhez igazodnak. Ennek következményeként a racionális, modern megoldások elfogadása, ugyanakkor a hagyományokkal történő összeegyeztetése az, amit a szerző a roma nők számára identitáskérdéseik megoldásaként lát.

Következtetések

Összességében elmondhatjuk, hogy a vizsgált narratív kutatások értelmezései és magyarázatai egybecsengenek a narratívum feminista diskurzusokban megjelölt funkcióival: az identitáskonstrukcióval, a kollektív identitás létrehozásával és a kulturális kritika megfogalmazásával.

A fenti vizsgálatok mindegyike az identitáskonstrukció kérdésével foglalkozott: az identitás gendered jellegének kérdését tárgyalta Gergen, a leszbikus szexuális identitás kérdésével foglalkoztak Shapiro és munkatársai, a zsidó és roma identitás kérdéseit tárgyalta Erős és Ehmann, valamint Neményi cikke. A vizsgálatok módszertani szempontból többnyire kvalitatív módszerekkel, induktív kategóriákon alapuló elemzéssel dolgoztak, megnyitva a lehetőséget az alternatív tudás-előállítás számára. A vizsgálatok azt mutatták, hogy a női vagy kisebbségi identitáskonstrukció egyik fő szervező elve a konfliktusosság a többségi társadalmi normákkal, valamint a domináns narratívumokkal szemben. A személyes identitáskonstrukciókban szerepet kaptak a személyes identitás kollektív aspektusai, a társadalmi nem, LGB és etnikai identitás. A szerzők ugyanakkor számos kritikát is megfogalmaztak az adott identitást érintő, azok háttérét adó történelmi, társadalmi, és kulturális diskurzuskontextusokkal kapcsolatban.

Gergen vizsgálata kimutatta, hogy a női történetek szerkezete eltérően alakul a férfi narratívumok alapjául szolgáló kulturálisan domináns narratív szerkezettől. A női identitáskonstrukció ennek megfelelően bonyolultabb, nem lineáris, többféle értékhez – nem pusztán az akadályok leküzdéséhez fűződő szakmai pályafutás sikereihez – igazodik. A női identitástörténetekben alternatív értéként megjelentek a személyes kapcsolati élmények és a kapcsolatok hálójába történő beágyazódás. A társadalmi diskurzusok által reprezentált női identitás normatív értékei azonban nem feltétlenül jelenítik meg a női identitás teljességét. Gergen munkája kritizálja a gendered identitástörténeti konstrukciót, és azokat a kulturális diskurzusokat, amelyek ezek alapját képezik. Rámutat azokra a kitörési pontokra, stratégiákra is, melyeknek segítségével – bár a szót nem használja, de a felforgatás eszközeivel – sikeresen alkothatunk a gendered formától eltérő identitástörténeteket (Butler 1990), melyek kapcsán ágensként alternatív életpaszttalathoz juthatunk.

Shapiro és munkatársai feltárják a leszbikus identitáskonstrukció pszichológiai és szocializációs háttérfolyamatait. A társadalmi struktúrák szerepe a leszbikus identitás fejlődésében többnyire konfliktusos volt a nem normatív identitásfejlődést tekintve, megnehezítve leszbikus identitás diskurzív reprezentációját a társadalmi normatív heteroszexuális identitással szemben. Az egyik legfontosabb ilyen identitásformáló tényező az elhallgattatás volt, amely a személyes és intézményes diskurzusokban is megnyilvánult.

A kvalitatív induktív módszereket használó vizsgálat a hagyományos identitás elméletekhez képest alternatív eredményeket is hozott, melyek új típusú elméletalkotást tesznek lehetővé a nem-normatív identitás fejlődésére vonatkozóan, valamint lehetőséget adnak a korábbi nézetek kritikájára is. A szerzők így fogalmazzák:

Az interjúvolt nők szexuális identitás fejlődésére vonatkozó történetei reflektáltak a kulturális, társas és nemzeti kontextusokra, valamint az egyedi személyiségre és politikára. A különbségek, csakúgy, mint a hasonlóságok (mint például a nem lineáris, kontextusfüggő fejlődés és feminista politizálás) arra utalnak, hogy a szexuális fejlődés egy dinamikus folyamat, ami megkérdőjelezi a jelenleg létező fejlődési modellek teljességét, és széleskörű alkalmazhatóságát. Az élettörténeti narratívumok induktív elemzése a deduktív elméleti megközelítéshez képest meglehetősen más képet mutat. Ez a másféle perspektíva hozzájárul az LGB-identitás kialakulásáról a pszichológián belül régóta folyó vitához (504).

Erős és Ehmann, valamint Neményi tanulmánya felfedi azokat a történelmi, kontextuális és belső konfliktusokat, amelyekkel a két erősen elutasított etnikai vagy kollektív identitás, a zsidó és roma identitás konstrukciója során az egyén Magyarországon szembesül. A magyar-zsidó és magyar-roma identitás értelmezési keretéhez hozzájárul a magyarországi többségi identitást jellemző kirekesztő, előítéletes nézetek mélyen gyökerező kulturális hagyománya, valamint a magyar holokauszt tragikus fejezetei.

A szerzők ugyanakkor nagy hangsúlyt helyeznek az egyén mint cselekvőképes ágens képességére azáltal, hogy bemutatják: a roma és zsidó identitású személyek képesek megalkotni ezt a komplex kulturális és etnikai identitást, koherens történetekben jelenítve meg az ellentmondásos aspektusokat. A kisebbségi identitás konstrukciójának esetében ez a hagyományok pozitív megélését és a modern élettel összeegyeztetett megtartását jelenti.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált narratív kutatások értelmezései és magyarázatai egybecsengenek a narratívum feminista diskurzusokban megjelölt funkcióival. Az empirikus vizsgálatok fényében lehetőség nyílik az identitáskonstrukcióval, a kollektív identitással kapcsolatos

feminista elméletek újragondolására is azzal a céllal, hogy az itt vizsgált, az identitáslétrehozására, annak fejlődésére vonatkozó fogalmakat és kategóriákat szükség esetén módosítani, vagy pontosítani lehessen.

Felhasznált irodalom

- Bamberg, Michael. 2007. „Introductory remarks.” In Michael Bamberg ed. *Narrative, state of the art*. Amsterdam: John Benjamins, 1-5.
- Bartlett, Frederic C. 1932/1995. *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge University Press.
- Brown Parlee, Mary. 1997. „Feminism and Psychology.” In Mary M. Gergen and Sara M. Davis eds. *Toward a New Psychology of Gender*. New York – London: Routledge, 65-95.
- Bruner, Jerome. 1986. *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner, Jerome. 1987. „Life as narrative.” *Social research* 54:1, 11-32.
- Bruner, Jerome. 2003. *Making Stories: Law, Literature, Life*. Harvard University Press.
- Bruner, Jerome. 1989/2001. „A gondolkodás két formája.” In László János és Thomka Beáta szerk. *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó, 27-59.
- Bourdieu, Pierre. 1994. *Férfiuralom*. Hadas Miklós szerk. Budapest: Replika Kör.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York – London: Routledge.
- Campbell, Joseph. 1956. *The Hero with a Thousand Faces*. New York: Meridian Books.
- Charmaz, Kathy. 2000. „Grounded theory: Objectivist and constructivist methods.” In Denzin N. and Lincoln Y. eds. *Handbook of Qualitative Research, Vol. 2*. Thousand Oaks, CA: Sage, 509–36.
- Code, Lorraine. 1991. *What Can She Know? Feminist Theory and the Construction of Knowledge*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Coleman, Eli. 1982. „Developmental stages of the coming-out process.” *American Behavioral Scientist* 25, 1–43.

- Conway, Martin A. 1990. *Autobiographical Memory: An Introduction*. Open University Press.
- Dennett, Daniel. 1991. *Consciousness Explained*. Little Brown & Co.
- Erős Ferenc, Ehmann Bea. 1996. „Az identitás tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben: gondolatok egy második generációs interjú kapcsán.” In Erős Ferenc, szerk. *Azonosság és különbség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Budapest: Scientia Humana, 96-113.
- Gallagher, Shaun. 2000. „Philosophical conceptions of the self: implications for cognitive science.” *Trends in Cognitive Sciences* 4:1, 15-21.
- Gergen, Kenneth J. & Gergen, Mary M. 1987. „The self in temporal perspective.” In R. P. Abeles, ed. *Life-span Perspectives and Social Psychology*. Lawrence Erlbaum Associates, 121-137.
- Gergen, Kenneth J. & Gergen, Mary M. 1983. „Narratives of the self.” In Theodore R. Sarbin, Karl E. Scheibe, eds. *Studies in Social Identity*. New York: Praeger, 254-273.
- Gergen, Mary. 1997. „Life stories: Pieces of a dream.” In Mary M. Gergen & Sara M. Davis, eds. *Toward a New Psychology of Gender*. New York – London: Routledge, 203-223.
- Hoving, Isabel. 2000. „Feminist uses of Narrative.” In Lorraine Code, ed. *Encyclopedia of Feminist Theories*. London – New York: Routledge, 356-357.
- Kende Anna, szerk. 2008. *Pszichológia és feminizmus. Hogyan alakította át a pszichológia elméleteit, kutatási kérdéseit és módszereit a társadalminem-kutatás*. Budapest: L'Harmattan.
- László János. 2005. *Történetek tudománya*. Új Mandátum Kiadó.
- McAdams, Dan. 2006. *Identity and Story: Creating Self in Narrative*. American Psychological Association.
- Mészáros János. 1990. „A társadalmi elfojtások megjelenése a pszichoanalízisben.” *Thalassa* 1, 131-138.
- Minton, Henry L. & McDonald, G.J. 1984. „Homosexual identity formation as a developmental process.” *Journal of Homosexuality* 9, 91-104.
- Neményi Mária. 1999. „Testünkbe Zárva: A termékenységgel kapcsolatos női szerepviselkedések fiatal roma nők körében”. In *Csoportkép nőekkel*. Új Mandátum Kiadó, 161-214.

- Pető Katalin. 1992. „Engem az antiszemitizmus sodort a zsidók közé.” In Kovács M. Mária, Erős Ferenc, Yitzak M. Kashti, szerk. *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins Kiadó.
- Ricoeur, Paul. 1984. *Time and Narrative*. 3 Vols. University of Chicago Press.
- Ricoeur, Paul. 1992. *Oneself As Another* (Transl. from *Soi-même comme un autre*, Editions du Seuil, 1990). University of Chicago Press
- Sarbin, T.A., szerk. 1986. *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger.
- Shapiro, Danielle N., Rios, Desdmona, Stewart, Abigail J. 2010. „Conceptualizing lesbian sexual identity development: Narrative accounts of socializing structures and individual decisions and actions.” *Feminism & Psychology* 20:4, 491–510.
- Scott, Joan W. 1992. „Experience”. In Judith Butler & Joan W. Scott, eds. *Feminists Theorize the Political*. New York – London: Routledge, 22-40.
- Vikár György. 1994. „Zsidó sorsok az analitikus rendelés tükrében.” *Thalassa* 1-2, 139-146.
- Virág Teréz. 1984. „Children of the holocaust and their children’s children: working through current trauma of the psychoanalytic process.” *Dynamic Psychotherapy* 1, 47-60.
- Virág Teréz. 1988. „A Holocaust –szindróma feldolgozása már folyamatban lévő pszichoterápiában.” *Klinikai Gyermekpszichológiai Tanulmányok*. Budapest: Akadémia Kiadó, 72-82.
- Virág Teréz. 1994. „A Holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban.” *Thalassa* 1-2, 129-139.

Lehotai Orsolya

Budapesti Corvinus Egyetem

A nők választójogát és képviseletét övező diszkurzus az 1945-ös választások tükrében

Dolgozatomban a magyarországi választójogosultságot szabályozó, a nemzetgyűlési választásokról szóló 1945. évi VIII. törvénycikk alapján megvalósuló 1945-ös választások eredményét, valamint megszületésének nagyobb ívű politikai közegét vizsgálom két okból. Az egyik ok az, hogy ez a választójogi törvény volt az első, amely a nőknek a férfikkal teljes mértékben megegyező feltételeket szabott a választójogosultsághoz. Következésképp az a diszkurzus, amely nő-férfi megkülönböztetést tett a választójog tekintetében, formálisan megszűnt létezni ezzel a jogalkotói aktsussal. A vizsgálat tárgyának másik oka, hogy a választójogi törvény a választások révén gyakorlati relevanciával is bírt. Az 1945-ös törvényhatósági és nemzetgyűlési választásokat annak a hosszú és küzdelmes folyamatnak egyfajta tesztpróbájának tekintem, amely a választójog nőkre történő kiterjesztését célozta meg. A női választójog megítélése körül számos parlamenti vita alakult ki: hol félve tekintettek megadásának „kiszámíthatatlan” következményeire, hol mellszélességgel támogatták azt bizonyos pártok, csoportok. Az 1945-ös törvényhatósági és nemzetgyűlési választások vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy különösen a nők választói magatartása felől vizsgáljam az eredményeket, illetve az eredmények politikai megítélését. Noha a választójog titkos, az 1945-ös törvény a választási eljárást tekintve előírta az egyes szavazólapok nemek szerinti megjelölését. Ennek következtében az empirikus adatok alapján megállapítható, hogy a nők jelentősen eltérően szavaztak a férfiaktól. A nők részvétele mind szavazatarányuk, mind politikai preferenciájuk tekintetében meghatározta a választások eredményét, Budapesten pedig, ahol a legjelentősebb „nőtöbbség” volt az országban, el is döntötte. A dolgozat végén a nők voksolásának lehetséges okaira is teszek megállapításokat.

A jelenlét politikája

Mielőtt rátérnék a magyarországi választójog mérföldkőnek számító jogalkotói aktusának taglására, fontosnak tartom, hogy rövid elméleti kitérőt tegyek a képviselettel kapcsolatban, hogy aztán megvizsgálhassam az egyes nőmozgalmi irányzatok képviseletre és női érdekérvényesítésre vonatkozó politikáját.

A politikacsinálás szempontjából (policy-making) elengedhetetlen a politikai döntéshozatalban való részvétel, ugyanakkor a passzív, de az aktív választójog sem elégséges feltétele ennek. Nem elegendő a választás és a választhatóság joga, megfelelő minőségben és mennyiségben is jelen kell lenni a döntéshozó intézményekben hozzá. Vitatott állítás az, hogy ténylegesen szükséges-e egy megadott létszámú csoport, egy úgynevezett kritikus tömeg megléte ahhoz, hogy adott csoportérdekek megfelelően legyenek artikulálva. Dahlerup (275-298), aki a kritikus tömeg szükségessége mellett érvel, a nukleáris fizikában használt definíciót adaptálta, azt az elvet, ami azt vizsgálja, mekkora az a mennyiség, amelynek a hatására adott láncreakció irreverzibilis módon végbemegy. A kritikus tömeg teóriája tehát azt jelenti, hogy „megfelelő számú” női képviselő a nők számára előnyösebb eredményeket indukálhat a törvényhozásban. Azzal kapcsolatban, hogy ténylegesen mekkora létszámban kellene, hogy a nők jelen legyenek a törvényhozásban annak érdekében, hogy kimondottan női létükből fakadó csoportérdekeiket effektíven artikulálják, különböző számítások vannak. Általánosságban a 30%-ot szokták meghatározni, azaz legalább a törvényhozók 30%-ának kellene nőnek lennie ahhoz, hogy a közpolitikában nőknek kedvező változásokat idézzenek elő, azaz egyfajta „nagy kisebbséget” kell alkotniuk (Krook 239). A helyzet visszássága, hogy a nők, mint társadalmi csoport, szám szerint többségben vannak a férfiakhoz képest, mégis képviseleti minimumról folyik a diszkurzus a férfiak által uralt parlamenti képviselet nemek szerinti újragondolása kapcsán.

A viták során felmerül a kérdés, hogy valóban van-e a törvényhozásban figyelembeveendő külön érdeke a nőknek, és amennyiben van, milyen annak a természete. Továbbá, amennyiben körülhatárolhatóak a nők érdekei, mint a férfiak érdekeitől eltérő társadalmi érdekek halmaza, akkor annak eltérő jellege egyúttal par excellence ellentétes-e a férfiak érdekével. Ruth Lister (154) szerint a nőknek speciális, a férfiakétól eltérő érdekeik vannak, amelyek potenciálisan ellentétesek a férfiak érdekeivel, és ezeket az eltérő érdekeket a nőknek szükségszerűen maguknak kell képviselni a döntéshozatali folyamat során. Ezeknek a speciális érdekeknek a közvetlen képviselite az a jelenség, amelyet Anna Phillips (9) a „jelenlét politikájának” („the politics of presence”) hív, és amely megkérdőjelezi az indirekt képviselet elegendő voltát. Phillips a képviselet kapcsán a liberális demokrácia konvencionális értelmezésének megfelelő „eszmék politikája” („the politics of ideas”) helyett a „jelenlét politikájának” szükségességét hangsúlyozza, amely a politikai képviseletnek olyan alternatív értelmezését jelenti, amely a társadalom különböző csoportjainak arányát figyelembe véve képezi le a képviseleti intézményeket. Hogy állhatnának ki jogosan a férfiak a női képviseletért, illetve hogy állíthatja egy csak adott etnikumból álló képviseleti intézmény,

hogy reprezentatív, ha az általa képviseltek etnikailag diverzifikáltabbak? – teszi fel a kérdést Phillips. Ez a képviseletet illető felfogás beleilleszthető a Pitkin (60-91) által használt képviseleti tipológiában a deskriptív képviselet fogalmába, azaz, abba a felfogásba, hogy a megválasztott képviselőknek nem csak választókerületük kifejezésre juttatott preferenciáit kell képviselniük, de a képviseltek deskriptív tulajdonságait is. Pitkin¹ a társadalmat egyfajta tükörként leképező reprezentációval kapcsolatban úgy érvel, hogy az a modell a képviseletet egyfajta szubsztitúcióként fogja fel, mintsem aktivitásként. Ha egy képviselő abban az esetben számít megfelelőnek, ha specifikus attribútumait vesszük figyelembe, akkor a random „mintavétel” hatékonyabbnak bizonyulhatna a választásnál. (Pitkin 60-91).

Általánosságban elmondható, hogy a fentebb ismertetett képviseletet illető teóriák már arra az időszakra reflektálnak, amikor az aktív, illetve a passzív női választójog megléte nem képezte vita tárgyát. Alaposabban megvizsgálva azonban, a képviselettel kapcsolatos felfogások az egyes nőmozgalmak női képviselet kapcsán megfogalmazott látásmódját is jellemzik.

Nőmozgalmi törésvonalak

A korábban említett érdekegyenlőség/érdekkülönözőség dichotómia a különböző női érdekeket aggregáló mozgalmak napi gyakorlatában is megjelennek: Az egyenlőség égisse alatt az általános választójog mellett kell-e elsősorban kiállni, vagy a különbséget kell inkább hangsúlyozni és kimondottan a női választójogért síkra szállni? Én leginkább ebben a tekintetben vonnám meg a hazai nőmozgalmak között fellépő törésvonal-formáló erőket.

Az 1904-ben megalakult Feminista Egyesület, amelynek lapja kezdetben a *Feminista Egyesület Értesítője*, majd 1907-től *A Nő és Társadalom*² volt. A lap hasábjain, különösen 1905-től, egyre nagyobb pressziót kívántak kifejteni a női választójog propagálása érdekében.

A szociáldemokrata nőmozgalom alapvetően a 20. század elején veti meg lábát Magyarországon. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt X.

¹ Pitkin elméletén túlmutató látásmódot tükröz Iris Marion Young (2000) képviseletre vonatkozó felfogása, mely a törvény által érintettek döntéshozatali folyamatban való részvételét hangsúlyozza, de ez a demokrácia fogalom messze meghaladja a vizsgált időszak mozgalmainak képviselet-felfogását, így ennek ismertetésétől elálltam.

² Szerkesztője Bedy-Schwimmer Róza volt. A Feministák Egyesületén kívül a Nőtisztviselők Országos Egyesülete, majd később a Nagyvárad, Szombathely, Temesvári és Aradi Nőtisztviselők Egyesületeinek, valamint a „Férfiliga a nők választójoga érdekében” egyesület csatlakozott.

kongresszusán, 1903-ban elfogadják a párt programját, amelynek első pontja az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog, de egyúttal kiáll a nők társadalmi egyenjogúsága mellett is (Nemes 41-45). 1903-ban szervező bizottság alakult abból a célból, hogy elősegítsék a nőmunkásmozgalom szerveződését, amelynek eredményeképp 1904-ben megalakult a Magyarországi Munkásnő Egyesület (Nemes 53), amelynek első ülésére 1905 áprilisában³ került sor, márciusban pedig elkezdték megjelentetni a *Nőmunkás* című újságot, amelyet nem fogadtak kitörő lelkesedéssel a párt férfi tagjai. Rudas László, a párt ideológusa a *Nőmunkás* hasábjain fogalmazza meg ellenérzését a polgári feminizmussal kapcsolatosan. Véleménye szerint a középosztályba tartozó feministáknak más érdekük van, mint a munkásosztály nőinek, és amint elérték a férfikkal való egyenlőséget, nem foglalkoznak a proletár nőkkel. A proletár nő viszont a proletár férfival dolgozik naphosszat a gyárban, ezért a proletár nőknek nincs, nem lehet külön női mozgalma; egyetlen célravezető mozgalom létezik, a munkásosztályhoz kötődő szocializmus (Idézi Kovács 82). Rudas tehát fontosabbnak tartja a közösnek s ebben az értelemben nemsemlegesnek vélt osztálytudatot, mint a nemiségből fakadó eltérő érdekeket, amikor nem tesz különbséget a proletár nők és proletár férfiak érdekei között.

A fent említett, a nőmozgalom szerepéről vallott szociáldemokrata álláspontot tartja tévesnek Máday Andor is *A Nő és Társadalomban* megjelent „A feminizmus mint osztályharc” című cikkében (Máday 18-19), amelyben a feminista mozgalom polarizálódását kritizálva, téves álláspontnak tartja mindkét szélsőséget és a pólusok egymáshoz való közelítésére tesz kísérletet. A polgári feministákat azért kritizálja, mert azok a mozgalom fő célját a „szellemi munkásnők szűk körének emancipációjában látják”, míg a „munkásnőkkel nem törődnek.” A szociáldemokrata nőmozgalom szemére pedig a túlzott univerzalizmust veti, hogy a „nő külön érdekének védelmére irányuló minden mozgalmat elítélnek” és azzal érvelnek, hogy „a proletár férfinak és nőnek azonos érdekei vannak, melyeket csak a szocializmus valósíthat meg” (18). Máday a feminizmus osztályharc jellegét hangsúlyozza, és kiemeli, hogy a nőknek osztályérdekeik vannak, melyek különböznek a férfiakétól, (mind a polgári, mind a proletár férfiak érdekeitől): a férfiak osztályuralma tapasztalható, érdekeiket „férfitörvény” védi a nők osztályérdekével szemben, amelynek előnyeit mind a kapitalista, mind a proletár férfi élvezi. Ebben a konstellációban a férfiak osztályuralmának megtörése érdekében osztályharc bontakozik ki, amely a feminizmus; az

³ Az országos szociáldemokrata nőmunkás értekezleten. Ülésükön munkakörülményeik, alacsony fizetésük és a túl hosszú munkaidő ellen szólaltak fel. (B. Kádár In. Rubiconline 2009/4. Nőtörténelem)

osztályharc sikeréhez pedig az „összes nők szolidáris érdekeit” artikulálni kell (19).

Megjegyezném, hogy a polgári, illetve a proletár jelzővel illetett nőmozgalmak közötti törésvonal korántsem nevezhető magyar unikumnak. Hasonló logika mentén érvelt Clara Zetkin német marxista gondolkodó és szociáldemokrata aktivista a Stuttgartban 1907 augusztusában tartott Nemzetközi Szocialista Nőkongresszuson⁴. Itt fejt ki korábban is hangoztatott nézeteit, miszerint a korlátozott választójog nagyon sok nőt kizárna politikai jogaiknak gyakorlásából és nem segítené elő a női nem politikai „elismerését.” A proletár nők és a burzsoá nők érdekei antagonisztikusak, így a korlátozott választójog a köztük lévő szakadék mélyítésének és a kizsákmányolt tömegek politikai és szociális szolgátságának fenntartását eredményezné (Partington 13-14).

A polgári jelzővel illetett feminista mozgalom vezetői visszautasították az együttműködést a szociáldemokratákkal, helyette a polgári demokrata Vázsonyi Vilmos⁵ törvényjavaslatához közeledtek, aki a sürgős választójogi reform híve volt, és a magyar parlament történetében először terjesztett be olyan választójoggal kapcsolatos törvényjavaslatot, amelyben a nők is a választójogosultak körébe kerültek, bár bizonyos értelmiségi cenzusbeli megkötésekkel (Kovács 82). A javaslat nyilvánosságra hozását követően azonban általános csalódottság volt megfigyelhető, ahogy Szegvári Sándorné írja *A Nő és Társadalomban* (Szegvári 154-155) megjelent cikkében,

az Eszterházy- Wekerle-kormány az első, mely előtt meghajtjuk zászlónkat, amióta értesüléseink szerint, bizonyosra vehetjük, hogy Vázsonyi Vilmos törvényjavaslata magában foglalja a nők választójogát is. [...] Az öröm poharából azonban nem sokáig maradtak el az ürömcseppek. (154)

Ezért hangsúlyozza, hogy semmilyen cenzusbeli megkötést nem támogatnak, csak a „teljes és csorbítatlan politikai jogegyenlőséget.” (154)

A kor nőmozgalmának harmadik szárnyát alkották a keresztényszocialista, illetve a két keresztényszocialista párt összeolvadását követően a keresztényszociális megközelítések, amelyek alapvetően a konzervatív nőfelfogásból indultak ki, azaz a tradicionális női szerepet hirdették, mérsékelt emancipációval⁶ (Nagyné Szegvári 103) és szociális érzékenységgel. Miután felismerték, hogy nem lehet ignorálni a korszakot

⁴ A Kongresszuson a vita lényegében az általános versus korlátozott választójog körül alakult ki.

⁵ A választójogi törvényjavaslat előkészítésével megbízott miniszter a Wekerle-kormányban.

⁶ Prohászka Ottokár a keresztényszocialista politikai irányzat meghatározó alakja volt, az általa radikálisnak tartott feministákkal szemben egy finomabb feminizmust proponált. (Nagyné 103).

jellemző feminista eszméket, egyfajta alternatív feminizmust kívántak nyújtani az általuk túlzónak tartott ateista szociáldemokrata nőmozgalom helyett. A keresztény nőmozgalom prominens alakjai közül Geótzte Sarolta 1904-ben megalapította a Magyar Keresztény Munkásnők Szakosztályát a nőmunkások erkölcsi és anyagi, valamint a családi élet védelmezése céljából. Slachta Margit, aki az első női nemzetgyűlési képviselő lesz majd a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja színeiben, 1915-től elkezdte szerkeszteni a *Keresztény Nő* című lapot, amely 1918-tól a *Magyar Nő* címet veszi fel, A keresztény feminizmus lapja alcímmel egybekötve (Balogh 2009/4). Slachta keresztény feminizmusa a keresztény jelzővel egyfajta elhatárolódást hangsúlyozott a szociáldemokrata nőmozgalomtól. Ugyanakkor, fontos megjegyezni, hogy elhatárolódott attól a konzervatívizmustól is, amely a nők szerepét kizárólag a családban helyezte el. A Klebelsberg-féle törvényjavaslat parlamenti tárgyalásán Slachta Margit felszólalt és nehezményezte, hogy a törvényjavaslat nem azonos feltételeket állít a férfiak és nők számára, a javaslattal szemben, az egyenlő mérce mellett foglal állást (Simándi 2009/4).

Kortársak, liberális feministák, szocialisták egyaránt hangoztatták, hogy az 1920-as választáson a nők alapvetően inkább jobbra szavaztak. Választói magatartást ekkor még nem mértek,⁷ ugyanakkor többen feltételezték, hogy a Katolikus Egyház jórészt vidéken elég jelentősen befolyásolta a női szavazókat. A választási kampányban is volt rá példa, hogy a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának az egyik jelöltje olyan szórólappal kampányolt, amelyen kimondottan a keresztény nőkhöz, és anyákhoz szólt, amelyen antiszemita, antikommunista mentalitással riogatta a nőket, és igyekezett őket mozgósítani (Szapor 256-258).

A háborút követő időszakban is húzódott törésvonal az egyes nőmozgalmi irányzatok között. Abban konszenzus volt, hogy szükség van a nők közéleti, politikai szerepvállalására, de különböző okokat hivatkoztak érvelésük folyamán. A Feministák Egyesülete az általános választójog mellett érveltek, a nők képzettségtől független, választáshoz való elidegeníthetetlen jogára hivatkozva. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége viszont nem támogatta az általános választójogot minden cenzustól mentesen (Acsády 309-333).

1945 januárjában a Magyar Kommunista Párt székházában megkezdődött a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) megalakításának előkészítése. Orbán László, a Kommunista Párt Propaganda Osztályának és központi vezetőségének tagja hangsúlyozta, hogy egy demokratikus nőszervezet megalakítására van szükség, politikai pártja és társadalmi helyzetére való tekintet nélkül, mert a kommunista nők egyedül kevesen vannak az nők előtt álló, az ország háború utáni újjáépítésére irányuló

⁷ A Nemzeti Közvéleménykutató Intézet majd 1945-ben kezdi meg a munkát.

feladatok elvégzésére, ezért a polgári nőkkel való együttműködés közös érdek: „Nem annak ellenére csinálunk demokratikus nőpolitikát, hanem éppen azért” (Sipos 322). A nők aktivizálásának azért is volt jelentősége, mert a világháborút követően az ország lakosságának többségét a nők tették ki, így az 1945 augusztusában elfogadott választójogi törvény eredményeképp több nő rendelkezett választójoggal, mint férfi. Orbán László tehát a Magyar Kommunista Párt abbéli törekvését fogalmazta meg, hogy közös platformra hozzák a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége keretein belül a kommunista, szociáldemokrata és kiszegda nőket. A Párt célja tehát indirekt módon a nők tömegeinek szélesebb megnyerése volt, illetve különösen a szociáldemokratákhoz való közeledés a nőpolitikán keresztül. Egyik párt sem fogadta el hivatalosan az egységes nőszervezet kialakítására irányuló törekvéseket, ugyanakkor nem elhanyagolható tény, hogy volt átjárás a pártok által sorra megalakított nőszervezetek között (a kiszegdapárt irányából is). A konkuráló nőszervezetek közül azonban egyik sem tudott az MNDSZ vetélytársává válni (Sipos 323).

A nők választójoga a II. világháborút követően

A következőkben a világháborút követő demokratizálási hullámban megszülető választójogi törvényt szeretném tárgyalni, amely a nők számára a férfiakéval teljes mértékben megegyező feltételekhez kötötte a választójogosultságot. Az 1945. évi VIII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról politikai korlátozásokat ugyan alkalmazott a háborús múlt és fasiszta előzmények tekintetében, de teljes mértékben az általános választójog elvének talaján állt, és a formális jogi szabályozás tekintetében először volt nemi diszkriminációtól mentes a választójog.⁸ A törvény alkotásának nemzetközi körülményei hasonlóak voltak, mint az I. világháborút követő időszakban, így a külföldi nyomás hatott arra, hogy a lehető legdemokratikusabb választójogi törvényt alkossák meg.

A választójogi törvény parlamenti vitájában a szociáldemokrata képviselők közül Kéthly Anna, Szakasits Árpád és Ries István külön is kifejtette, hogy miként képzeli el a választójog szabályozását. A megelőző választójogi törvényjavaslatok vitáját tekintve megállapítható, hogy ennek a tervezetnek a vitájában az általános választójog megadása már nem képezte vita tárgyát, annál inkább volt feszültség az aktív, illetve passzív választójog életkori küszöbében a tárgyaló politikai aktorok között. A kiszegdák az

⁸ 4.§ (1), 5. § 8. 9. 10. pontjai.

„általános, egyenlő, közvetlen, nőkre is kiterjedő községenkénti választójog,” illetve a titkos választás” mellett foglaltak állást⁹ (Balogh 2010, 217-218).

A törvényjavaslat általános vitájában azonban nem volt konszenzus abban, hogy *kötelező* legyen-e vagy sem. A kisgazdák és a polgári demokraták a választások tisztaságát féltették a kötelező jellegtől. A polgári demokraták a szavazás kötelező jellege mellett érveltek továbbra is, amelyet választásában Kéthly Anna „fasiszta ízű rendszabálynak” tartott (Balogh 2010, 217-218).

A törvény¹⁰ értelmében választójogosult minden magyar állampolgár, aki 20. életévét betöltötte, illetve az egy helyben lakási kötelezettség tekintetében annak kellett megfelelnie, hogy 1945. szeptember 1-jén az ország 1937. december 31-i határain belül lakott. Utóbbi feltétel alól miniszteri előterjesztéssel mentesülni lehetett. A törvény tehát a magyar választójog tekintetében először biztosította a teljes mértékben általános, titkos és egyenlő választójogot, minden addigi cenzus eltörlésével. A kötelezőséggel kapcsolatos vitát követően végül eltörölték a szavazás kötelező jellegét.

A megelőző ciklusokban, azaz 1920 és 1944 között, amikor már korlátozott formában női képviselők is helyet foglalhattak a képviselőházban, összesen 5 női képviselő¹¹ került be a törvényhozásba. Az 1945. évi törvény alapján 1945. november 4-én lefolytatott nemzetgyűlési választások eredményeként 16 női képviselő¹² jutott be a 409 választott tagból álló Parlamentbe, amely példátlan csúcshoz számított.

A nőmozgalmakban és a pártokban, illetve parlamenten belül aktív nők viszonyát tekintve megállapítható, hogy a női választójog megléte nem képezte generálisan vita tárgyát közöttük. Mind a jogalkotási folyamatokban, mind mozgalmi formában igyekeztek hatékonyan képviselni annak megadását. Az 1920-1945 közötti parlamenti választójogi viták tükrében a női képviselők között a vizsgált időintervallumban a női választójog cenzusos (Slachta Margit), illetve minden cenzustól mentes (Kéthly Anna) formájában azonban adódtak eltérő vélemények és azoknak megfelelően különböző érdekképviselések.

⁹ A Kisgazdapárt választójogi alapelvei. Budapest, 1945. május 22.

¹⁰ 1945. évi VIII. tc.

¹¹ Kéthly Anna és Melczér Lilla kivételével egyiküknek sem sikerült újra bekerülni a parlamentbe abban az időszakban.

¹² A 16 képviselő közül 15 lett megválasztva rendes képviselőként, egyikük pedig pótképviselőként, aki majd az egyik férfi képviselő lemondásával lesz képviselő. Pártok közötti megoszlásukat tekintve a kisgazdák közül 5 (a pótképviselővel), az SZDP-ből 5, az MKP-ből 4, míg a PDP-ből 1 női képviselő jutott be a nemzetgyűlésbe.

Az 1945-ös választások

A törvényhatósági választásokat 1945. október 7-én, míg a nemzetgyűlési választásokat 1945. november 4-én tartották. A nemzetgyűlési választásokat tekintve a választói névjegyzékbe 5167180 főt vettek fel, amelyből 600 ezerrel több volt a női szavazó. 409 képviselőt választottak (plusz 12 főt az ország szellemi és közéleti elitjéből).

A választás eljárását tekintve a törvény előírta, hogy külön „Férfi” és külön „Nő” szóval megjelölt szavazólapokon szavazzanak a választópolgárok.¹³ Ez példa nélküli volt, és az 1947. évi országgyűlési választásokról szóló törvényben már nem is alkalmazták. A választói preferenciák nem szerinti megoszlása szempontjából azonban nagyon izgalmasnak találtam, hiszen mind a törvényhatósági, mind a nemzetgyűlési választások tekintetében empirikus adatokkal lehet alátámasztani, hogy a nők hogyan szavaztak a férfiakkhoz képest.

Mielőtt rátérnék a választások eredményére, egy rövid kitekintést teszek a Magyar Közvéleménykutató Intézet (a továbbiakban NKI) 1945. augusztusi megalakítására, ugyanis a hazai közvéleménykutatás ekkor kezdődött, bár teszem hozzá az első intézmény működése nem sokáig tartott, mert 1949-ben megszüntették. Az NKI a budapesti törvényhatósági választások eredményét metodikai hiba¹⁴ miatt rosszul jelezte előre, de a nemzetgyűlési választások eredményét meglepő pontossággal jelezte előre. Részleteiben nem térnek ki a teljes előrejelzésre, dolgozatom témája szempontjából azt vizsgáltam, hogy a választói preferenciák nemek szerinti előrejelzéseikhez képest mennyiben tért el a törvényhatósági és nemzetgyűlési választásokon leadott voksok eredménye.

Az a tény, hogy ennyire közel voltak egymáshoz a budapesti törvényhatósági választások és a nemzetgyűlési választások, a pártok számára egyfajta „előválasztásként” szolgált a nemzetgyűlési választások eredményeinek előrejelzéséhez. A fővárosi eredmények alapján arra számítottak, hogy vidéken arányaiban többen voksolnak majd a kisgazdákra és a parasztpártra. Az NKI 1945. szeptember végén a budapesti

¹³ 1945. évi VIII. törvény a nemzetgyűlési választásokról szabályozta a választási eljárást. Eztv már megtad: ide a rendelkezés PONTOS törvényi helyét kell megadni

¹⁴ A nemzetgyűlési választásokat megelőzően a Budapesten és vidékén felvett adatok alapján a „Melyik pártra szavaznak?”- kérdésre az előrejelzések szerint a legtöbben a kisgazdákra szavaznának, második helyen az SZDP-re és csak azt követően a Magyar Kommunista Pártra. A szociáldemokratákra és a kommunistákra tehát külön kérdeztek rá az adatfelvételnél. (Lénárt 165) Érdemesnek tartom azt is megjegyezni, hogy az előrejelzés által kihozott eredményeket tekintve, ha összeadjuk a szociáldemokratákra és a kommunista pártra külön-külön leadott „előrejelzési voksokat”, akkor egy képzeletbeli közös listával sem kaptak volna több voksot, mint a kisgazdák az előrejelzések szerint.

törvényhatósági választások várható eredményeként a munkáslistát hozták ki győztesként (a törvényhatósági választások a szociáldemokraták és a kommunisták közös listán indultak). A „Melyik pártra szavaznak?”- kérdést tették fel. A már említett módszertani hiba¹⁵ eredményeképp, amely nem vetett túl jó fényt az induló intézet reputációjára. A budapesti felvett adatok alapján a „Melyik párt győz az Ön tárgyilagos eredménye szerint?”- kérdésre a nők mind az értelmiség, mind a polgárság, mind a munkásság köréből a közös munkáslistára voksoltak a legnagyobb mértékben, a felmérés arányait tekintve az értelmiségi nők közül a legtöbben¹⁶ (Lénárt 163-164).

A budapesti törvényhatósági választások eredményét tekintve a Kisgazdapárt (FKGP) a szavazatokat 50,54 %-át, a Dolgozók Egységfrontja (DEF) 42,76 %-ot, a Polgári Demokrata Párt (PDP) 3,83 %-ot, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) 2,01 %-ot, a Magyar Radikális Párt (MRP) pedig 0,86 %-ot ért el.¹⁷ Fő politikai irányzatokat tekintve a FKGP helyezkedett el a jobboldalon, a PDP és a MRP liberális volt, a DEF pedig a baloldalt erősítette. Látható, hogy ha az összes baloldali pártok szavazatarányát tekintjük, akkor sem érik el a kisgazdák szavazatarányát.

A megválasztott női képviselőket tekintve elmondható, hogy a *fővárosi törvényhatósági bizottság*ba a 240 fős bizottságból 28 nő-képviselő volt, ami a legmagasabb szám volt 1920 óta. Fontos megjegyezni, hogy ez nem csak a választójogi jogkiterjesztésnek volt köszönhető, hanem a kommunista párt 1945 augusztusában, a budapesti törvényhatósági választások koordinálására létrehozott Országos Választási Bizottságának is, amely a jelölésekkel kapcsolatban arra utasította a területi szervezeteket, hogy a képviselőjelöltek legalább 16%-ának nőnek kell lennie (Balogh 1975, 63). Ezen felül annak is jelentősége volt, hogy az egyes pártok hányadik helyre helyezik a női képviselőket a pártlistákon. Kéthly Anna például a pártlista előkelő helyeiről jutott be a törvényhozásba az egyes ciklusokban.

A budapesti törvényhatósági választások eredményét tekintve fontos elmondani, hogy itt laktak és szavaztak a legnagyobb arányban a nők a férfiakhoz képest (Ignác 2007, 201-226), a nők 1,479-szer annyian voltak, mint a férfiak az érvényes szavazatok arányát tekintve.¹⁸ A két legtöbb szavazatot szerző politikai erő, azaz a kisgazdák és a munkáspárti lista a férfi

¹⁵ A kutatók a választásokon a közös munkáslista fényében rosszul osztották szét a várható szavazatokat. Nem vették megfelelő arányban figyelembe azt, hogy a szociáldemokrata szavazók közös munkáslista esetén jelentősen a kisgazdákra szavaztak volna. (Lénárt 163-164)

¹⁶ A felmérés szerint az értelmiségi nők 68,2%-a, a kispolgársághoz tartozó nők 70,7%-a, míg a munkásnők 72,9%-a voksolt arra, hogy az MKP az SZDP vagy a közös munkáslista közül valamelyik nyeri a községi választásokat.

¹⁷ Budapest választ. (Link: <http://bptvalaszt.hu/tablatzat.php?year=1945tvh> letöltés ideje: 2014.05.04.)

¹⁸ „Budapest választ” adataiból merítve.

választók tekintetében közel azonos arányban kapott szavazatokat, míg a női választók voksolását nézve a kiszegdák sokkal jobban szerepeltek. A kiszegdák kivételével az összes többi pártot nagyobb arányban támogatták a férfiak, mint a nők.

A választásokat követően készült egy szociáldemokrata beszámoló, amely a választási vereséggel kapcsolatban foglalkozott a nők „konzervativizmusának és szervezetlenségüknek” a problémájával (Ignác 44-55). A női választójoggal kapcsolatos diszkurzusban korábban is megjelent az a vélekedés konzervatív oldalról, hogy a választójog nőkre való kiterjesztése előnnyel járna a konzervatív pártok számára. Ez a típusú érvelés véleményem szerint a konzervatív női mozgalmak által propagált „családanya” típusú modellel szimpatizáló és általa mobilizált nők feltételezett konzervatív voksolási preferenciája miatt is kerülhetett be a női választójogot övező politikai párbeszédbe.

A budapesti törvényhatósági választásokat követően került sor 1945. november 4-én a nemzetgyűlési választásokra. A szavazatok arányát tekintve a kiszegdák 57%-ot, a közös lista nélkül induló szociáldemokraták és kommunisták közül az előbbi 17,41%-ot, míg az utóbbi 16,85%-ot, a parasztpárt 6,87%-ot, a polgári demokraták 1,62%-ot, és végül a radikális párt 0,12%-ot ért el (Balogh 236). A kiszegdák szerezték meg a szavazatok abszolút többségét, hiszen amennyiben az összes baloldali pártcsaládba tartozó párt szavazatarányát összeadjuk, abban az esetben is messze elmaradnak a kiszegdáktól. Nagy-Budapest választókerületet tekintve viszont minimális győzelmet aratnak a kiszegdák, amennyiben a szociáldemokraták és a kommunisták egyéni eredményeit összegezzük. A polgári demokraták kimagaslóan szerepeltek magukhoz képest Nagy-Budapesten választókerületben, amely két mandátumra volt elegendő az új nemzetgyűlésben. A két megszerzett képviselői helyből egyet egy női képviselő, Slachta Margit töltött be. Kizárólag az érvényes női szavazatokat figyelembe véve, a nemzetgyűlési választások eredményét tekintve is elmondható az, ami a budapesti törvényhatósági választásokat jellemezte: A kiszegdák 59,8%-os népszerűségnek örvendtek, a szociáldemokraták 16,58%-kal, a kommunisták 15,4%-kal, a parasztpárt pedig 6,4%-kal végezett csupán a nők által leadott voksok alapján. A nők tehát alapvetően a konzervatív irányba szavaztak.

Konklúzió

Az 1945 augusztusában megjelent választójogi rendelet alapján lezajlott budapesti törvényhatósági választások, illetve az 1945. évi VIII. törvény alapján lezajlott nemzetgyűlési választások választási eljárásának azon előírását

vizsgálva, amely a női és férfi szavazólapok megkülönböztetését írta elő, azt igyekeztem megállapítani, hogy mely politikai irányzatokat támogatták inkább a nők. Arra a következtetésre jutottam, hogy az új törvényi keretek között a II. világháború utáni demográfiai változások, tehát az, hogy a lakosság mintegy 60%-a volt nő, igen jelentősen hatottak a választások kimenetére. A nemek szerinti összehasonlító vizsgálatom alapján kimondható, hogy alapvetően eltérő politikai preferenciái voltak a nőknek és a férfiaknak, amely különbségek mind a törvényhatósági, mind a nemzetgyűlési választások eredményét eldöntötték.

A női választójoggal kapcsolatos parlamenti viták összegzéseként elmondható, hogy a konzervatív politikusok, pártok eleinte a nők választójogát egyáltalán nem, később pedig csak korlátozottan, bizonyos censzusokkal támogatták, amelyek alapvetően szigorúbbak voltak, mint a férfiak esetében.¹⁹ A választási adatok nemek szerinti vizsgálata alapján az is elmondható, hogy az első olyan választásokon, ahol a férfiak és a nők választójoga teljesen megegyezett, azok a pártok veszítettek, amelyek a kezdetektől fogva, végig az általános, censzus nélküli választójog mellett foglaltak állást. Az 1945-ös választási adatokat tekintve megállapítható, hogy jóval nagyobb arányban szavaztak a nők a konzervatívokra, mint a baloldali pártokra. A kisgazdák választási kampánya, noha eredetileg nem, vagy csak censzusos korlátokkal támogatták volna a nők választójogát, épített azokra a 20. század első felében megjelenő konzervatív politikai véleményekre, amelyek szerint a nők konzervatív erőt képviselhetnek és ezért támogatták a nők bizonyos feltételek melletti választójogát.²⁰ Azt is fontosnak tartom leszögezni, hogy a kisgazdapárt a választójogi jogkiterjesztés híve volt és ennek kapcsán elsősorban a vidéki parasztság tömegeit igyekezett meggyőzni. A választásokon korlátozták a jobboldali pártok indulását, így a kisgazdák nyeresével kapcsolatban fel szokták hozni azt a magyarázatot is, hogy a korlátozás a párt szavazótáborát erőteljesen gyarapította. Egy 1946. januári budapesti adatfelvétel szerint ugyanakkor a női értelmiségi, kispolgár és munkásnők körében is szignifikánsan a legnépszerűbb politikus a Kisgazdapárt elnöke, Tildy Zoltán volt, így nem kizárható annak a lehetősége

¹⁹ Klebelsberg női választójoghoz való hozzáállását példázza a minisztertanácsi jegyzőkönyv, amely szerint „a belügyminiszter úr általában megjegyzi... Magyarországon a női népesség nagy tömegei még nem alkalmasak arra, hogy az ország ügyeinek intézésére döntő befolyást gyakoroljanak. Továbbá a nemek közötti arányok megváltozásával is indokolta a különböző censzust (Nagyné 37).

²⁰ Az 1925. évi XXVI. törvényjavaslatot a nemzetgyűlés választójogi bizottsága tárgyalta annak benyújtása előtt. Jelentésében állást foglalt amellett, hogy szükséges a nők választójogának fenntartása, továbbá a nők és családanyák „oly értékes konzervatív erőt képviselnek, amelynek érvényesülése a politikai életben, főként a választójog általánossá tétele esetén, csak nyereséget jelent.” (Kende 117)

sem, hogy a nők a személyre szavaztak, nem feltétlenül a pártra. Ugyanez az adatfelvétel a férfiak körében Rákosi Mátyást, az MKP Központi Vezetőségének főtitkárát, és Szakasits Árpádot, az SZDP főtitkárát hozta ki a legnépszerűbbnek (Sipos 167). Az 1945-ös választásokat megelőző kampányban a kisgazdáknak sikerült (főleg a vidéki) nőket mozgósítani azzal, hogy a konzervatív, családcentrikus női választó képét propagálták. Ezzel pedig elsősorban a korábbi, szigorú választójogi cenzusok miatt választójoggal nem rendelkező falusi nőket sikerült a leginkább megnyerniük, akiknek az életmódjával ez a konzervatív nőideál összefért²¹ (Pető & Szapor 2003).

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 2011. „Diverse Constructions: Feminist and Conservative Women’s Movements and Their Contribution to the Reconstruction of Gender Relations in Hungary after the First World War.” In Sharp Ingrid and Stibbe Matthew, ed. *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists, 1918-1923*. Leiden: Brill, 309-333.
- Balogh Margit. 2009/4. [„Slachta Margit.”](#) *Rubiconline (Nőörténelem különszám)*. Hozzáférés: 2014.05.01.
- Balogh, Sándor. 1975. *Parlamenti és pártbarcok Magyarországon 1945-1947*. Budapest: Kossuth.
- Balogh, Sándor. 2010 (1945). „Szabad és demokratikus választás 1945.” In Földes György és Hubai László, szerk. *Parlamenti választások Magyarországon 1920-2010*. Budapest: Napvilág Kiadó, 216-242.
- B. Kádár, Zsuzsanna. 2009/4. [„A szociáldemokrata munkásnőpolitika a 20. század első felében.”](#) *Rubiconline (Nőörténelem különszám)*. Hozzáférés: 2014.12.05.
- [Budapest választ.](#) Hozzáférés: 2014.05.04.
- Dahlerup, Drude. 1988. „From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics.” *Scandinavian Political Studies* 11:4 (December), 275-298.
- Földes, György és Hubai László, szerk. 2010. *Parlamenti választások Magyarországon 1920-2010*. Budapest: Napvilág Kiadó.

²¹ A *MagyarNő* című folyóiratukban példaként kiemelt női alakokkal is kampányoltak, amelyek cselekedetét azok hazaszeretete szempontjából emelték ki, tehát erőteljesen megjelent náluk a nemzetalapú politizálás (Pető Andrea-Szapor Judit 2003).

- Ignác, Károly. 2006. „Az 1945. évi választások Budapesten.” In Horváth János, szerk. *Tiltott történelmünk 1945-1947*. Budapest: Osiris, 44-55.
- Ignác, Károly. 2007. „Fővárosi választások és a törvényhatósági bizottság közgyűlése Budapesten 1920-1945.” *URBS. Magyar Vároštörténeti Évkönyv II.* (Budapest Főváros Levéltára), 201-226.
- Kende János. 2010. „Egy túlnyert választás – 1926.” In Földes György és Hubai László, szerk. *Parlamenti választások Magyarországon 1920-2010*. Budapest: Napvilág Kiadó, 105-128.
- Krook, Mona Lena. 2009. *Quotas for Women in Politics*. New York: Oxford University Press.
- Lénárt, András. 2005. „Nevet nem szabad kérdezni! Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között.” In Rainer M. János és Ständeisky Éva, szerk. *A demokrácia reménye: Magyarország 1945*. Budapest: 1956-os Intézet, 146-175.
- Lister, Ruth. 2003. *Citizenship: Feminist Perspectives*. 2nd ed. New York: Palgrave Macmillan.
- Máday, Andor. 1907. „A feminizmus mint osztályharc.” *A Nő és Társadalom*. I. évf. 2. szám, 18-19.
- M. Kovács, Mária. 2003. „Hungary.” In Kevin Passmore, ed. *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45*. Manchester: Manchester University Press, 79-90.
- Nagyné, Szegvári Katalin. 2001. *A női választójog külföldön és hazánkban*. Budapest: HVG-ORAC.
- Nagyné, Szegvári Katalin. 2002. „A választás mint a hatalom legitimációja.” In Máthé Gábor, szerk. *A választójog*. Budapest: Press Publica Kiadó, 3-50.
- Nemes, Dezső, szerk. 1974. *A magyar forradalmi munkásmozgalom története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Partington, John S. 2010. „Clara Zetkin’s Reception in British Socialism and the British Women’s Movement, 1889-1909.” In Stefan Welz and Fabian Dellemann, eds. *Anglo Anglosachsen: Leipzig und die englischsprachige Kultur*. Frankfurt: Peter Lang, 13-14.
- Pető, Andrea, és Szapor Judit. 2004. „[A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848-1990: Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben.](#)” In Sajó András, szerk. *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban*.

- Adalékok a magyarországi jog természetrajzához.* Budapest: Áron Kiadó, 136-175. Hozzáférés: 2014.05.03.
- Phillips, Anne. 1995. *The Politics of Presence.* New York: Oxford University Press.
- Pitkin, Hanna Fenichel. 1972. *The Concept of Representation.* California: University of California Press.
- Rudas, László. 1906. „Polgári és proletár nőmozgalom.” *Nőmunkás* április 24.
- Simándi, Irén. 2009/4. [A nők parlamenti választójogának története Magyarországon, 1919-1945.](#) *Rubiconline (Nőtörténelem különszám).* Hozzáférés: 2014.05.03
- Sipos, Levente. 1996. „A magyar nőmozgalom történetéről (1944-1956).” In Izsák Lajos és Stemler Gyula, szerk. *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Budapest: Napvilág Kiadó, 321-330.
- Szapor, Judith. 2011. „Who Represents Hungarian Women? The Demise of the Liberal Bourgeois Women’s Rights Movement and the Rise of the Right Wing Women’s Movement in the Aftermath of World War I.” In Ingrid Sharp and Matthew Stibbe, eds. *Aftermaths of War: Women’s Movements and Female Activists, 1918-1923.* Leiden: Brill, 245-264.
- Szegvári Sándorné: Egyoldalú demokrácia? *A Nő és Társadalom*, IV. évf. 10. szám, 154-155.
- Young, Marion Iris. 2000. *Inclusion and Democracy.* New York: Oxford University Press, 128-129.

Kováts Eszter

Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest

Soós Eszter Petronella

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Félelem a dominó-elvtől? A gender-ellenes európai mobilizáció jelensége Francia esettanulmány és magyar kilátások¹

Az elmúlt években számos európai országban jelentős politikai mobilizációt és erőteljes, a gender szakpolitikákat, illetve a társadalmi nem fogalmát mint analitikus koncepciót elvető mozgalmak megjelenését figyelhettük meg, különösen Spanyolországban, Olaszországban, Lengyelországban, Szlovákiában, és Franciaországban. Ez a tanulmány a gender-ellenes jelenség illetve a nemek társadalmi egyenlősége ügyének „gender ideológiává” való átkeretezésének feltérképezéséhez kíván hozzájárulni a francia és a magyar jelenség leírásán és összehasonlító elemzésén keresztül.

Bevezetés

A „gender-ideológia” kifejezés a magyar közbeszédből is ismert. Először 2010-ben került a fókuszba, a nemi sztereotípiák óvodai nevelésben való megjelenéséről szóló törvény vitája keretében, a kifejezés ennek nyomán terjedt el szélesebb körben a sajtóban. Ideológiai háttérében Gabriele Kubynak a *Nemek forradalma* című műve áll, amelyet „a Magyar Katolikus Egyház is propagál a ‘gender-ideológia’ meg- vagy félreértéséhez.”² 2014 tavasza óta a „gender-ideológia” gondolatának és kritikájának koncentrált megjelenése figyelhető meg a magyar sajtóban és a politikusok megszólalásaiban, részben Európai Unió szintű történések, mint az Estrela-

¹ Ezúton köszönjük Balogh Lídiának, Perintfalvi Ritának és Pető Andreának, akik morális és intellektuális támogatásukkal sokat segítettek nekünk a cikk megírásában.

² Perintfalvi Rita teológusnő előadása a Friedrich Ebert Alapítvány 2014. február 19-i konferenciáján („Az ún. *gender* ideológia elleni mozgósítás Kelet-Közép-Európában – Veszélyek és lehetőségek a feminista mozgalmak számára”).

és Lunaček-jelentések kapcsán.³ Magyarországi szempontból ezen megszólalások gyakoribbá válása adja jelen dolgozat relevanciáját. Tudván, a „gender-ideológia” elleni politikai fellépés számos európai országban, köztük Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Lengyelországban, Szlovákiában a politikai napirend részét képező, azt strukturáló, illetve mobilizáló tényező, amely tömegeket visz az utcára, befolyásolja a politikai diskurzust és az emberi, női- és LMBT-jogokat érintő törvényhozást. A többi országban zajló események elmélyültebb vizsgálata segíthet megérteni azt az európai és regionális kontextust, amely a magyar történéseket is befolyásolhatja. Ennek tudatában teszünk eleget a *TNTeF* szerkesztőségi felkérésének és indítjuk útjára az ez irányú vitát, közös gondolkodást itt, a folyóirat REPLIKA rovatában.

A jelenség Magyarországon a tudományos diskurzusban egyelőre feltáratlan, illetve a tudomány most kezd érdeklődni a téma iránt (Kormos 2014, Balogh, megjelenés alatt, Perintfalvi, megjelenés alatt). Célunk, hogy cikkünkkel beemeljük a magyarországi tudományos diskurzusba, mert az számos fontos kérdést kínál nemcsak a kutatásnak, de a társadalmi nemek tanulmányozásával (gender studies) foglalkozó kutatói közösség önreflexiójának, (jövőbeli) stratégiai átgondolásának is.

A „gender-ideológia” konstrukciója elleni politikai mobilizáció (a továbbiakban: gender-ellenes mozgalom) lokális-nemzeti jellemzőket felmutató, ugyanakkor transznacionális mozgalmi jelenség is, amelyről a később bemutatott és hivatkozott szakirodalmi források és a tényfeltáró újságírás munkái nyomán joggal feltételezhetjük, hogy mind a jobboldali-szélsőjobboldali pártpolitikai térrel, mind pedig a katolikus egyházzal kapcsolatba hozható. Tekintettel arra, hogy egy transznacionális jelenségről van szó, amely minden országban lokális körülmények között jelenik meg, egy szűk tanulmány keretei között nem lehetséges az átfogó elemzés. Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy egy esettanulmányon keresztül is érdemi következtetésekre juthatunk.

A tanulmányban először a több országban már elkezdődött tudományos vizsgálódások segítségével röviden felvázoljuk azt az európai kontextust, amelyben az utóbbi években társadalmi ügy lett a „gender-ideológia” konstrukciója. Ezt követően a francia eset értelmező leírásán keresztül feltárjuk a „gender-ideológia”-fogalomnak, és a meglegházasság- és

³ Edite Estrela portugál európai parlamenti képviselő által benyújtott, [Szexuális és Reprodukció Egészség és Jogok](#) című jelentéstervezet a Parlament 2013 decemberében elutasította, többek között a szexuális nevelés szükségességéről szóló, egy vitatott WHO-dokumentumra hivatkozó passzusai miatt. A jelentés magyar nyelven elérhető a címbe szűrt linken. Az Ulrike Lunacek osztrák képviselő által jegyzett állásfoglalás pedig a homofóbia, a szexuális irányultsághoz és a nemi identitáshoz kötődő diszkrimináció ellen lép fel, az Európai Parlament elfogadta. A jelentés magyar nyelven [ITT](#) olvasható.

gender-ellenes mozgalomnak a főbb jellemzőit: kik, mikor, miért, milyen körülmények között, milyen eszmék és gender-értelmezések mentén, milyen célokkal vesznek részt a mozgalomban, illetve melyek azok a politikai, személyi, ideológiai, anyagi erőforrások és körülmények, amelyek a gender-ellenes mozgalom felbukkanásához, fennmaradásához és politikai sikeréhez hozzájárultak. A dolgozat elsősorban a szereplőkre koncentrál, azaz az adott kormányra, a katolikus egyházra, a civil szférára, és az állampolgárookra. A dolgozat záró részében egy rövid magyarországi kitekintésre vállalkozunk: egészen pontosan azt vizsgáljuk, a francia esettel történő összehasonlításon keresztül, hogy fennállnak-e azok a körülmények, amelyek a magyar esetben középtávon lehetővé tehetik egy hasonló mozgalom kialakulását.

A „gender-ideológia” fogalma: értelmezések és viták Európában

Az a politikai mozgalom, amely számos európai országban felütötte a fejét az utóbbi egy-két évben jelentős mértékben igyekszik **átkeretezni a nemek társadalmi egyenlőségének ügyét**. A „gender” kifejezés politikai mobilizációra alkalmas ellenségképpé vált, amely során nem pusztán a nemek társadalmi egyenlőségének célja kerül osztály alá. Vagyis nem pusztán arról van szó, hogy hangoztatói az *ellen* lépnének fel, amiért a feminizmus – különféle formáiban – küzd, hanem arról, hogy az új konstrukció **átértelmezi a fogalmat**. A *gender* egyszerűen szinonimája lesz a homoszexualitás úgynevezett propagálásának, a nem és a szexuális orientáció szabad megválasztásának, a nemek állítólagos felszámolásának, valamint a pedofiliának, a gyerekek szexualizálásának, a „halál kultúrájának”. Családfóbia, heterofóbia, homoszexualizmus – ilyen és ehhez hasonló fogalmakkal indult nyelvi és definíciós küzdelem széleskörű társadalmi mozgalmak keretében. „Gender-ideológia”, „a gender-elmélet”, „gender-totalitarizmus”, „genderizmus” – ilyen kifejezések kerültek be a köztudatba egyik hónapról a másikra olyan társadalmakban, ahol a *gender* fogalomról korábban csak egy kisebb szakmai közönség tudott (Graff 2014b). A „gender-ideológia” mindeközben mint **egy világméretű összeesküvés** kerül bemutatásra, az ENSZ, az EU és a különböző nemzeti kormányok részvételével, amely ellen a demokrácia és az úgynevezett józan paraszti ész iránt elkötelezett tudatos állampolgárnak, illetve az aggódó és felelős szülőnek feltétlenül fel kell lépnie. Jól illusztrálja ezt annak a francia nőszervezetnek a névválasztása – *Les Antigones* – amelynek tagjai „Antigoné mintájára amellet szállnak síkra, hogy akár a törvénnyel is szembe kell szállni, ha az nem felel meg a „természet rendjének” (Natacha Chetcuti 246).

A **démonizált és karikaturizált jelentéstartalommal** felruházott *gender*-meghatározásokban sem a *gender* szakpolitikákkal foglalkozó szakemberek, sem a társadalmi nemek tudományának képviselői nem ismernek magukra. Ez az érdemi társadalmi vitát a legtöbb esetben egyenesen ellehetetleníti,⁴ bár a mozgalom elsősorban talán nem is ezt, sokkal inkább a törvényhozást célozza meg (Garbagnoli 2014).

A hivatkozott szövegek, könyvek alapján látható, hogy a mozgósítás **elméleti értelemben nem előzmények nélküli**, és az is, hogy jellemzően vallási referenciákra épül. Most kerül a látótérbe számos korábbi, jellemzően a katolikus egyház felfogásához vagy intézményeihez köthető írás⁵ és kimondottan a *gender mainstreaming* démonizálásáról szóló könyvek: a kelet-közép-európai régióban Gabriele Kuby német szociológus művei képezik a nemek egyenlőségéről „gender-ideológiaként” beszélők által felhozott érvek és nyelvezet alapját.⁶ A korábbi szórványos érdeklődés után a *gender* azonban csak most lett ügy, mégpedig **transznacionális ügy**. Több országban egymástól látszólag függetlenül jelent meg a mozgalom, különböző, a **lokális kontextusban** releváns ügyek kapcsán.⁷

Így például Franciaországban a melegek házasságát lehetővé tevő, 2013. május 17-én kelt, 2013-404 számú törvény társadalmi vitája csapott át „a gender-elmélet” (*la théorie du genre*) elleni mozgósításba. Szlovákiában 2013 júniusában előbb aktív kampány indult az emberi jogok védelmét és

⁴ Agnieszka Graff, a lengyelországi *gender studies* egyik prominens képviselője például bevallja, hogy a mozgalom felbukkanásakor abban bízott, hogy racionális vita fog kibontakozni a társadalmi nemi szerepekről és a szexualitás szabadságának korlátairól. De ez a hite addig tartott, amíg fizikai erőszakba nem ütközött, amikor is egy domonkos templomban tartott nyilvános vitán („Gender: Áldás vagy átok?”), amelyben ő is részt vett, szélsőséges aktivisták füstbombát dobtak a templomba (2014b, 432-433).

⁵ Különösen II. János Pál és XVI. Benedek vonatkozó szövegei, de több dokumentum is napvilágot látott, pl. a Család Pápai Tanácsának (mely a Szentszék Kúriájának a része) a kiadványa, franciául: [„Lexique des termes ambigus et controversés sur la famille, la vie et les questions éthiques”](#) (2005). A katolikus egyház 1995 óta, az ENSZ pekingi 1995-ben megrendezett Negyedik Női Világkonferenciája óta használja a „gender-ideológia” kifejezést, azóta számos dokumentumban előfordul. Részben felfejti a „gender-ideológia” kifejezés történetét a katolikus egyházban Balogh, megjelenés alatt, valamint Case 2011.

⁶ [A nemek forradalma](#) magyar nyelven ingyenesen letölthető a KDNP és a piarista rend honlapjáról (ld. linket). A német szociológus a szlovákiai események során előadásokat tartott szerre az országban. Ilyen tézisek vannak a könyvében: „A harcot a *gender* mesterséges fogalmával vívják. 1995-ben Pekingben a nők világkonferenciáján a feministák manipulatív módon a *sex* fogalmát fölcserélték a *gender*ével, hogy a férfi és nő közti nemi megkülönböztetést kiszolgáltassák a szubjektív döntés kényének” (63). Egy nemrégiben készült interjú Kubyval magyarul is olvasható (Szilvay 2014).

⁷ Még feltárára vár, hogy ezek valóban egymástól függetlenül bukkantak-e fel, vagy tudatos stratégia (is) áll mögöttük, ahogy többen feltételezik (Garbagnoli 2014, Graff 2014b, Kuhar 2014, Marschütz 2014, Paternotte 2014, Robcis 2014).

előmozdítását szolgáló új szlovák nemzeti stratégia ellen (el is halasztották), majd szeptemberben Kassán egy nyolcvanezres „Élet menete” tüntetésen merült fel. Októberben pedig katolikus iskolák képviselői nyilatkozatot adtak ki, melyben figyelmeztetnek a „gender-ideológia” és a túl korán megkezdett iskolai szexuális nevelés veszélyeire. Decemberben megjelent a Szlovák Katolikus Püspöki Konferencia adventi körlevele, mely szerint „[a] *halál kultúrájának hirdetői egy újabb, a „gender-ideológiával” hozakodnak elő.*”⁸ Ezt a levelet, sajátos módon, a magyarországi templomokban is felolvasták. Lengyelországban 2013 októberének elején napvilágra kerültek a katolikus egyházban történt pedofília-esetek. Néhány nap múlva Michalik érsek azt a nyilatkozatot tette, hogy a pedofiliát a pornográfia okozza, a széteső családokban fellépő szeretethiány, valamint a „gender-ideológia” terjedése. Ezt többen figyelemelterelésként és a felelősség-hárításként értelmezték (Graff 2014b, 432). Mindenesetre ekkor indult el egy széleskörű társadalmi kampány a „genderizmus” ellen,⁹ amely Szlovákiához hasonlóan agresszív jelleget is öltött, hamar elzárva a párbeszéd lehetőségét. Radikális szélsőjobboldali aktivisták például megfenyegették a nemek között egyenlőség kérdésköréért felelős közpolitikai döntéshozókat vagy – ahogyan már említettük – füstbombát dobtak az ügyben megszólaló *gender studies* kutatókat megszólaltató rendezvény helyszínére, egy templomba.

Számos más európai országban is felmerült az utóbbi években ez a jelenség, több-kevesebb mozgósító erővel, így Németországban¹⁰, Svájcban¹¹,

⁸ Janka Kottulová előadása a Friedrich Ebert Alapítvány 2014. február 19-i konferenciáján („Az ún. gender ideológia elleni mozgósítás Kelet-Közép-Európában – Veszélyek és lehetőségek a feminista mozgalmak számára”). A Püspöki Konferencia levele magyar nyelven lásd Szlovákia püspökei, 2013.

⁹ A szentmiséken hétről hétre téma volt (Graff 2014b). A Szent Család vasárnapján felolvasott lengyel pásztori levél angol fordítása itt elérhető: [„Pastoral letter of the Bishops' Conference of Poland.”](#)

¹⁰ „Különösen Baden-Württemberg tartományban, és expliciten a francia mozgalommal rokonítva magát jelent meg a [„Demo für alle”](#) („Tüntét mindenkinek”), amely 2014. októberében harmadik alkalommal tüntetett, „a házasságért, a családokért, és a gender-ideológia illetve a gyerekek szexualizálása ellen.” A „Demo für alle” kezdeményezéshez immár több mint húsz szervezet csatlakozott, köztük a „Kirche in Not” („Veszélyben az egyház”), amely a „gender-ideológia és a gender mainstreaming politikai agenda ellen” ingyen kapható broszúrákat is kiad: Glaubens-Kompasses (sorozaton belül) [Gender-Ideologie. Ein Leitfaden](#) címen.

¹¹ Például a közelmúltban: 2014. november közepén a freiburgi egyetem Judith Butlernek díszdoktori címet adományozott. Ez alkalomból a filozófusnő, akinek többek között a *„Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása”* című könyve, illetve gender-elmélete a gender-ellenes mozgalom egyik fontos célpontja, előadást tartott az egyetemen. Az alkalom heves tiltakozásokat váltott ki a teológiai fakultás több professzora és tüntetők egy csoportja részéről, amelyről részletesebben [ITT](#) lehet olvasni.

Ausztriában,¹² Belgiumban,¹³ Spanyolországban,¹⁴ Olaszországban,¹⁵ Szlovéniában¹⁶ és Horvátországban.¹⁷

Bár a helyi kontextus kulcsfontosságú az egyes mozgalmak létrejöttében, azok nem magyaráznak meg mindent azzal kapcsolatban, hogy **miért most, és miért egyidejűleg** bukkannak fel ezek a törvényhozást is befolyásoló kezdeményezések Európában és azon túl. Ezen a ponton hangsúlyozandó **a katolikus egyház szerepe**. Egyrészt teológiai-antropológiai értelemben: a nemek társadalmi egyenlősége és a *gender* koncepciója konfliktusban áll a nemek komplementaritásáról és tágabban, az emberi természet relationalitásáról szóló egyházi tanításokkal.¹⁸ Másrészt az egyház ideológiai támogatást adott a mostani mozgalmaknak, és részt is vett a mozgósításban, helyenként kifejezetten a mozgalmak élére állva, mint Olaszország, Spanyolország, Lengyelország esetében.¹⁹ Több kutató ezért egyenesen a Vatikánban találja meg az egyidejűségeket magyarázó kapcsot.²⁰

Deák Hedvig nővér, a Sapientia Szerzetesi Főiskola Dogmatika tanszékének vezetője szerint a kérdéskör megértéséhez nem szabad megelégedni azzal, hogy jelenségekről beszéljünk (mint ezekről a

¹² Lásd pl. Perintfalvi, megjelenés alatt, Marschütz 2014b.

¹³ Például a katolikus Civitas Intézet (civitas-institut.com) előadásokat szervez a „genderelméletéről” való tájékoztatásképp, pl. 2014. május 1-jén ezzel a címmel: „*Théorie du genre – L'idéologie qui voulait détruire la création et libérer toutes perversions humaines*”, fordításban: „Genderelmélet – Az ideológia, amely le akarja rombolni a teremtést és fel akarja szabadítani az összes emberi perverziót.”

¹⁴ Például 2014 november közepén Ludovine de la Rochère, a francia gender-ellenes mozgalom, a „Tüntít mindenkinek” vezetője Spanyolországban járt egy katolikus egyetem meghívására, és ott különösen a francia mozgalom ügyéről, az azonos neműek házasságának ügyéről beszélt, többek között Alberto-Luiz Gallardonnal, volt igazságügyi miniszterrel, az abortusz-törvény szigorításának betervezőjével, aki a „hamis genderpolitikákról”, és „rosszul értelmezett feminizmusokról” is beszélt (ld. bővebben [ITT](#)). Ez a rendezvény a 2014. november 22-i abortuszellenes tüntetés előkészületének is volt érthető, amelyet azért szervezett a spanyol mozgalom, mert nehezményezi, hogy szeptemberben a kormány levette a napirendjéről az abortusz szigorításának kérdését. Spanyolországban egyébként legkésőbb 2010 óta bár nem szisztematikusan, de jelen van a „gender-ideológia” fogalma a közbeszédben, Córdoba püspöke 2010 decemberében és 2013 januárjában is az „ENSZ gender-összeesküvéséről” beszélt egy-egy körlevelében.

¹⁵ Garbagnoli 2014.

¹⁶ Kuhar 2014.

¹⁷ Kuhar 2014

¹⁸ A római katolikus egyház jelenleg a komplementarista álláspontot képviseli. Lásd például XVI. Benedek 2012. decemberi karácsonyi köszöntése: XVI. Benedek, 2012. részletesen elemzi a komplementaritásról szóló tanítást Balogh, é.n.

¹⁹ A nemzeti katolikus egyházak illetve katolikus szereplők mozgósításban játszott szerepéről részletesen írnak Chetcuti 2014, Garbagnoli 2014, Graff 2014a és 2014b, Kuhar 2014, Paternotte 2014, Robcis 2014.

²⁰ Garbagnoli 2014, Paternotte 2014, Robcis 2014.

mozgalmakról és a politikai mobilizáció módjáról), hanem tartalmi kérdésekről, az igazság kereséséről van szó: arról, hogy mit is gondolunk voltaképpen arról, hogy mi az ember.²¹ Kétségtől kívül cinikus hozzáállás lenne a filozófiai-antropológiai kérdéseket figyelmen kívül hagyni. Ám, ha csak erre koncentrálnánk, naivan járunk el. Egyrészt mert azokban az országokban, ahol már megjelent a jelenség, nem racionális vita folyik a nemek társadalmi egyenlőségéről, hanem az ellenségkép égisze alatt olyan vádak épülnek be a *gender*-fogalomba, amelyeket tudományosan és szakpolitikailag az korábban sosem tartalmazott (pedofília, szexualizálás stb.). Másrészt, a katolikus egyházat mint intézményt és politikai aktort tekintve fontos annak hatalmi struktúrákban betöltött helyéről, az igazságként elfogadott tanítás terjesztési stratégiáiról, a politikai napirend befolyásolásának szándékáról is beszélni.²² Mindezekre a kérdésekre a dolgozat csak utalni tud, a jelenség teljességét természetesen csak egy nemzetközi kutatás tudja majd pontosan feltárni. Fontos azonban megemlíteni, hogy a katolikus egyházon belül is viták folynak a kérdéssel kapcsolatban, aktuálisan például Ausztriában,²³ többek között Gerhard Marschütz teológus nagy port kavart cikke nyomán, amely a katolikus egyház gender-ellenes mozgósítását elemzi kritikusan (Marschütz 2014b).

Végül, egy későbbi ponton érdemes lesz azt is megvizsgálni, **mely globális társadalmi feszültségek szelepeként funkcionál** esetleg a „gender-ügy”, milyen szerepe van annak, ahogy Agnieszka Graff állítja, hogy „*ez a növekvő társadalmi mozgalom a neoliberalizmus és a globalizáció által termelt kollektív szorongásokból meríti erejét*” (Graff 2014b, 434). A kérdés jogosságát alátámasztja az a tény is, hogy a francia gender-ellenes mozgalom radikális szárnyának, a *Printemps français*-nak („Francia tavasz”) a manifesztójában (Printemps français, 2013) például expliciten szó esik a „*piaci ideológia diktátumáról*”, és arról, hogy „*elutasítják az olyan társadalmat, ahol a bankok katedrálisokként működnek*”. A manifesztó szerint egy töről fakad az ultra-individualista hedonizmussal és radikális relativizmussal vádolt „gender-elmélet” és a piaci fundamentalizmus. Natacha Chetcuti amellet érvel, hogy ez a fajta nacionalista neokonzervativizmus egyfajta válasz a neoliberális konszenzusra (Chetcuti 253).

²¹ Előadás a Friderich Ebert Alapítvány 2014. június 19-i konferenciáján („Nemek forradalma – Teológiai és politikai csatátér Kelet-Közép-Európában”).

²² Ezt tárgyalja Paternotte, de a 19. lábjegyzet cikkei is kitérnek rá.

²³ Ehhez lásd: „[Wachstumspotenzial für die eigene Lehre.](#)”

A francia eset, a *Manif pour Tous*-mozgalom

A házassági egyenlőség törvény, a *Mariage pour Tous* ('Házasságot mindenkinek')²⁴ és az ellene, majd átfogóan a *gender* ellen tiltakozó *Manif pour Tous*-mozgalom ('Tüntit mindenkinek') 2012 után a francia belpolitika szimbolikus jelenségévé vált,²⁵ bár François Hollande köztársasági elnök már a kampány során is jelezte, hogy ezt a törvényt tervezi: része volt választási programjának, és a javaslat előkészítését az igazságügyi minisztérium hivatalba lépését követően meg is kezdte.²⁶ A tiltakozás nyitó eseménye André Vingt-Trois párizsi érsek megszólalása volt, ő már e korai felhívásában is a később gyakran előkerülő „a gyerekek, mint áldozatok”-diskurzust alkalmazta. 2012 októberében egy *Alliance Vita* nevű szervezet 75 városban szervezett tiltakozást.²⁷ 2012. november 17-én került sor az első *Manif*-tüntetésre, 100–200 000 ember részvételével (*Le Monde* 2013). Nem függetlenül a tiltakozó mozgalom erejétől, 2013 januárjában a kormányzó szocialisták kizárták a leszbikus párok mesterséges megtermékenyítését lehetővé tevő passzust a törvényjavaslat köréből. Ezzel párhuzamosan a jobboldal mérsékelt pártja, az UMP (*Union pour un Mouvement Populaire*, Unió egy Népi Mozgalomért) parlamenti obstrukcióval próbálkozott, illetve referendumot követelt, ami alkotmányjogilag nem volt lehetséges, a jobboldal így „békés” formában próbálta becsatornázni a tiltakozást a maga javára (ehhez lásd: Soós, 2013). Ugyanezekben a napokban több alkalommal ismét több százezer ember vonult az utcára, azaz ismét nagy mozgósítási sikert ért el a mozgalom. Közben Hollande elnök arra kényszerült, hogy fogadja a mozgalom vezetőit.

A tüntetések áprilisban és májusban is folytatódtak a törvény parlamenti tárgyalásával párhuzamosan. A szélsőjobboldali Front National (Nemzeti Front) és az UMP egyes képviselői azzal voltak elfoglalva kommunikációs szinten, hogy egymást vádolják a mozgalom „megszállásával”. A *Manif pour Tous* a törvény hatályba lépése után is életben maradt – egyrészt átfogóan a *gender* elleni tiltakozásra, valamint a bérnyaság és a leszbikusok mesterséges megtermékenyítésének lehetősége elleni tiltakozásra fókuszáltak, másrészt pedig választott tisztviselőket igyekeztek meggyőzni ügyük támogatására. A mozgalom kartáját aláírók között egyébként túlsúlyban vannak a Nemzeti Front képviselői, az UMP és más jobboldali erők csak utánuk következnek (Mouillard & Piquemal 2014). A

²⁴ Robcis kiemeli, hogy „Hollande kormánya okosan a republikánus univerzalizmus retorikájába csomagolta a kezdeményezést” (Robcis 2014).

²⁵ Az események kronológiáját az alábbi anyag alapján állítottuk össze, ott is, ahol ezt esetleg külön nem jelöltük: *Le Monde* 2013.

²⁶ 31. számú vállalás (Hollande 2012).

²⁷ A szervezetet Christine Boutin, a francia kereszténydemokrácia és politikai katolicizmus alakja alapította, bár a szervezet párt- és vallásfüggetlennek vallja magát: *Le Monde* 2012.

mozgalom szakpolitikai sikerének tekinthető még, hogy 2014 elején a baloldal bizonytalan időre el is halasztotta, hogy benyújtsa és tárgyalja a családjogi törvényjavaslatot (Soós, 2014).

Hogy a francia katolikus fundamentalista mozgalom ennyire megerősödhetett, első látásra talán meglepő, hiszen Franciaországban az állam és az egyház szétválasztása radikális módon valósult meg 1905-ben – a vallásosság, a hit pedig a lehető legritkábban politikai ügy. Ugyanakkor a laikus állameszménynek is megvannak a határai: a radikális jobboldal (pártpolitikai értelemben a Nemzeti Front) például számos radikális, katolikus csoportot integrált a megalakulásakor, bár e csoportok pártpolitikai, nagypolitikai befolyása a köztársasági kultúra széles körű elfogadottsága miatt kicsi.

Ugyanakkor a heteroszexuális, patriarchális családforma a republikánus nemzeteszmében, tudatban fontos szerephez jut. Elég itt arra gondolni, hogy a nők (vagyis az „édesanyák”, a „családanyák”) milyen fontos (eszköz-)szerepet kaptak a republikánus értékrendnek – a családon belüli, gyermeknevelésen keresztül történő – terjesztésében az ingyenes, mindenkire kiterjedő állami oktatás 19. század végi bevezetése során. A patriarchális családnak a nemzeti eszmével, a republikánus társadalmi szerződéssel való összefonódása (Chetcuti 249) magyarázhatja a *Manif pour Tous*-mozgalom sikerét, hiszen a meleg házassági egyenlősége valóban támadást indít a heteronormatív családforma kizárólagossága ellen. Ha ez így van, akkor a szereplők, kimondva vagy kimondatlanul, de valóban érezhetik úgy, hogy a házassági egyenlőség a „nemzet elleni támadás”.

A patriarchális családban a nők már említett „republikánus, de elsősorban a magánszférára korlátozott feladataiból” következik, hogy a mérsékelt, jobb- és baloldali republikánus politikai elit számára, főleg a köztársasági államforma 1945-öt követő végleges megszilárdulása után a női jogok problematikája igazából nem volt valódi törésvonalképző tényező. Elég itt azt említeni, hogy a jobboldali Charles de Gaulle első miniszterelnöksége alatt kapták meg a nők a szavazati jogot, majd az ő elnöksége alatt legalizálták a fogamzásgátló tablettát, illetve tették lehetővé, hogy a nők a férjük hozzájárulása nélkül kezeljék a vagyonukat, bankszámlát nyissanak, munkát vállaljanak. A szintén jobboldali Valéry Giscard d'Estaing köztársasági elnökségének időszakára (1974-1981) esett az abortusz legalizálása is (1975). Az utánuk következő elnökök és kormányok, ha eltérő mértékben is, de mind tettek valamit az esélyegyenlőség megvalósítása érdekében. Elmondható, hogy a nemek közötti egyenlőség problémája a teljes republikánus elitet foglalkoztatja a szimbólumok és a gyakorlat szintjén ma is, olyannyira, hogy nemcsak François Hollande, hanem elődje, Nicolas Sarkozy is fontosnak gondolta, hogy első kabinetjének összetételében érvényesüljön a paritás elve.

Jobban megosztotta a köztársaság politikai szereplőit az azonos nemű párok egyenlőségének a problémája, amely elsősorban a francia Szocialista Párt (Parti Socialiste - PS) programjának a része. A PS a kilencvenes évek végén, a Jospin-kormány időszakában építette be a francia jogrendbe a regisztrált élettársi kapcsolat (*Pacte civil de solidarité* – PACS) intézményét, amelyet mind a heteroszexuális, mind pedig a homoszexuális párok előtt megnyitottak. A kétezres évek elejétől kezdve pedig a párt programjának része volt a házassági egyenlőség.

Azok után, amit a nemzet és a patriarchális család eszmei kapcsolatáról elmondtunk, azt várhatnánk, hogy a tiltakozó mozgalom figyelmének a középpontjában maga a házasság áll. A gyakorlatban azonban ehelyett a homoszexuális párok örökbefogadási joga, a leszbikus párok mesterséges megtermékenyítésének a lehetősége, illetve a béranyaság ügye foglalkoztatja a *Manif pour Tous*-mozgalom tagjait a leginkább. Általánosságban is elmondható, hogy a házassági egyenlőség, illetve az említett bioetikai kérdések szorosan összekapcsolódtak a franciaországi politikai vitákban, de az egyes jogintézmények megítélése és támogatottsága mind a politikai szereplők, mind a szervezett civil szféra, mind pedig az állampolgárok között szétvált, eltérő volt. Vagyis a szereplők egy része az összekapcsolódást kifejezetten problémásnak látta (például a feminista szervezetek egy része, bár a meglegházasságot és a leszbikusok mesterséges megtermékenyítését támogatta, de a béranyaságot már nem). Magának a házasságnak és az örökbefogadásnak megvolt a társadalmi támogatottsága abban az értelemben, hogy a baloldal szavazói kitartóan támogatták, ellentétben a béranyaság és a leszbikus párok mesterséges megtermékenyítésének intézményével, amelyeket a közvélemény konzekvensen elutasított jobb- és baloldalon egyaránt. A mozgalom eltérített fókuszának az oka lehetett tehát az is, hogy a házasságot ellenzők, legalábbis kommunikációjuk szerint, tartottak attól, hogy a meglegházasság csak „trójai faló”, vagyis ha azt elfogadják, akkor utána a franciák védtelenek lesznek a dominó-élv szerűen érkező béranyaság és a leszbikus párok mesterséges megtermékenyítése ellen. Az erős tiltakozás hatására, mint említettük, a kormány nem is mert hozzányúlni e bioetikai kérdésekhez.

A fenyegetettség érzése, illetve az ismert, biztonságos keretek szétfeszítése mindenképpen ott húzódik a *Manif pour Tous*-mozgalom sikerei mögött, különösen a gyerekek iránti aggodalom, mint mobilizációs eszköz esetében.²⁸ A házassági egyenlőség kérdése szimbólummá vált, a *Manif pour Tous*-mozgalom pedig ezen, önmagán túlmutató jelenséggel bíró szimbólum ellen lépett fel. Ebből a szempontból érthető meg aztán, hogy hogyan lesz egy

²⁸ Ide kapcsolódik az a vita, hogy a házasság, mint az örökbefogadási jogot megalapozó intézmény eredeztet-e jogot a gyermekhez – az Alkotmánytanács egyébként rövidre zárta a témát azzal, hogy nem.

melegházasság-ellenes mozgalomból gender-ellenes mozgalom, azaz miért a „*théorie du genre*”, „*a gender-elmélet*”, illetve a *gender*, mint kritikai társadalomelméleti fogalom került a mozgalom figyelmének a középpontjába. A tiltakozók értelmezése szerint ugyanis az „*égalité des genres*”, a társadalmi nemek egyenlősége mint szakpolitikai kérdéskör ugyanúgy szétfeszíti a hagyományos, ismert, biológiai nemekre és az abból következő szerepekre építő kereteket, mint a házassági egyenlőség.

A baloldali kormányzat erőfeszítéseket tett ugyanis arra is, hogy az iskolai oktatási rendszerbe beemelje a nemek közötti egyenlőség problematikáját, gondolva itt különösen az *ABCD de l'égalité* („Az egyenlőség ABC-je”) nevű kezdeményezésre, amire a *gender*-ellenes mozgalom rendkívüli hévvel reagált, és sikerült is elérnie, hogy a kísérleti program megakadjon (L'Express 2014a), bár a kormány a mai napig nem tett le arról, hogy az érzékenyítés valamilyen formában elérje az iskolákat, különösen a tanárokat (L'Express 2014b).

A vitában résztvevő felek nem azonos értelemben használják a *gender* szót, és nem is azonos filozófiai alapról indulnak (racionális, individualista érvelés vs. közösségelvű, természetjogi érvelés). Míg a baloldal számára a *genderből*, mint analitikai fogalomból jövevényként származó szakpolitika következik, a tiltakozók számára viszont a heteronormatív rend, a nemek komplementaritásának a felborulása, felborítása, az évszázados nemzeti keretek „rombolása”. A tiltakozók, kommunikációjuk szerint, attól tartanak, hogy a meleg házassága, a nemek közötti esélyegyenlőségért való fellépés az antropológiai rend felborulásához vezet majd, ha nem is azonnal, de a dominó-elv hatásaként ez a következő lépés.²⁹

Camille Robcis rámutat, hogy a mozgalom retorikájában a *gender-elmélet* a melegházasságnak egyszerre oka és következménye. Úgy érvelnek, hogy a *gender-elmélet* (melyet szerintük az ENSZ-et, a szocialista pártot, a médiát, a tudományos életet átható meleglobbi oktrojál a világra) teremti meg a törvény elméleti alapját, másrészt, a házasságnak a homoszexuálisokra való kiterjesztése nyomán, a *gender-elmélet* kötelező lesz mindenki számára, amennyiben az intézkedés „*eltörli a nemek megkülönböztetését és komplementaritását a törvényből.*”³⁰ Ennek az lenne a célja, így az érvelés, hogy minden normától független, szabadon lebegő individuumokat hozzon létre. Az új antropológiai rend nem a biológiai nemre, hanem a *genderre* alapozódna, ami felfogásuk

²⁹ (A trójai faló-elmélet egyébként 2014 októberében ismét napirendre került, mert a tiltakozók egy frissen meghozott európai bírósági ítélet alapján igazolva látták azt a feltételezésüket, hogy *külső erők rákényszerítik majd Franciaországra, a nemzetre a béranyaság és a mesterséges megtermékenyítés jogi elismerését, majd legalizálását.*)

³⁰ „[Our message.](#)”

szerint a szexuális preferencia (Robcis 2014), és ezzel a heteroszexualitás, mint a nemek komplementaritásának alapja veszélybe kerülne (Chetcuti 247).

A mozgalom sikeréhez szükség volt megfelelő körülményekre és erőforrásokra is. Mivel a jobboldal csak nagyon óvatosan állt a mozgalom mellé, külön indoklást igényel, hogy a *Manif pour Tous* ennek ellenére ennyire sikeressé válhatott, ideértve azt a sikert is, hogy baloldali politikusok is fontosnak érezték, hogy elhatárolódjanak a „gender-elmélettől”, mielőtt hitet tettek volna a nemek esélyegyenlősége mellett. Milyen erőforrásokra, milyen kedvező körülményekre támaszkodhatott tehát a mozgalom? Mindenekelőtt arra a tényre, hogy a francia civil szféra jobb- és baloldalon egyaránt közismerten jól mobilizálódik, nem idegenkedik az utcai politizálástól, és a kormánytól és pártoktól független, civil politizáláshoz megfelelő forrásokkal is rendelkezik. A francia állampolgár, az *esprit contestataire* képviselője nagy arányban alkalmazza az utcai tiltakozás eszközeit, sőt esetenként a „keményebb” nyomásgyakorló és tiltakozó eszközöket is (sztrájk, bojkott, stb.).

A mozgalom nagyra növésehez és a sikeres mobilizációhoz szükség volt továbbá egy olyan kormánypolitikára is, amely olyan baloldali-liberális kulturális programot ajánlott a franciáknak, amely sűrített szimbólummá volt emelhető a nemzeti tematikával dolgozó politikai erők és civilek szemében. A kormányzati politikával való széles körű elégedetlenség egyfajta szelep-szerepbe is tolt a házassági egyenlőség, majd a *gender* ügyét, vagyis e zászló alatt tiltakozhattak azok is, akik átfogó módon voltak elégedetlenek a kormány politikájával. A szelep-szerepre bizonyíték, hogy a *Manif pour Tous*-mozgalomból sikerei csúcsán kivált a már említett radikális, átfogó kormány elleni harcra hívó *Printemps français*-szárny. A mozgalom sikereit és jelentős kormányellenes mozgósítási képességét figyelve felmerül annak a lehetősége már középtávon is, hogy a külső befolyás problémája, a „transznacionális liberális kulturális lobbiktól” való félelem, az euro-szkepticizmus, a bevándorlástól való félelem, az iszlámellenesség egy új politikai törésvonalat alkot majd a francia politikában, átszelve a hagyományos pártpolitikai törésvonalakat. A politikai szociológia és politológia egyébként már most utal arra (pl. Chetcuti 245, illetve Gorce 2011), hogy ezek az új törésvonalak léteznek, időnként manifesztálódnak, de a pártrendszert elsősorban még nem ezek strukturálják.

Végül pedig fontos megemlítenünk a katolikus egyház és a radikális jobboldal részben már bizonyított szerepét a mozgalom felépítésében és működtetésében. Korábban már említettük, hogy a katolikus egyház teológiai-antropológiai-ideológiai értelemben fontos politikai szereplő ebben a vitában, de a tényfeltáró újságírás eredményei alapján úgy tűnik, hogy a háttérben az egyház nemcsak érveket és értékeket szolgáltató szereplőként, hanem

hálózatépítőként is fellépett, bár vitatott, hogy milyen mértékben (Lásd: Guénolé 2014, Raison de Cleziou 2014 és Laurenti 2014). A *Manif pour Tous*-mozgalmat alkotó civil szervezetek részletes vizsgálata arra mutatott rá, hogy a mozgalmat alapító-alakító civil szervezetek között ugyanakkor mindenképpen jelentős a radikális katolikus körökhöz kapcsolódó szervezetek aránya (Robcis 2014). Ha ehhez hozzátesszük azt a szempontot, hogy a mozgalom létezésének későbbi szakaszában a szélsőjobboldali kötődés inkább kimutatható, mint az átfogó jobboldali kötődés, akkor abból az következik, hogy a *Manif pour Tous*-mozgalom sikerét megérteni kívánóknak érdemes a figyelmüket a Nemzeti Front és a radikális katolikus körök kapcsolatára irányítani, noha ez a téma a Nemzeti Front sikeres imázs- és politikaváltása miatt az elmúlt évtizedben háttérbe szorult a tudományos kutatók érdeklődésében.

Egy magyar vita lehetőségeiről és esélyeiről

Ahogy a bevezetőben említettük, a „gender-ideológia” problémája a magyar közbeszédben is megjelenik, igaz, csak nagyon ritkán a nagypolitika kiemelt napirendjén. Először 2010-ben került a fókuszba, a nemi sztereotípiák óvodai nevelésben való megjelenéséről szóló törvény és annak a nemi sztereotípiákról szóló passzusának vitája keretében. A frissen kinevezett Hoffmann Rózsa oktatási államtitkár akkor azt nyilatkozta, hogy a törvény korábbi megfogalmazásával „*az úgynevezett gender-ideológia alapjait vetették volna meg, mely az egyenlőség jegyében értelmetlennek tartja a nemek megkülönböztetését.*”³¹ Ideológiai háttérében annak a korábban idézett Gabriele Kubynak a *Nemek forradalma* című műve áll, „*amelyet a Magyar Katolikus Egyház is propagál a „gender-ideológia” meg- vagy félreértéséhez.*”³²

2014 tavasza óta a „gender-ideológia” gondolatának és kritikájának koncentrált megjelenése figyelhető meg a magyar sajtóban és a politikusok megszólalásaiban, részben Európai Unió fejlemények, mint az Estrela- és Lunaček-jelentések kapcsán. Az érvek általában hasonlítanak azokhoz a

³¹ MTI: Hoffmann Rózsaék nem gyengítenék a nemi sztereotípiákat az óvodákban, 2010. július 30. Részletesen elemzi ezt Balogh Lídia hamarosan megjelenő cikke (Balogh, megjelenés alatt).

³² Perintfalvi Rita teológusnő előadása a Friedrich Ebert Alapítvány február 19-i konferenciáján („Az ún. gender- ideológia elleni mozgósítás Kelet-Közép-Európában – Veszélyek és lehetőségek a feminista mozgalmak számára”). Hamarosan megjelenik Gerhard Marschütz bécsi teológus Kuby-kritikája magyar nyelven is, illetve Perintfalvi Rita teológusnő cikke a katolikus egyház szerepéről a „gender-ideológia” elleni mozgósításokban (Marschütz 2014a, Perintfalvi 2014).

tételekhez, amelyek a francia esetben is megfogalmazódtak. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány idézet:

A politikus arról is beszélt, hogy szerinte egyes nyugat-európai liberális országok és kormányok az általuk képviselt értékrendet a legtrükkösebb módon próbálják belerejteni a különböző dokumentumokba. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az Európai Unió, hanem más nemzetközi szervezetek állásfoglalásaiba is, elsősorban az ENSZ fejlesztéspolitikai irányelveibe tesznek olyan kifejezéseket, amelyek már tágítják a család fogalmát. (Novák Katalin, család- és ifjúságügyért felelős államtitkár, 2014. július) (hirado.hu, 2014)

A genderideológiáról azt mondta: brutális támogatást kap Brüsszelből, „kicsiny, ám hangos érdekcsoportok rá akarják kényszeríteni a világra ezt a [...] deviáns felfogást”. A család férfi és nő elkötelezett kapcsolata a természet rendje szerint – hangsúlyozta. (Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes, 2014. június) (VZ, 2014)

Világszerte magasabb fokozatra kapcsolnak idén a homoszexuális aktivisták. Míg azelőtt csak a diszkrimináció felszámolása volt a cél, ma már a többségi társadalom jogait fenyegeti veszély. (Szőnyi Szilárd publicista, 2013. július) (Szőnyi, 2013)

A radikális ökopolitikai filozófia és a radikális iszlám mellett a radikális genderideológia is a társadalommérnökösködő, államilag egyenlősítő, az egyént tagadó, mások gondolatait, viselkedését, öltözködését, fogyasztási szokásait megszabni vágyó szellemi fasizmus megnyilvánulása. (Seres László publicista, 2014. március) (Seres, 2014)

A megnyilvánulások között találunk politikusi megnyilvánulásokat, publicisztikákat, Gabriele Kuby-interjút, vagyis azt mondhatjuk, hogy a *gender*, mint probléma elvben a magyar politikában is napirendre kerülhetne, hiszen léteznek olyan politikai szereplők, kutatók, értelmiségiek, akiket a téma foglalkoztat. Joggal merül fel a kérdés tehát, hogy Franciaországgal és a régiós példákkal ellentétben a *gender*-téma – egyelőre – miért nem került Magyarországon – egy olyan országban, ahol egyébként is elsősorban a kulturális törésvonalak strukturálják a politikát – az állami politika napirendjére?

Álláspontunk szerint azért nem, mert a francia viszonylatban tárgyalt erőforrások és körülmények közül számos nem áll fenn. Egyik magyarázó tényező lehet, hogy a kormány nem liberális kulturális agendát képvisel, vagyis az az ellen való harc jelenleg nem mobilizáló erejű. Ezt felerősíti az a tény, hogy a kormánykoalíció kisebbik tagja, a katolikus antropológiai alapokat nyíltan valló Kereszténydemokrata Néppárt támogatottsága a jobboldali

táboron belül nem mérhető és nem is mért,³³ így jelenleg nincsen megbízható adatunk arra nézve, hogy a *gender* mint hívószó a polgárok hány százaléka számára rezonál.

Bár létezik természetesen olyan társadalmi csoport, amelyet vallásos-egyházi témákkal mobilizálni lehetne, alapos vizsgálatot igényelne, hogy a – történelmi örökségből adódóan – a katolikus egyház magyarországi beágyazottsága, szervezettsége, civil kapcsolatrendszere egyáltalán alkalmas lenne-e arra, hogy pártpolitikától független, tartós civil szervezeti struktúrákat építsen ki és működtessen. Egy hasonló mozgalom sikeréhez szükség lenne olyan civil szférára is, amely politikai és politizál, továbbá anyagi forrásokkal és szervezettséggel rendelkezik, illetve képes arra, hogy tömegeket mozgasson meg valamilyen cél érdekében. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a legfrissebb politikai viták a Norvég Civil Alap és az Ökotárs Alapítvány³⁴ körül azt bizonyítják, hogy a politikai kérdésekben fellépő civil szféra gondolata a magyar politikai kultúrában egyfajta „fából vaskarikának” tűnik (vagyis vita- és elemzési téma, hogy mi a civil szféra viszonya a politikához és a pártpolitikához),³⁵ ami Franciaországban például csak korlátozottan jellemző. Végezetül, olyan politikai kultúrára is szükség lenne, amelyben a mobilizáció és az utcai politizálás elfogadottak, értéknek jelennek meg.

Összességében tehát úgy véljük, hogy egy nagy, gender-ellenes társadalmi mozgalom kialakulásának strukturális akadályai vannak Magyarországon – ugyanakkor nem zárjuk ki azt, hogy a jövőben, pártpolitikai segítséggel, létrejöhessen egy jobboldali mozgalom. Ebben az esetben a tematika a nemzetközi vs. nemzeti, a modern vs. maradi ellentétekre, illetve a hazafi vs. hazaáruló címkék mentén is szerveződhetne, hiszen ezek a binárisok viszonylag jól alkalmazhatók a pártpolitikai mozgósítás során. Novák Katalin államtitkár kijelentése pedig, miszerint *„nem értenek egyet azzal, hogy megfoghatatlan, nehezen definiálható kifejezések, illetve olyan elvek kerüljenek ilyen dokumentumokba, amelyekben nincs konszenzus,”* (hirado.hu 2014) felveti Magyarország nemzetközi, pl. ENSZ-szerződéseinek felülvizsgálatának lehetőségét. A kormány szabadságharcos, EU-ellenes és paradox módon a más országokban esetenként baloldalról megfogalmazott rendszerkritikát képviselő retorikájába és saját civil szervezeteit mobilizáló stratégiájába (Pető-Vasali 2014) beleillhet az európai uniós államok számára mérvadó emberi jogi és esélyegyenlőségi normák támadása. Ehhez társadalmi támogatást kaphatnak, ha sikerül felépíteni a „gender-ideológia” félelemkeltő konstrukcióját. A kérdés az, hogy a progresszív társadalmi szereplőknek

³³ „Amikor még önállóan mérni tudták a párt támogatottságát, a KDNP rendre 1 százalék alatti eredményt ér el, míg a hibahatár általában +/-3 százalék”. Lásd: *hvg.hu* 2010.

³⁴ Ehhez lásd: *Origo.hu* 2014.

³⁵ Egy kritikai elemzésért lásd Pető.

sikerül-e ezzel szemben olyan konkurens keretet, politikai narratívát kialakítaniuk, amely érthetővé és politikai értelemben vonzóvá teszi a *gender studies* aktorai által használt gender-fogalmak kritikai tartalmát és az abból következő feminista szakpolitikai pozíciókat az állampolgárok számára.

Felhasznált irodalom

- XVI. Benedek. 2012. [„Őszentsége XVI. Benedek pápa beszéde a karácsonyi köszöntés alkalmából”](#). Weboldal. 2014. december 7.
- Balogh, Lídia. É.n. „Az egyenjogúság értéke vagy a „gender-ideológia” fenyegetése? A nemek közötti egyenlőség elve és a protestantizmus: viták és narratívák”. (Kézirat. Várhatóan 2015-ben jelenik meg két változatban az *Állam és Jogtudomány* és a *Közjogi Szemle* folyóiratokban.)
- Case, Mary Ann. 2011. [„After Gender The Destruction of Man? The Vatican’s Nightmare Vision of the ‘Gender Agenda’ for Law”](#). *Pace Law Review* 31:3, 802-817. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Chetcuti, Natacha. 2014. „Quand les questions de genre et d’homosexualité deviennent un enjeu républicain”. *Les Temps Modernes* 2014/2, n° 678: 241-253.
- Garbagnoli, Sara. 2014. „Performance et performativité de „la-théorie-du-genre” entre France et Italie. Déclinaisons nationales d’un discours réactionnaire transnational” (Előadás a „HABEMUS GENDER! Deconstruction of a religious counter-attack” című konferencián, Université Libre de Bruxelles, kézirat).
- Gorce, Bernard. 2011. [„L’ouverture du pays au monde crée un nouveau clivage politique.”](#) *La Croix*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Graff, Agnieszka. 2014a. „Gender és politika, de az az igazi?”. *fesbb.hu: Friedrich Ebert Stiftung Büro Budapest*. Weboldal. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- GRAFF, Agnieszka. 2014b. „Report from the gender trenches: War against ‘genderism’ in Poland.” *European Journal of Women’s Studies* 21, 431-442.
- Guénolé, Thomas. 2014. [„Manif pour tous : un groupe „apolitique” ? Derrière le marketing, les réseaux catholiques.”](#) *L’Obs*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Kuby, Gabriele. 2008. [A nemek forradalma: A gender forradalma. A nevelés államosítása](#). Budapest: Kairosz Kiadó. (A könyv e-változata a kdnf.hu oldalán található.)

- Kuhar, Roman. 2014. „[Playing with science: Sexual citizenship and the Roman Catholic Church counter-narratives in Slovenia and Croatia](#)”. *Women's Studies International Forum* (korrektúrázott példány, nyomtatásban – [info](#)).
- Hirado.hu. 2014. július 13. „[Családügyi államtitkár: Hadd döntse el Magyarország, mit gondol férfi és nő kapcsolatáról](#)”. *hirado.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Hollande, François. 2012. [Le changement, c'est maintenant. Mes 60 engagements pour la France](#). Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Hvg.hu. 2010. július 21. „[Nem mérhető a KDNP támogatottsága](#)”. *hvg.hu*. Hozzáférés: 6 Dec. 2014.
- Kormos, Nikolett. 2014. „Előszó: A ‘genderideológiáról.’” *Replika* 85-86, 2014/1-2: 7-11.
- Laurent, Samuel. 2013. március 21. „[Derrière la grande illusion de la ‘Manif pour Tous.’](#)” *Lemonde.fr*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- L'Express. 2014a. „[L'abandon de l'ABCD de l'égalité.](#)” *lexpress.fr*. Hozzáférés: 7. Dec. 2014.
- L'Express. 2014b. „[Najad Vallaud-Belkacem défend égalité – filles garçons à l'école et rythmes scolaires.](#)” *lexpress.fr*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Le Monde (Big Browser Blog). 2012. október 23.. „[Drôle d'oiseau – Une étrange manifestation anti-mariage et adoption homo.](#)” *bigbrowser.blog.lemonde.fr*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Le Monde. 2013. április 23. „[Le „mariage pour tous”, de la promesse à la loi?](#)” *lemonde.fr*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Lóránd, Zsófia (2006), „Nemi identitás és nemi szerep a Fidesz diskurzusában”. In Szabó Márton, szerk. *Fidesz-nyilvánosság*. Budapest. L'Harmattan, 75-95.
- Marschütz, Gerhard. 2014a. „Trojanisches Pferd Gender? Theologische Anmerkungen zur jüngeren Genderdebatte im katholischen Bereich.” In Schlögel, K. & Prüller-Jagenteufel, G. M., eds. *Aus Liebe zu Gott - im Dienst an den Menschen: Spirituelle, pastorale und ökumenische Dimensionen der Moralthologie*. Münster: LIT Verlag, 433-456 (2014. decemberben jelenik meg magyar fordításban is: Szerk. Szécsi József. *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2014*).

- Marschütz, Gerhard. 2014b. [„Wachstumspotenzial für die eigene Lehre. Zur Kritik an der vermeintlichen Gender-Ideologie.“](#) *Herder Korrespondenz online*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Mouillard, Sylvain & Piquemal, Marie. 2014. február 27. [„Le FN à fond sur la charte de la Manif pour Tous.“](#) *Liberation.fr*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Origo.hu. 2014. november 25. [„A norvég pénzek után is nyomoz a rendőrség.“](#) *origo.hu*. Hozzáférés: 6 Dec. 2014.
- Paternotte, David. 2014. [„Christian Trouble: The Catholic Church and the Subversion of gender.“](#) *CritCom: A Forum for Research & Commentary on Europe*. Weboldal. Hozzáférés: 6 Dec. 2014.
- Perintfalvi, Rita. é.n.. „A ‘gender-ideológia’ le akarja rombolni a nőt, a férfit és a családot?” (Hamarosan megjelenik: Szécsi József, szerk. *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2014*.)
- Pető, Andrea. 2014. október 7. [„A kétféle civil szervezet politikájáról a Norvég Alap ürügyén.“](#) *dinamo.blog.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Pető, Andrea & Vasali Zoltán. 2014. január 20. [„The ‘laboratory’ called Hungary: a challenge for understanding protest movements.“](#) *openDemocracy.net*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Printemps français. 2013. [„Manifeste.“](#) *Printemps français*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Raison de Cleuziou, Yann. 2014. október 3. [„Qui sont les cathos de la Manif pour tous?“](#). *Lefigaro.fr*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Robcis, Camille. 2014. „A New Dreyus Affair? Catholics, the ‘Theory of gender’, and the Turn to the Human in France.” (Előadás a [HABEMUS GENDER! Deconstruction of a religious counter-attack](#) című konferencián, Université Libre de Bruxelles, 2014. május 15-16. A cik 2015. szeptemberében jelenik meg itt: *The Journal of Modern History*, Vol.87, No.3.)
- Seres, László. 2014. március 20. [„Seres: Polkorrekt átnevelőtábor.“](#) *hvg.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Soós, Eszter Petronella. 2014. február 5. [„A gender támadása?“](#) *Franciaipolitika.blog.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Soós, Eszter Petronella. 2013. január 31. [„Miért nem lesz/lehet referendum?“](#) *Franciaipolitika.blog.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Szilvay, Gergely. 2014. június 3. [„Gabriele Kuby: A gender örültség.“](#) *mandiner.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.

- Szlovákia püspökei. 2013. [„A Szlovák Katolikus Püspöki Konferencia adventi körlevele.”](#) *Magyar Kurír: Katolikus Hírportál*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- Szőnyi, Szilárd. 2013. július 17. [„A tolerancia diktatúrája.”](#) *valasz.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.
- VZ. 2014. június 21. [„Semjén: Ez szövetségi kormány.”](#) *mno.hu*. Hozzáférés: 7 Dec. 2014.

Judith Butler

University of California, Berkeley

Társadalmi nem(iség) és felforgatása¹

A „társadalmi nem” (‘gender’) kifejezés jelentése a feminista elmélet narratíváinak részeként alakult. Először a biológiailag adottnak tekintett „szex” (nemmel bíró lény) fogalmat használták, aztán jött a „társadalmi nem” kategóriája, ami ezt a biológiai adottságot értelmezte, illetve konstruálta társadalmi kategóriává. Ez a történet uralta aztán a feminista elméletet midőn feminista antropológusok (Ortner, Rubin) igyekeztek különbséget tenni a természet és a kultúra rendje között. A természetet látták elsődlegesnek, bár senki sem gondolta, hogy el tudná különíteni a természetet annak a kultúrában megjelenő artikulációitól. Ilyeténképp a természet „első(dleges)sége” első pillanattól időleges és kétes volt. A fogalom fontos feminista állításokat segített értelmezni, mint amilyen Beauvoir „Az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik.” tétele *A második nemben*. Ha az ember nem születik nőnek, akkor valami másnak születik és a „szex” az a kifejezés akkor, amivel azt a valami mást illehetjük, amik a valakivé válásunkat megelőzően vagyunk. Annak, hogy a társadalmi nem a valakivé válás megnevezésére szolgált fontos elméleti következményei voltak, mert azt jelenthette, hogy függetlenül attól, hogy az ember születésekor milyen neműként kategorizálódik, a társadalmi nemét kulturálisan kellett elsajátítania, megtestesítenie, artikulálnia, létrehoznia. Továbbá, ha a szex a biológiailag adottat nevezi meg, míg a társadalmi nem egy másik rendhez tartozik, akkor semmi sincs az ember nemében, ami bármilyen eleve elrendelt pozícióba kényszerítene bennünket az életben. Nincsenek olyan társadalmi feladatok vagy kulturális jelentések, melyek kizárólag vagy okságilag az ember neméből levezethetők lennének. Az ember például születhet reprodukcióhoz szükséges szervekkel anélkül, hogy valaha is gyermeket hozzon a világra. Illetve, attól, hogy bizonyos heteroszexuális közösülési formák fizikailag lehetségesek, azok pszichésen mégsem feltétlenül lehetségesek vagy kívánatosak. Azaz a szex nincs oksági viszonyban az ember viselkedésével, társadalmi szerepével vagy feladataival,

¹ Judith Butler: ‘Gender and Gender Trouble’ in *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Edited by Barbara Cassin. Translated by Steven Rendall, Christian Hubert, Jeffrey Mehlman, Nathanael Stein, and Michael Syrotinski. Translation edited by Emily Apter, Jacques Lezra, and Michael Wood. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2014, 376-379.

ezért a szex/társadalmi nem megkülönböztetése révén a feministák sikeresen érvelhettek a „biológiai végzet” felfogás ellen.

Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy amennyiben a társadalmi nemet a szex adott társadalmi közegben felvett kulturális jelentéseiként fogjuk fel, akkor a társadalmi nemet továbbra is a szexhez kötjük, és nem tudjuk elgondolni nélküle. Néhány feminista, köztük Elizabeth Grosz ezzel szemben azt állította, hogy amennyiben a társadalmi nemet a szex kulturális értelmezéseinek tekintjük, akkor semmiképp sem tehetjük fel azt a kérdést, hogy miként artikulálódik a „szex”, illetve milyen kulturális módjai vannak különböző kontextusokban. Így, ha az ember a „szex” kulturális formáiról kezd el beszélni, akkor az úgy hat, mintha továbbra is a társadalmi nemről beszélne. A felfogás annál is inkább tarthatatlan kezdett lenni, mert a feminista természettudósok, nem csak azt állították, hogy a természetnek is története van (Donna Haraway), hanem azt is, hogy a „szex” definíciójának története is egymással versengő jelentések sora (Laqueur, Longino). Amennyiben a „szex”-nek saját története van, ráadásul konfliktusokkal teli története, akkor mit értsünk a „társadalmi nem” fogalmán? Ki kell-e emelnünk abból a narratív szekvenciából, ami az állítólagosan történelem nélküli „szex”-et helyezi előre, ahol utána következhet csak a „társadalmi nem”, ami ezt a természeti tényt ruházza fel jelentéssel?

A szex/társadalmi nem megkülönböztetés felállítására egyaránt távolságtartást követelt meg a strukturalista nyelvészettől és a kulturális antropológiától. Még inkább fontos lett ez annak felismerésével, hogy a szexnek és a társadalmi nemnek is megvan a maga történelme, s hogy ezek a történelmek azoktól a nyelvi kontextustól függően változnak, melyekben működnek. Így például az 1980-as és 1990-es években szinte lehetetlennek bizonyult lefordítani bármilyen újlatin nyelvre magát a „gender” (társadalmi nem) kifejezést. A francia nyelvben létezett a „le genre” és a spanyolban az „el genero”, de ezeknek nyelvtani kategóriaként nem volt semmi közük, a „he”-vel vagy „she”²-vel jelölt személy testi jellegzetességeihez. De az olyan kreatív szépírók, mint Monique Wittig és Jeanette Winterson, vitatták azt a felfogást, hogy a nyelvtannak ne lenne semmilyen hatása azoknak a konkrét testi létezésére, akiket a „he”, illetve a „she” névmással illetnek. Wittig *Les Guérillères* és Winterson *Written on the Body* című regénye olyan provokatív szövegeként működtek, melyek egyáltalán nem engedték meg az olvasónak, hogy egyértelműen eldönthessék a narrátor és a karakterek nemét. Mi több, azt sugallták, hogy az, ahogyan látjuk, és ahogyan érzelmileg viszonyulunk a társadalmi nemhez, az közvetlenül kötődik a természetesség és szükségszerűség pózában tetszelgő nyelvtani formákhoz. A nyelvtani nemek

² Az angol nyelvben a „he” névmás egyes szám, harmadik személyű, „hím nemű” névmás, míg a „she” a „nő nemű” ‘párja’.

összekapcsolásával, összezavarásával vagy eltörlésével igyekeztek lazítani az olvasásunkat, érzéseinket, gondolkodásunkat és az önszemléletünket, illetve a másokra vonatkozó tudásunkat fogva tartó nemek binárisának rendjén. Ez a fajta nyelvtani idealizmus, mint kísérleti írás, érdekes volt. De a nem intézményei rendületlenül meneteltek tovább, még ha néhány bátor lélek nem is volt hajlandó újszülöttük nemét meghatározni születésükkor, remélve, hogy tettük megakaszthatja a nemi különbségeken alapuló rendet.

A „gender” német fordítása ennél is nehezebbnek bizonyult, mivel a „Geschlecht” szó egyszerre jelenti a biológiai és társadalmi nemet. A kifejezés megerősítette azt az erős kulturális felfogást, hogy a társadalmi nem kulturális megnyilvánulási formái nemcsak szükségszerű okozati viszonyban vannak a szexszel, nemcsak a szexből erednek, de a társadalmi nem mintegy be van ivódva a szexbe, elválaszthatatlanul, egységes egészet alkotva vele. A „gender” kínai megfelelője sokban megegyezik ezekkel a jelentésekkel, amit a fonémák és számok kombinációi adnak vissza: a „gender” kínaiul „xing(4)bie(2)”. A számok ‘hangszínt’ jelentenek, és mindkét kifejezéshez négy-négy hangszín kapcsolódik. Tehát Xing(2) és Xing(4) nem ugyanazt jelentik. Már a római számrendszer maga is a kínai karakterek fordításának tekinthető, ami egyfajta táblázattá alakítja az írásjelet. A „Xing” (4) azt jelenti ‘kategória’, ‘fajta’, de azt is jelenti, hogy ‘szex’ és így azokhoz a nyelvekhez hasonló, melyek a szexet (a morfológiai nemet) és a fajt összekapcsolják egymással. Csak a XX. század elejétől kezdte a kifejezés felvenni a ‘társadalmi nem’ jelentést, ezért néhány kínai feminista kutató a „társadalmi” (she(4)hiu(4)) kifejezést illesztette a Xing(4)bie(2) elé. „Bie”(2) azt jelenti ‘különbség’, így minden olyan kifejezéshez kapcsolódik, ami a társadalmi nemet szexuális különbségként definiálja.

Mint a svédben a „genus”, ami ‘fajt’ jelent, a német *Geschlecht* nem csupán a természetes fajokat jelenti, hanem a fajok reprodukcióját szolgáló természeti rendet is. Az, hogy a *Gender Trouble* első német fordítója a „gender”-t ‘Geschlechtsidentität’-nak (szexuális identitás) fordították, tekinthetjük a „faj”-diszkurzustól való elmozdulásra tett igyekezetnek, de az is lehet, hogy az akkoriban megjelenő queer³-elmélet azon érvelésére adott reakció, mely szerint a binárisban elgondolt szex-kategóriák a kötelező heteroszexualitás újratermelését szolgálják (Rubin, Butler). A szóválasztás azonban mégis problematikus, mert a „gendert” egybemossa a szexuális orientációval, illetve

³ Az angol ‘queer’ szó eredeti jelentése ‘furcsa, különös’, illetve pejoratív értelemben kb. a magyar ‘buzi’ megfelelője. Az 1990-as évektől kezdődően a ‘normatív szexualitástól eltérő, azt felforgató’ jelentésben vezette be a tudományos nyelvhasználat az USA-ban. Hazánkban ez a fajta szakmai átírás egyelőre nem történt meg, azaz nem használatos a „buzi-elmélet” kifejezés, de az angol szó „furcsa, idegenszerű” hangzása valamiképp mégis vissza tudja adni az átírás kiváltotta meghökkenést, ezért más, korábbi fordítókhoz hasonlóan én is az angol terminológia megtartása mellett döntöttem. (*A ford.*)

beállítódottsággal. Jóllehet a „gender” megértésének munkája részben pont abban állt, hogy a biológiai kauzalitáson és funkcionalizmuson túl nyitva tartsa annak a lehetőségét, hogy a társadalmi nemi megjelenés ne álljon előre megjósolható párhuzamban a szexuális vonzalommal vagy beállítódottsággal. Ezért, minthogy a szex biológiai értelemben telített fogalma azt implikálja, hogy a férfi és nő csak egymásra vágyhat, mely vonzalomnak eredménye a biológiai reprodukció, a queer szempontú kritika a morfológia, biológia, pszichológia, kulturális besorolás és értelmezés, és a társadalmi funkció és lehetőségek analitikus szétválasztásából indult ki. A queer felfogás a „gender”-t eme problémahalmaz megnevezésére szolgáló fogalomnak tekintette és – Foucault nyelvén szólva – arra törekedett, hogy szétválassza a „szex fiktív egységét” (*A Szexualitás története*, 1. kötet), melyben az ösztön, a vágy, és annak megnyilvánulása a szexualitás szabályozásának lehetőségét biztosító egységes egésznek van elgondolva.

A francia beszélők számára az angol „gender” először értelmezhetetlen volt, mivel a francia „genre” egyértelműen kizárólag csak a nyelvtani nemet és irodalmi formát (műfajt) jelentette. Amikor a *Gender Trouble*-t franciára akarták fordítani, a kiadó azt állította, hogy a kifejezés „asszimilálhatatlan”, azt sugallva ezzel, hogy a szó holmi idegen anyag, nemkívánatos bevándorló, amit kívül kell tartani a francia nyelv határain. Egyértelműen amerikai kifejezésnek tekintették, valószínűleg a McDonald’s jelenség intellektuális megfelelőjének. Jóllehet a kifejezés megjelent a francia nyelvben, konferenciákon, szemináriumokon, könyvcímekben, sőt, a tudományterület megnevezésében is szerepelt (‘études de genre’), kulturalizmusa valahogyan mégis egybekapcsolódott amerikanizmusával és egyes francia értelmiségiek egyenesen attól tartottak, hogy a kifejezés tagadja a szexuális különbséget, a testet, a csábítást, a franciaság lényegét magát.

Egyes feminista történészek számára, akik a francia és angol-amerikai felfogások között dolgoztak, a szó elválaszthatatlan volt a szexuális különbség problematikájától. Joan W. Scott szerint a „gender”-t nemcsak a test attribútumának kell tekintenünk, a biológiai testek kulturális jelentéssel történő felruházásának megragadására szolgáló kategóriának, de a „gender”, mint az ’elemzés kategóriája’ segít megérteni, hogy a társadalmi élet leírására használt alapfogalmaink mindegyike a szexuális különbség mentén belülről differenciált. Így például Scott a munka, egyenlőség, sőt az egyetemesség kategóriáit is a „gender” kritikai szempontjából tudja elemezni. Az elemzés eredményeként rávilágíthatunk, hogy a nyilvános terek és a munka világa gyakran a férfiaság szférájaként definiálódik. A tér behatárolása maga nem csak azzal jár, hogy csak bizonyos munkaformákat ismer el és a férfi nemű munkavállalót értékeli fel, hanem azzal is, hogy újratermeli a „gender” kategóriákat. Scott szerint ezek a kategóriák nem feltétlenül vonatkoznak

minden esetben valamilyen testre, bár van, hogy igen. Kitérmelek azokat az implicit sémákat is, melyekkel az értékes és értéktelen munkát jellemezzük, melyek szerint a politikai életben való részvételnek más-más értéket tulajdonítunk, és mely következtében az egyetemességre való hivatkozások valójában a maskulinitást előfeltételezik, irányában elfogultak.

Scott azon számos feminista egyike (lásd Weed, Schor, Irigaray, Braidotti), akik vitatják a szexuális különbség és a társadalmi nem (gender) abszolút különbségét. A szexuális különbség nem a kizárólagosan biológiaiak elgondolt kezdetet jelentő fogalom, ami ezt követően a későbbiekben alakulna át kulturális és történelmi folyamatok során.⁴ A szexuális különbség az, ami – a biológia és a társadalomtudományokban egyaránt – egyre változó átalakulásokat tesz lehetővé. Lacan nyomán azt mondhatjuk, hogy a szexuális különbség az a hely, ahol a biológia és a kultúra konvergál, noha nem ok-okozati viszonyban (megint csak elkerülve a „biológia végzetes” szerepéről vallottakat, noha más irányból). Scott számára a szexuális különbség egyetlen konkrét megnyilvánulása sem meríti ki a kifejezés jelentését, mert, jóllehet sohasem ragadhatjuk meg a konkrét megnyilvánulási formáin túl, kicsúszik minden olyan igyekezetünk elől, ami egyszer és mindenkorra szeretné rögzíteni a jelentését. Sőt, a szexuális különbség legalább annyira adott hatalmi viszonyok artikulálódása, mint amennyire ezen hatalmi viszonyok mátrixának aktív létrehozója. A szexuális különbségről nem csak „konstruálódott” különbségként beszélünk (bár néhányan csak ebben az értelemben használják), Scott szerint egy mátrix is, amely révén és által adott artikulációi létrejöhetnek. Nos, ha mindez talányosan hangzik, bizonyára az is; Scott maga is úgy utal rá, mint az általa megfogalmazott paradoxonok egyikére.

Sok feminista továbbra is élesen szembeállítja a „gender”-diszkurzust és a „szexuális különbség”-diszkurzust és a „gendert” általában a kulturális konstrukció elméletével magyarázzák, jóllehet többé ez a felfogás már nem állhat meg. A „gender” mostanra számtalan vita közös megnevezésére szolgáló kategória, mely viták arról folynak, hogy miként gondoljuk el a biológiai, kromoszomális, pszichológiai, kulturális, és a társadalmi-gazdasági dimenzióit a megélt testi valóságnak. Hogyan értelmezzük például a nemzetközi hírű futó, Caster Semenya esetét, akiről azt gyanították, hogy inkább férfi, mint nő, de aki nemzetközi versenyeken a női számokban volt kvalifikált versenyző. A Nemzetközi Atlétikai Szövetség végül úgy döntött, hogy jogosult nőként indulni a versenyeken, anélkül, hogy az ügyben bármit is mondott volna, hogy „valóban” nő volt-e. A Szövetség számára a „gender” normák és attribútumok jogász, biológus, pszichológus, genetikus és endokrinológus szakértők ismereteit igénylő megállapítása révén eldönthető. Azaz Semenya „nemi (gender) minősítéséről” egy

⁴ Charlie Shephardson a szexuális különbségről.

interdiszciplináris bizottság, nem pedig egyetlen tudomány döntött. A szakértőknek nemcsak egymás nyelvét kellett megtanulnia, de mindegyik szakterületet át is kellett fordítania a sajátjára, hogy megérthessék az adott esetben mi a legjobb megnevezése a „gendernek”. Seménya nemi besorolása egy egyezségeen alapuló döntés eredménye volt.

Azok, akik a gender és a szexuális különbség kérdéseiről vitatkoznak, általában arra koncentrálnak, hogy mi történik az élet kezdetén: hogyan állapítják meg az újszülöttek nemét és milyen nevet adnak nekik, hogy miként fedezik fel és állapítják meg az újszülött szexuális különbségét. Jean Laplanche pszichoanalitikus azt mondja, hogy lehetetlen a gender kérdését a kulturális tartalomtól függetlenül elgondolt egyetlen biológiai ösztön kifejeződésének kérdésére egyszerűsíteni. Ahhoz, hogy megértsük a gendert, először az ösztönöket kell megértenünk (lásd erről: Freud *Triebe und Triebchicksale*). Laplanche számára a gender-tulajdonítás az élet első pillanatával veszi kezdetét, de a többi, az interpelláció hatalmával bíró szóhoz hasonlóan kezdetben csak „zajként” jelenik meg az újszülött számára, aki nyelviileg még nem képes arra, hogy megértse, mit mondanak neki. Vagyis a nemi azonosítás a tehetetlen újszülött világában jelenik meg. Adott neműnek neveződni egyet jelent egy enigmatikus és nyomasztó jelölő befogadásával, és azzal, hogy ennek elsajátítására ösztönöznek különféle módokon, melyek részben mindvégig teljességgel tudattalanok maradnak számunkra. Adott neműnek neveződni egy bizonyos elvárásnak való alávetettséget, egy fajta összeütközést és csábítást jelent, s azt, hogy soha nem tudhatjuk egészen, mik lehetnek az elvárás feltételei. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy az újszülöttnak „nemesítése” folyamán *egyfajta fordítást kell végrehajtania*.

Laplanche első kijelentése egy fordítási hiba kijavításából következik. Az „ösztön” (Instinkt, instinct) (mely kifejezést Strachey túl gyakran használ a „Trieb” fordítására) teszi lehetővé az ösztöntörekvést (Trieb, drive), de az ösztöntörekvés egy minőségileg új lényegű fantáziavilágot működtet, amit nem korlátoznak a biológiai élet teleológiái.⁵ Az endogén és az exogén az ösztöntörekvésben találkozik össze, de ha valami új megjelenik, az azt jelzi, hogy az ösztöntörekvés eltért a működését megalapozó ösztöntől. Ez csak a felnőtt világnak a biológiai folyamatokba történő beavatkozása során áll elő, ami megszólítás, szavak, a fizikai közelség és függőség különféle formái révén megy végbe. Valamilyen enigmatikus dolog közvetítődik a felnőtt világból,

⁵ Lásd: „Az *instinct* terminusnak a *Trieb* angol és francia megfelelőjeként való választása nem csupán egyszerű fordításbeli pontatlanság; azzal a kockázattal jár, hogy keveredést okoz az ösztöntörekvések (*Trieb*) freudi elmélete és az állati ösztön (*instinct*) pszichológiai elméletei között, ezen felül eltompítja a freudi elmélet eredetiségét, nevezetesen a motiváló készítő erő viszonylag meghatározatlan természetének tételét, a tárgy esetlegességének és a célok változékonyságának fogalmait” (Laplanche-Pontalis, *A pszichoanalízis szótára* [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994], 36. Fordította: Albert Sándor et al.).

belép az ösztöntörekvés életébe. Pontosan e miatt a zavaró közbelépés miatt áll elő az a helyzet, hogy a gyermek nemének megfelelő testképzete (vagy az egyértelmű nemi kategóriákon kívül eső test képzete) nem valamilyen biológiai teleologikusság vagy szükségszerűség eredménye lenne.

John Fletcher irodalomkritikus azt a kérdést teszi fel, hogy miként gondoljuk újra „a szexuálisan és genitáliáiban megkülönböztetett testkép pszichés kialakulását és bevéődését (milyen enigmatikus jelölők elfojtása és szimbolizációja folyományaként) a társadalmi nemi identitás kialakulásának alapja[ként], de legalább is terepe[ként]”⁶ (*Seduction*, 119). Azaz Fletcher, Laplanche nyomán, arra kérdez rá, hogy vajon testünk legalapvetőbb képzete, amit Merleau-Ponty test-képnek” nevez, nem tekinthető-e enigmatikus és nyomasztó felnőtt nyelvi „jelek” jelentéséről folytatott egyezkedésnek, azok egyfajta fordításának – a felnőtt világ gyermekkel szemben támasztott pszichés elvárásait megfogalmazó kifejezések fordításaként.

Mint láttuk, angol nyelvű szövegkörnyezetben a „gender” kifejezés a test által, annak szocializációja és kulturalizációja folyamán felvett kulturális jelentést jelöli, s így gyakran kihasználja a természeti és a társadalmi test közötti különbségtételt annak érdekében, hogy a gender jelentését hangsúlyosan kulturális produktumként definiálhassa. Ez azonban újabb kérdés megfogalmazását teszi szükségessé: Mi ennek az előállításnak a mechanizmusa? Ha az újszülött névadásából indulunk ki, akkor a gendert társadalmi tulajdonító gyakorlatnak kezdjük értelmezni, de mennyire pontos a tulajdonítás működése?

Ahhoz, hogy megválaszolhassuk ezt a kérdést, el kell távolodnunk attól a felfogástól, hogy a gender csupán adott ember attribútuma (Scott ennek fontosságára már rámutatott). Vagy, ha attribútum, akkor fel kell vessük annak lehetőségét, hogy tulajdonítva van, és meg kell értenünk ennek a folyamatnak az eszközeit és mechanizmusait. Laplanche számára a gender az enigmatikus jelölő részeként történő újraszituálódás folyamata. Azaz a gender nem annyira egyetlen üzenet, mint inkább egy már közhasználatban lévő, beágyazó hatást gyakorló diszkurzus, ami a beszélő és vágyakozó szubjektum létrejöttét megelőző megszólítás eszköze. Ebben az értelemben a gender problémája a másik ösztöntörekvésének lefordítása az én ön-testképére.

Azaz nem úgy van, hogy az ember először megszületik a világba, hogy aztán adott gender-lehetőségek együttese megtörténjen vele, hanem úgy, hogy a gender az általános diszkurzív feltételek része, melyek enigmatikusan és nyomasztó módon „addresszálódnak” az újszülötthöz és gyermekhez, s melyeknek testet öltött élete során az ember mindvégig címzettje marad.

⁶ A szöveg eredetije: “the psychic constitution and inscription of a sexually and genitally differentiated body image (the repression and symbolization of what enigmatic signifiers?) [as] the ground or, at least, terrain for the formation of gendered identities” (*Seduction*, 119).

Laplanche azt mondja, hogy a gender *megelőzi* a szexet és ezzel azt sugallja, hogy a gender – mint enigmatikus jelentések halmaza – adott diszkurzív intervenció részeként addresszálódik az újszülöttnak, megelőzve a „szexuálisan és genitálisan differenciálódott testképet.”

Ez utóbbi megállapítás ellentétes a szokásos gondolatmenettel annyiban, amennyiben azt szeretnénk mondani, hogy a szexuális különbségtétel, többnyire, jelen van a kezdetektől (noha az interszexualitásról folytatott legújabb biológiai és társadalom tudományi kutatások megkérdőjelezzik ezt a feltevést). De van olyan szituáció, melyben a „szex”, a szexuálisan differenciálódott morfológia értelemben, „adott” tapasztalatként lenne jelen, amit magától értetődőnek tekinthetnénk, minden további vizsgálódás anyagi természetű kiinduló pontjaként, a genderelsajátítás további megértésének alapjaként? Vegyük észre, hogy az a gyakorta használt szekvencia, mely szerint a gender a szexet követően jelenik meg, vagy hogy a gender a szexnek tulajdonított attribútum, figyelmen kívül hagyja, hogy a gender már működik, megragadja és átjárja a szomatikus létet jóval a gender tudatos, illetve reflexív meghatározását megelőzően. És ha a gender traumatikusan sajátítódik el, egy általános csábítás-jelenetében, akkor a gender része annak a tulajdonítási folyamatnak, ami alakítja, működteti az ösztönkésztetést, a szexualitást magát, ami arra készít bennünket, hogy rátaláljunk azokra a szavakra, melyek lefordítják azokat az effektusokat, melyek csak azért jelennek meg, hogy egy másik terepen újraartikulálódhassanak. Felmerül a kérdés, melyik gender? Vagy, hogy gender, de milyen értelemben? De a kérdésselvetés maga túlzott sietségről árulkodik. Ha a gender a felnőtt mindenre rátelepedő nyelvében és gesztusaiban nyilvánul meg, akkor először egyfajta zajként jelenik meg, értelmezhetetlen és fordítást követelő zajként. Jelen érvelésünk szempontjából azt kell feltétlenül kiemelnünk, hogy a másik iránti enigmatikus, a szomatikus életet átjáró vágy révén érkezik a gender-tulajdonítás, s ami egyszersmind az ösztönkésztetés vagy a szexuális vágy specifikus életét alkotó behelyettesítéseket és fordításokat idéz elő. Meghatározhatjuk a szomatikus életet ezen a tulajdonításon túl? Annyiban, amennyiben a test „nemi” jegyei elsődlegesnek tűnnek, ez az elsődlegesség magának a gendernek az elfojtásaként (*refoulement*),⁷ annak következményeként áll elő. Valóban, a gender részben a gender enigmatikus tulajdonítása során közvetített tudattalan kívánságok révén konstituálódik. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a gender a gyermek számára kezdettől fogva enigmaként jelentkezik. Számára a kérdés pedig nem az, hogy „Milyen nemű (gender) vagyok?”, hanem az „Mit akar a nem (gender) tőlem?”, vagy még inkább „Kinek a vágyát közvetíti a velem szemben

⁷ ‘visszaküldés tilalma’

megfogalmazott gender-tulajdonítás és hogyan reagálhatok rá? Siess – adj egy fordítási módot!”

Fordította Barát Erzsébet (Szegedi Tudományegyetem)

Hivatkozások

- Beauvoir, Simone de. 2011. *The Second Sex*. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany-Chevallier. New York: Vintage Books.
- Braidotti, Rosi. 1994. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of Sex*. New York: Routledge.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990.
- Clarey, Christopher. 2009. [„Gender Test after a Gold-Medal Finish.”](#) *New York Times*, 19 August.
- Fletcher, John. 1992. „The Letter in the Unconscious: The Enigmatic Signifier in Jean Laplanche.” In John Fletcher and Martin Stanton, eds. *Jean Laplanche: Seduction, Translation and the Drives*. ICA Documents, no. 11. London: Institute of Contemporary Arts, 93-120.
- Foucaults, Michel. 1990. *History of Sexuality*. Vol. 1. New York: Vintage Books.
- Freud, Sigmund. 1957. „Instincts and Their Vicissitudes.” In James Strachey, ed. *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud*, vol. 14. London: Hogarth Press, 111-140.
- Freud, Sigmund. 1913-17. „Triebe und Triebchicksale. In Anna Freud et al., eds. *Gesammelte Werke, Chronologisch geordnet*, vol. 10. London: Imago Publishing, 210–232.
- Grosz, Elisabeth. 1994. *Volatile Bodies: Towards a Corporeal Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Haraway, Donna. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Irigaray, Luce. 1993. *An Ethics of Sexual Difference*. Translated by Carolyn Burke and Gillian C. Gill. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Lacan, Jacques. 2002. *Écrits: The First Complete Edition in English*. Translated by Bruce Fink. New York: W. W. Norton.
- Lacan, Jacques. 1977. „The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis, 1964.” In Alan Sheridan, ed. *The Seminar*, vol. 11. London: Hogarth Press and Institute of Psychoanalysis.
- Laplanche, Jean. 1992. „The Drive and the Object-Source: Its Fate in the Transference.” In John Fletcher and Martin Stanton, eds. *Jean Laplanche: Seduction, Translation and the Drives*. ICA Documents, no. 11. London: Institute of Contemporary Arts.
- Laplanche, Jean, and Susan Fairfield. 2007. „Gender, Sex and the Sexual.” *Studies in Gender and Sexuality* 8:2, 201–219.
- Laqueur, Thomas. 1990. *Making Sex: Body and Gender from Greeks to Freud*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Longino, Helen E. 1990. *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice. 2002. *Phenomenology of Perception*. Translated by Colin Smith. New York: Routledge.
- Ortner, Sherry B. 1974. „Is Female to Male as Nature Is to Culture?” In Michelle Zimbalist Rosaldo and Louise Lamphere, eds. *Women, Culture and Society*. Stanford, CA: Stanford University Press, 67-87.
- Rubin, Gayle S. 1975. „The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex.” In Rayna R. Reiter, ed. *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press, 157-210.
- Schor, Naomi, and Elisabeth Weed, eds. 1994. *The Essential Difference*. Bloomington: Indiana University Press.
- Scott, Joan W. 1988. „Gender: A Useful Category of Historical Analysis.” In Carolyn G. Heilbrun and Nancy K. Miller, eds. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press, 28-50.
- Scott, Joan W. 1996. *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shepherdson, Charles. 2000. *Vital Signs: Nature, Culture, Psychoanalysis*. New York: Routledge.
- Winterson, Jeanette. 1992. *Written on the Body*. London: Jonathan Cape.
- Wittig, Monique. 1969. *Les guérillères*. Paris: Éditions de Minuit.

SZEMLE

**Genderkutatás: defenzívában is előremutatva.
Recenzió a *Replika* 85-86. „Körkép a kortárs hazai
genderkutatásról” című számáról**

**Kormos Nikolett, szerk. „Körkép a kortárs hazai
genderkutatásról.” *Replika* 85-86 (2014/1-2 szám), 1-244. ISSN
0865-8188.**

A „Körkép...”, címéhez híven, átfogó keresztmetszeti képet nyújt a magyarországi genderkutatás aktuális kérdéseiről, kutatásairól, legalábbis ami a társadalomtudományokat illeti: bemutat mind történeti perspektívájú, mind a jelennel foglalkozó, aktuális empirikus kutatáson alapuló szociológiai tanulmányokat; más szempontból mind nemzetközi relevanciájú, elméleti és áttekintő jellegű, mind magyarországi érvényű vizsgálatokat. Kevésbé fókuszált tehát, mint a *Replika* korábbi gender témájú blokkjai,¹ ugyanakkor épp ennek köszönhetően meggyőzően tárja elénk a mai magyarországi genderszemponitú társadalomtudományi kutatás téma- és nézőpontbeli gazdagságát. A címben szereplő „kortárs hazai genderkutatás” ugyanakkor némileg félrevezető is lehet, hiszen a szám – természetesen a *Replika* társadalomtudományi fókuszából is adódóan – nem tartalmaz a társadalomtudományokon, azon belül is elsősorban a szociológián kívül eső területekről írásokat. A „körkép” így nem terjed ki a kultúrakutatás, az irodalomtudomány, a nyelvészet, az ismeretelmélet stb. területeinek genderszemponitú kutatásaira.

Kormos Nikolett szerkesztő a tanulmányokat keretbe foglalni hivatott *Előszava* némileg meglepő módon ugyanakkor az úgynevezett „genderideológia” kritikájának nézőpontját hozza előtérbe, annak vádjára válaszol. Meglepő ez azért, mert a „genderideológia”-kritika, mint *tudományos* nézőpont jelentősége, komolyan vehetősége vitatható, de legalábbis indoklást igényelne a rá adandó válasz; illetve fontos lenne a tematikus szám szövegei kontextusában rávilágítani a vád tarthatatlan logikájára. Kormos „a

¹ *Replika* 33-34.: Leszbikus és meleg identitáspolitikák; *Replika* 35.: Nőszerepek; *Replika* 43-44.: Férfikutatások; *Replika* 56-57.: Közpolitikai keretelemzés: koncepciók a nemek közötti egyenlőségről; *Replika* 69.: Hegemón maszkulinitás.

legváltozatosabb orgánumokra” hivatkozik, amelyek a közelmúltban a „genderideológiával” kezdtek el foglalkozni (7), ám nem tudjuk meg, hogy ezekbe tudományos munkák is beletartoznak-e, vagy elsősorban sajtóorgánumokról, valamint Gabriele Kuby (2013) munkásságáról van-e szó csupán. A Friedrich Ebert Stiftung Budapest ugyan két kerekasztal-beszélgetést, illetve konferenciát² is szervezett a kérdés megvitatására közép-európai kontextusban, ennek ellenére nem egészen tiszta, hogy mi ma Magyarországon e nézőpont valódi tudományos, sőt, akár közéleti aktualitása. Ennek köszönhetően némileg esetlegesnek, vagy talán a figyelemkeltést célzónak tűnik előtérbe emelése. Nem rónám ezt fel a szám szerkesztőjének, ha nem érezném annak a veszélyét, hogy a vélt vagy valós vádakra való reagálással („a vádakról, amelyekkel a ‘genderelméletet’ vagy ‘genderideológiát’ illetik manapság”; Kormos 8) keretezve indított tematikus szám óhatatlanul reprodukálja azt a defenzív beszédmódbeli pozíciót („léjtogosultságát meg lehet ugyan kérdezni”; Kormos 8), amelyen a hazai genderkutatásnak és az akadémiai és közéleti feminizmusnak túl kell lépnie, és – épp a számban szereplő tanulmányok színvonalára, tudományos magabiztosságára, valamint beágyazottságára alapozva – túl lehet lépnie. Emellett a homályosan, definiálatlanul hagyott „genderideológiával szemben létrejött diskurzusokra” való hivatkozás valójában láthatatlan ellenség-képet vetít elénk, és ezzel akár maga is a „genderideológia” homályban maradó kritikusaikhoz hasonló módon esszencializálja lehetséges vitapartnereit. A „genderellenesség” idézőjel nélküli használata hasonlóan problematikus, és magyarázatot igényelne a terminus mögött rejlő fogalmi kavarodás.

Az *Előszó* érintőlegesen felveti, ám mélyebben nem problematizálja a társadalmi nemek tudománya (gender studies) és az akadémiai feminizmus viszonyát – legalábbis azon túl, hogy Kormos értelmezésében a „gender studies” összetettebben közelítené meg a társadalmi nemek kérdését, illetve jóval tágabb területet fed le. Fontos lenne azonban azt az alapvető különbségtételt megtenni, hogy míg a gender studies tudományterületre, a feminizmus elsősorban inkább *szemléletmódra* utal – és az utóbbi értelemben beszélhetünk feminista közgazdaságtanról, feminista jogtudományról, feminista biológiáról, és így tovább. A „genderideológiára” való hivatkozással együtt mindenképp felmerül az az értelmezési lehetőség, hogy a Szerkesztő különbségtétele és elköteleződése a gender studies mellett, s ezáltal a feminizmustól való implicit elhatárolódása is, az említett defenzív pozícióból adódik.

A számban szereplő tanulmányok egy része a mai Magyarország egy-egy genderszempontról érdekes területét vizsgálja szociológiai szemszögből

² Párbeszéd a „gender ideológiáról”, Budapest, 2014. február 26., Párbeszéd a „gender ideológia” elleni mozgósításokról, Budapest, 2014. június 19.

(Gregor Anikó: „Nyílt titkok – a nők elleni erőszak otthoni észlelése ...”; Szalma Ivett: „A gyermekvállalás társadalmi normái ...”; Béres-Deák Rita: „Magyar családpolitikák LMBTQ-szemszögből ...”; Acsády Judit: „A gondoskodás társadalmi konstrukciója”). Egy másik csoportja történeti perspektívát véve vizsgálódik, több területet is érintve, a médiareprezentációtól az identitásnarratívákig (Varsa Eszter: „Gyermekvédelem a szocialista Magyarországon...”; Kovács Éva: „Összeolvasás. Az erőszak elbeszélései”; Sárai Szabó Katalin: „Normakövető női emancipáció ...”; Borgos Anna: „Eltitkolt évek – mozaikok a magyar lesbikus herstoryból”). Egy harmadik csoportja pedig általános elméleti tárgyalása gendervonatkozású problémáknak nemzetközi kitekintéssel, a szakirodalom részletes bemutatásával (Albert Fruzsina: „A férfiak és nők közti különbségek és hasonlóságok a barátságban”; Nagy Beáta: „Nemek forradalma? ...”; Paksi Veronika: „Miért kevés a női hallgató ...”). Mivel az *Előszó* külön nem foglalkozik a részben eltérő nézőpontú, módszerű, témájú tanulmányok egymáshoz képest való elhelyezésével, és ezek a folyóiratszámokban sem alkotnak elkülönülő tematikus blokkokat, a továbbiakban a fent felállított tematikai blokkok szerint folytatom az áttekintést.

A mai Magyarországra vonatkozó, keresztmetszeti képet nyújtó szociológiai tanulmányok sorát Gregor Anikó írása nyitja. A tanulmány empirikus adatokkal világít meg egy olyan kérdést, amelyről kevés tényleges tudásunk, ám annál több vélekedésünk, elképzelésünk van: a „nők elleni otthoni erőszak”³ észlelését és az ezzel kapcsolatos véleményeket a magyarországi lakosság körében (magáról a nők elleni erőszakra is eleve keveset tudunk, még kevesebbet a létező véleményekről). Gregor tanulmánya segít árnyalni azt a népszerű – saját tapasztalatom szerint többek között egyetemi dolgozatokban is előkerülő – megalapozatlan feltételezést, amely szerint a nagyobb médiafigyelem, a gyakoribb híradások automatikusan az érzékenység növekedésével, „a jelenségről való beszédmód megváltozása[val]” (13) járnának. A vizsgálat kérdésfeltevése rámutat a tágabb társadalmi környezet, ezen belül az uralkodó vélekedések, beszédmódok jelentőségére, amely azt is jelenti, hogy a nőket érő erőszak ellen való küzdelemben szükséges ezek megváltoztatása. Deklarált – és üdvözlendő – célja a civil szervezetek, politikusok, szakemberek tájékozottságának növelése; emellett kiemeli a törvényi keretek jelentőségét is. Az eredmények szintén a társadalmi környezet jelentősége felé mutatnak: a nők elleni otthoni erőszakkal kapcsolatos vélemények a nemek közötti egyenlőségről való vélekedéssel

³ Különösen hasznos, hogy a tanulmány foglalkozik az egyes elnevezések („családon belüli erőszak”, „nők elleni erőszak”, stb.) definiálásával és kritikai elemzésével – különösen, hogy módszertani jelentőséggel is bír, hogy melyiket választjuk

összefüggésben alakulnak. A továbbiakban fontos cél lehet a bemutatott 2010-es eredmények aktualizálása; az európai felmérés specifikus magyarországi környezetre adaptálása; illetve a vélemények ideológiai, politikai elkötelezettség mentén való vizsgálata. Az utóbbi ugyan nem derül ki a tanulmányból, ám a nők elleni erőszak kérdésének jelenlegi átpolitizáltsága Magyarországon mindenképp indokolná legalább a kérdés feltevését.

Szalma Ivett gyermekvállalásra és mesterséges megtermékenyítésre vonatkozó attitűdöket vizsgáló tanulmánya szintén európai kérdőíves felmérés adataira támaszkodik. Az előző tanulmányhoz hasonlóan, az értékes eredmények mellett arra is rámutat, hogy a közvélekedések jogi szankciókban is megnyilvánulnak (pl. mesterséges megtermékenyítés életkori korlátozás nélkül csak hetero pároknak engedélyezett; Szalma 37.). Sajnálatos, hogy az írás helyenként – talán csak „rossz” berögződésként – reprodukálja azt az elsősorban Kopp Mária elemzése nyomán elterjedő beszédmódot, amely a gyerekvállalásról való döntést – a férfiak szerepéről (is) megfelelkezve – egyedül a nők felelősségévé teszi („Mivel a nők egyre inkább kitolják a gyerekvállalást”; Szalma 35), ráadásul ezt össze is köti az infertilitás problémájával – miközben nem vitatja, hogy a gyermekvállalás „társadalmilag beágyazott életesemény” (37). A „túl kései” terhesség (37) szóhasználat, még ha nem is szándékosan, de hasonlóan normatív; mint ahogy valószínűleg téves elképzelésen alapszik az a népszerű, szintén Kopp-ra visszavezethető feltételezés, hogy „a fiatalok nem tudják megvalósítani a kívánt gyerekszámot” (53)– a „kívánt gyerekszám” Magyarországon, ahogyan arra Tóth Olga (2012) rámutat, valójában valószínűleg nagyrészt mítosz.

Szalma mindezek mellett fontos ellentmondásra hívja fel a figyelmet: „Magyarországon, akik nem értenek egyet azzal, hogy egy gyermeknek anyára és apára is szüksége van, kevésbé elfogadóak a mesterséges megtermékenyítéssel” (50. o.); valamint akik egyetértenek azzal az állítással, hogy általában véve az apák éppúgy képesek a gyermekeikről gondoskodni, mint az anyák, a legkevésbé elfogadóak. A nemzetközi eredmények mindkét kérdés esetében a magyarországgal ellentétesek. Az eltérések magyarázatára nem vállalkozik a tanulmány – az értékmintázatok elemzése valóban meglehetősen bonyolult lenne; ám fontos további feladat lenne a megfelelő értékdimenziók megtalálása. Hasonlóképp, talán a pronatalista állásponttól való távolság és a megtermékenyítéssel kapcsolatos elfogadó attitűd paradoxona is megmagyarázhatóvá válna, ha sikerülne azt a megfelelő értékdimenziók mentén elhelyezni. Ezen értékdimenziók felkutatása mellett itt is szükséges lenne a társadalomra adaptált vizsgálat, hiszen a releváns értékrendszer nem független a nemzeti kontextustól.

Béres-Deák Rita interjúkon és internetes források tartalomelemzésén alapuló antropológiai kutatása szintén hiánypótló: magyar családpolitikákat

vizsgál LMBTQ szemszögből. Rámutat „az ideológia és a megélt tapasztalat különbségeire” (108), azaz a többségi társadalom család- és házasságdefiníciói, valamint az állam családdal kapcsolatos politikája és az LMBTQ közösségekben élő attitűdök és gyakorlatok viszonyára. Ennek nyomán hangsúlyozza a kiterjesztett családfogalom szükségességét (az utóbbi problémafelvetés valójában az előző tanulmánynak is lehetett volna témája). A család és állam viszonyában rendkívül fontos, és 2014-ben különösen aktuális megállapítása, hogy „a magyar állam gyermekvállalással kapcsolatos politikája egy eugenikus modellt követ, amely szerint csak bizonyos (magasabb rendűnek tekintett) társadalmi csoportok szaporodása kívánatos” (108). Értékes konklúzió továbbá, hogy a házasság intézményével kapcsolatos kétféle típusú érvelés közül, ahol az első a házasságot alapvető emberi jognak tekinti, a második pedig „azt a reményt fejezi ki, hogy a házasság azonos nemű párokra való kiterjesztése megváltoztatja majd a házasság mint intézmény patriarchális, elnyomó jellegét” (Warner 1999, 127, idézi Béres-Deák 111), elsősorban a második jellemző a magyarországi nyilvánosság diszkurzusaira. Érdekes lehet a továbbiakban vizsgálni ennek az attitűdnek a társadalmi kontextusát, különösen a tekintetben, hogy az mennyire fakadhat a közösségen belüli beszédmódok hierarchiájából. Azaz, hogy mennyire válnak/váltak az LMBTQ közösség meghatározóivá középosztálybeli, domináns társadalmi értékeket valló emberek, illetve mennyire hallatszódhatnak, érezhetőek más hangok is. Tulajdonképpen Béres-Deák is (majdnem) kimondja, hogy a fehér középosztálybeli privilégiumok vezetnek ahhoz a meleg közösségi beszédmódhoz, amely a középosztály gyerekvállalását támogatni kívánó domináns hatalmi diszkurzushoz csatlakozik – ahol más csoportok gyerekvállalása nem támogatott (116). Végezetül a szerző kitér a hátrányos helyzetű csoportok közötti szolidaritás vizsgálatára is, amely kimondottan keveset kutatott terület. Az egyes interjúalanyok által érzékelt kapcsolódási pont az LMBTQ közösség és a szegénységben élő emberek között az állam gyerekvállalást propagáló ideológiája és a gyakorlat között látható szakadék: ebben az értelmezési keretben mind az LMBTQ embereket érintő korlátozó családpolitika, mind a szegény családok támogatásának hiánya arra utal, hogy az állam valójában nem teremti meg a gyerekvállaláshoz szükséges feltételeket (115).

Acsády Judit írása a gondoskodás, mint munka társadalmi (de)konstrukciójával foglalkozik a társadalmi nem szempontja mentén statisztikai adatok és interjúk felhasználásával, mind általánosan, mind a magyarországi helyzet elemzésével. A tanulmány kérdésfeltevése és konklúziói a munka (genderkritikus) szociológiája, valamint a feminista közgazdaságtan, illetve a gender budgeting gyakorlatiasabb területe számára is relevánsak és értékesek lehetnek. Konkrétabban arra keresi a választ, hogy egy adott

társadalomban kik és hogyan látják el a gondoskodói feladatokat, és hogyan ismeri ezt el a társadalom akár egyéni, akár intézményes szinteken. E vizsgálat fontosságát mi sem mutatja jobban, mint hogy az utóbbi felmérések szerint a gondoskodói tevékenységek világszerte továbbra is a nemek közötti társadalmi különbségeket erősítik (149). Más szóval, a gondoskodói munka a genderalapú egyenlőtlenségnek mind szimbolikus, mind gazdasági, mind társadalmi (pl. érték, presztízs) szinten jellegzetes terepe. A magyarországi eredmények tekintetében megemlíthető, hogy a gondoskodó munka meg nem becsültsége segít megkérdőjelezni a társadalom állítólagos „családcentrikusságát” is (150).

Az írások második csoportját a történeti perspektívájú, ugyanakkor különböző elméleti megközelítésű és fókuszú tanulmányok (családpolitika, mozgalom, identitás, reprezentáció) alkotják. Varsa Eszter a kora szocialista korszakkal foglalkozó írása értékes szempontokkal szolgál a mai szociológiai áttekintésekhez is: azt a történelmi pillanatot sikerül megragadnia, amikor a gyermekvédelmi esetkezelőknél átfordul az anyák munkába állásának értékelése. 1953-54. előtt a munkába állás negatívan értékelt, a gyerek gondozását hátráltató tényező; később a gyermek válik a hátráltató tényezővé, a munka pedig – az államszocialista ideológiának megfelelően – önmagában értékke. A roma nők megítélésében is ugyanekkor következik be változás, méghozzá olyan módon, hogy egyrészt a munkanélküliség és a munkakerülés között történik meg az egyenlőségjel meghúzása, másrészt a végbemegy a munkanélküliség, illetve munkakerülés áteticizálása. Az utóbbi a roma nőkkel szembeni előítéletek és intézményes diszkriminációs gyakorlat megszilárdulásában testesült meg, amely, hozzátehetjük, vitathatatlanul érezteti hatását a mai napig. Varsa rámutat, hogy az előítéletek és a diszkriminációs gyakorlat megszilárdulásához a jogszabály változása is hozzájárult: 1954-et követően anyagi okból nem kerülhetett gyerek állami gondozásba, így erkölcsi okokra „kellett” hivatkozni – amelyhez pedig az államszocializmus munkaalapú ideológiája adta az alapot. A tanulmány tehát az állam és család viszonyának konstrukcióját, illetve az ideológiai környezet és a gyakorlat viszonyát világítja meg ma is releváns eredményekkel szolgálva.

Sárai Szabó Katalin nőmozgalommal kapcsolatos történeti vizsgálódása nem kevésbé aktuális; és kapcsolható az *Előszó*ban felvetett genderideológia-kérdéshez is, amennyiben például előmozdítja a mozgalom átpolitizáltságának kritikai dekonstrukcióját. A feminista–konzervatív szembeállítást árnyalja a 19-20. század fordulóján jelentős konzervatív nőmozgalomának történeti elemzésén keresztül. Megfogalmazott célja, hogy “regionálisan árnyalhassuk a ‘haladást’ mint viszonyítási kategóriát” (86). Helytálló megállapítása, amely szerint “nem történt meg a konzervatívnak tekintett női mozgalmak árnyalt differenciálása, helyük és szerepük kijelölése

a női emancipáció folyamatában” (86), és a tanulmány valóban fontos lépéseket tesz efelé. Az alapos esettanulmányoknak – elsősorban a középosztálybeli protestáns nők individuális élettörténeteinek segítségével – sikerül kiemelnie a konzervatív oldal progresszív aspektusait és heterogenitását (elsősorban a modernitáshoz való viszonyát illetően). A tanulmány egyúttal rámutat a személyes szint, valamint a helyi közösségi szint vizsgálatának jelentőségére a mozgalom történetének vizsgálata szempontjából. A szerző meghatározza a „normakövető emancipáció” fogalmát (90); valamint fontos területére mutat rá a magán és a nyilvános szféra emancipatorikus összefonódásának: arra a tényre, hogy a konzervatív nők számára tipikusan közösségi – filantróp – munka révén vált lehetővé a független önmegvalósítás. E munka ilyen módon nemcsak a hivatástudat, hanem a csoportidentitás és a szolidaritás kiépítésének, valamint a saját jogon szerzett társadalmi presztízs kivívásának a terepévé is vált.

Borgos Anna a magyar leszbikus *herstory* (tovább)írásához járul hozzá leszbikus identitásnarratívák olvasmányos bemutatásával. Tanulmánya egyúttal további fontos adalék a társadalmi–politikai közeg magánéletre gyakorolt hatásainak vizsgálatához. Megismerjük a hangjukat korábban nem hallatható társadalmi csoportokhoz tartozó egyének élettörténetit, párkapcsolataik történeteit, s ezen keresztül identitásaik formálódásának narratíváit. A tanulmány mindezek mellett mozgalomtörténeti dokumentáció is, hiszen láttatja a magyarországi LMBTQ mozgalom rendszerváltást követő kibontakozását, valamint – kisebb hangsúllyal – a feminista mozgalomhoz való viszonyát. Kovács Éva írása szintén egyéni elbeszéléseket helyez a középpontba. A nők elleni (intézményes) erőszak két térben és időben elkülönülő, mégis párhuzamokat mutató élettörténet megrázónarratíváját tárja elénk. A narratívák bemutatása az elszenvedett erőszak, a trauma helyének kijelölését szolgálja a női élettörténetben, valamint a szexualizált erőszak valamint egyrészt a női, másrészt az etnikai identitás viszonyának értelmezését.

Az előbbiektől eltérő módszerrel dolgozik Takács Judit és Csiszár Gábor tanulmánya, amely a nemváltások és nemiszerep-áthágások (utóbbiba beleértve a transzvesztizmust is), az *Est* lapban 1910 és 1939 között szereplő reprezentációit elemzi. A reprezentációkon keresztül valójában a korabeli társadalmi vélekedésekről kapunk képet: a nemek közötti átmenetek lehetőségeinek nyomai, a medikalizációs diszkurzus kezdetei, valamint a nemi stabilizációs törekvések is tükröződnek a tárgyalt cikkekben. Érdekes és fontos eredmény – és mai társadalmunkra reflektálva talán meglepő is –, hogy a moralizálás többnyire hiányzott az *Est* vonatkozó cikkeiből. A tanulmányok harmadik csoportját az általánosabb, elméleti és nemzetközi szociológiai áttekintések alkotják, amelyek Acsády Judit fent említett magyarországi

vonatkozású, de általános áttekintést is tartalmazó tanulmányát folytatják. Albert Fruzsina férfi és női barátság különbségeit vizsgáló tanulmánya a bemutatott eredmények felsorolásán túl a további vizsgálódás szükségességére is rámutat, például az eltérő barátság-definíciókat illetően. Végso soron azonban nyitva marad a kérdés, hogy a barátság-sémák, a barátságra vonatkozó elvárások mennyire és hogyan különböznek nemek szerint, és hogy ez a különbség milyen tényezőkből adódik. Számos idézett vizsgálat mutat abba az irányba, hogy a genderalapú különbségek valójában a társadalmi pozícióból adódó különbségek; valamint, hogy a nemi szerepelvárások a kérdésekre adott választ is befolyásolhatják. Egyértelműen kiderül, hogy a barátságok vizsgálata, különösen az elvárások, a női és férfi barátokra vonatkozó elképzelések jó terepei a nemi sztereotípiák vizsgálatának is. Szemléletes példája ennek a nőbarátokkal kapcsolatos idézett elvárások: „Mind a nők, mind a férfiak negatívabban ítélték meg egy barátnőt, aki elárult egy titkot, mint egy barátot” (167) – amely az eredmény a sztereotípiákból adódó eltérő elvárásokra utal.

A tanulmány ugyanakkor fontos, önmagán túl mutató, módszertani problémákat vet fel. Az idézett kutatásokból feltűnően hiányzik az országra, társadalmi rétegre, lakóhelyre, etnikumra és más strukturális tényezőkre való érzékenység. Ez feltételezhetően az idézett kutatásoknak a hiányossága, ám komolyan veendő korlátozottság, ami – úgy tűnik –, a szerző interszekcionális szemléletmódtól való idegenkedéséről vagy annak nem ismeretéből adódik (noha szerepel az idézett kutatások között olyan is, amely annyiban, amennyiben arra utal, hogy az országok közötti különbségek nagyobbak, mint a nemek közöttiek, mindenképp megkívánná ezt a látásmódot). A magyarországi vizsgálat is azt mutatja, hogy a társadalmi réteghez tartozásnak lényeges hatása van (még ha az is lehet, hogy maga ez a hatás is nemspecifikus).

Nagy Beáta tanulmánya alapos szociológiai áttekintést ad a munkaerőpiac szerkezeti változásáról és ennek társadalmi kontextusáról, beleértve az értékek szféráját, vagy éppen az otthoni munkamegosztás területét. Ez az írás várhatóan igen fontos referenciául fog majd szolgálni a témában elmélyedni kívánók számára. Végül Paksi Veronika nemzetközi kitekintésben vizsgálja a műszaki és természettudományok területén érvényesülő „szivárgó vezeték” jelenségét, a „bemeneti” oldalra, azaz az oktatásra összpontosítva. Paksi fontos, még eldöntetlen, de a gyakorlatban aktuálisan is folyamatosan megoldást igénylő problémaként jelentkező dilemmákat fogalmaz meg: például, jó stratégia-e a nők tudományhoz hozzáadott értékének hangsúlyozása, ha ez egyúttal a női-férfi dichotómiát is újra megerősíti? Vagy előremutatóbb ennél, ha az azonosságokra fókuszálunk? Ez esetben mi történik az olyan nőkre érvényes speciális helyzetekkel, mint a gyerekvállalás? E dilemmák nem tűnnek könnyen feloldhatónak, és részben ebből következik a már alkalmazott stratégiák ellentmondásossága is. A

„Körkép...”-ben szereplő tanulmányok kritikai látásmódja azonban egyértelműen közelebb visz minket az ehhez hasonló, kétségkívül összetett jelenségek értelmezéséhez, és ezáltal feloldásuk lehetőségéhez.

*Barna Emília (Budapesti Műszaki
és Gazdaságtudományi Egyetem)*

Felhasznált Irodalom

Kuby, Gabriele. 2013. *Globális szexuális forradalom*. Budapest: Kairosz Kiadó.

Tóth Olga. 2012. „Új anyák és új apák. A gyerekvállalás motivációi”.
Demográfia 55 (2-3), 136-146.

Paul de Man színházba jár

Kérchy Vera. *Színház és dekonstrukció. A Paul de Man-i retorikaelmélet színházelméleti kihívásai*. Szeged: JATE Press, 2014. ISBN 978-963-315-162-4, 3780 Ft.

„Érdemes vele ringbe szállni” – így zárta le utolsó mondatában Kérchy Vera, e sorok szerzőjének disszertációjáról, a *Bábok és automatákról* írt szimpatikus recenzióját. A kultúratudomány talán leglényegesebb és „legeseményjellegűbb” (meg)története, hogy – a véleménykülönbség ellenére vagy éppen abból adódóan – párbeszéd alakul ki két szerző között. Azért tulajdonítok ennek a tényezőnek kiemelt szerepet, mert Kérchy Vera könyvének az alább következő recenziója, elsősorban a Kleist marionettességéről írt harmadik fejeztében („A materiális modell”) már a legelső oldalon jelzi, hogy alapkoncepciója kísértetiesen emlékeztet a magam unheimlich és grácia közötti oppozíció alapföltevésére (az unheimlich ‘kísérteties’ fogalma sem Schillernél, sem Kleistnél, sem de Mannál nem kerül szóba). Nem mellesleg Heinrich von Kleist *Penthesilea* című szomorújátékának Zsótér Sándor-féle színrevitelének értelmezésével zárul a fejezet, vagyis a félmellű (fogyatékos) amazon tesz kísérletet arra, hogy megtanítsa kesztyűben dudálni az alapkoncepció kitalálóját:

De Man olvasatában Kleist ironikus hangvételében egy schilleri és kanti/kleisti megközelítés zörren össze a tiszta performatívum színházban való megjeleníthetőségének vonatkozásában. Míg az előbbi elképzelhetőnek tartja az önmagát jelölő jelölő megjelenését a színház empirikus terében (ez volna az esztétikai formalizmus, melynek központi allegóriája a gráciás mozgás), addig az utóbbi kísérteties, nyom-/árnyéktermészet, anamorfikus megjelenését (a nyomorék báb allegóriáját) tartja csak elképzelhetőnek. (187)

A bokszmérkőzések esztétikájának jellemző sajátossága a két ellenfél táncszerű mozgása. Ha az értelmezői koncepciók kidolgozóira nem is jellemző a tényleges fizikai erőszak (Kérchy Vera könyvére annál inkább), egy szöveg olvasása a „végtelenségig” folytatható: „A Kleist által egyszerre színrevitt és »eltáncolt« schilleri koncepció problematikusságának egyik tünete tehát a szöveget megérteni kívánó értelmezők »táncának« diszharmoniója, *A marionett-színházról*-repció egyenetlensége” (197). Már a borítón is bájos

masnik jelzik a kötet nőies finomságát, kellemét, ahogy a száraz elméleti szövegeken könnyed gráciával végigtáncol. Ajándék.

A könyv különösen figyelemreméltó sajátossága, hogy domináns szerepet szán a német romantika jelentős szövegeinek és ezek hazai színpadra állításának. Ez nem csupán a belga származású de Man romantika iránti feltűnő érdeklődéséből adódik (egyik esszéjében még azt a polgárpukkasztónak ható megjegyzést is megengedte magának a későbbi amerikai dekonstruktor, hogy a romantika korszaka valójában még a 20. század ötvenes éveiben sem zárult le): a de Man homloktekeréből kimaradó alkotások, így a Büchner-féle *Danton halála* vagy Kleist *Penthesileiája* is görcső alá kerül, az utóbbi szerző „A marionettszínházról” című esszéje, Fichte és a Schlegel-fivérek mellett.

A *Színház és dekonstrukció* című kötet – ahogy bevezetéséből jól látható – korántsem egyértelműen harmonikus viszonyrendszerét tárja föl a kultúratudomány két területének, hiszen (amint ez fokozatosan kibontakozik a fejtegetések során) „a dekonstrukció, mint a posztmodern vizsgálódási módszerek ‘egyike’ mégsem forgatható be olyan könnyen az empirikus érdekeltségű színházelmélet területére” (11). Vagyis a két tudományterület kapcsolata meglehetősen egyoldalú, hiszen inkább a posztmodern színházelmélet nyúl rendszeresen boa-dekonstruktorok írásaihoz (Derridához, de Manhoz), míg a dekonstrukció elsősorban szöveg- és olvasásmoделlek kidolgozásában érdekelt. E sorok szerzője számára így a könyv legizgalmasabb része az a három fejezet, melyben a tropológiai, a performatív és a materiális modell című részt záró film- és előadás-elemzések találhatóak. A jegyzetekből sejthető, hogy maga Kérchy is ezeket készítette el előbb, majd írt eléjük egy-egy hosszabb, érett elméleti felkészültségét bizonyító és a rendezések értelmezését megalapozó bevezetőt, melyek nagyobb olvasói energia-befektetést igényelnek.

Az első két fejezet párbeszédbe is állítja egymással Derrida és de Man szövegeit, kölcsönviszonyukat, egymásra hatásukat részletesen elemezve. A teljes életmű kontextusában vizsgált, kiemelt de Man-szövegek újraolvasása hozzájárul a hazai de Man-értés további kiteljesedéséhez. Egyik legekleatásabb példája a teljes életműre vetett pillantás produktivitásának az irónia fogalmáról való gondolkodásának temporalitása. A könyv gondolatmenete az önreflexió és dekonstrukció binaritásából indul ki és „A tropológiai modell” című első fejezetben Derrida Antonin Artaud-elemzésének, illetve de Man Nietzsche és a Schlegel-testvérek szövegeit dekonstruáló írásainak tanulságait Gaál Erzsébet *Danton*-rendezésének vizsgálata során próbálja ki a „boncaszalon.”

Az 1990-ben, a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház díszletraktárában bemutatott előadás „egy tropológiai modelltől eltérő, dekonstruktív szövegmodellt mozgat a háttérben” (93), amely megzavarja az

önreflexió működését. A Kosztolányi Dezső fordításában idézett részlet Büchner drámájából a produkció felvezetésében használt báb-metaforával már előkészíti a könyv harmadik fejezetét, mellyel ugyancsak kapcsolatot jelent az erőszak(osság) jelenléte: Büchner lenyakazó „saját nyelve”, illetve a marionett-esszében a tövisszúrás, a háborúban megcsonkított katonák, a törrel vívó medve vagy éppen a kannibál amazonkirálynő. A darab Artaud-hoz hasonlóan kikel a nyugati színházi hagyomány ellen, és ironikus a „durva utáztatok” mimézisével, a bábnak való arcadás antropomorfizmusával, a zene esztétizálóan andalító hullámzásával szemben. Bár „az előadás megmutatja a »bábót« felfüggesztő kötelet (a színpad mögötti háttérszerkezet, a díszletraktár feltárásával), a benne helyet kapó szövegrészt a színházi illúziót leleplező önreflexió színház igenléseként értelmezhetjük” (95). A Gaál-rendezés első kritikái apolitikai-erkölcsi tanulság szájkózása közepette figyelmen kívül hagyták a dráma színházi utalásokkal telített nyelvezetét: az élet shakespeare-i átateatralizálását, Danton „színpadi Jupiter” megnevezését stb. – melyek a nézőt a színrevitel tényével szembesítik. A rendező színházának tétje a „színházra rákérdező dráma” (96). A női (szexuális) szerep kollektivizálásában (egy több női szereplő által elszavalt, énekszerű monológban) a feminista elméletek egymást erősítő jellegét véli felfedezni Kérchy. Noha a falloszéhségtől szenvedő gyengébbik nem, a Delacroix-féle félmeztelen forradalmárnő (femme fatal) a háziasszony sztereotípiáját kiszolgálva, kötőtűvel a kezében jelenik meg a montázszerű plakáton. A kasztrációs komplexus tényleges anatómiai hitelességű csonkítások, a test materialitását jelző vér és mocsok, a „fluid belsőségek” formájában is megmutatkozik a dráma nyelvében, amely kikezdi az ironikus parabázisok fel-feltűnései keltette repedésekkel a posztmodern metaprodukcióvá rendezés tételezését. Alapvetően az egész dráma, annak minden szála egy kivégzés, Danton guillotint általi lefejezése felé vezet. A testnyúzásokkal Büchner a tabuterületek feltárásában elsajátítja azt a „jelölőműködést, amit az *abjekt* képek allegorizálnak” (103).

A „performatív modell” címet viselő második részben Austin klasszikus könyvétől, de Man etikai Rousseau-olvasatán, a véletlenül kimondott hangsor performanciája miatti mentegetőzésen, és Derrida tanúságtételt boncolgató *Aláírás, esemény*, kontextus-án át, a kimerítő szövegolvasatok során Erdély Miklós legjelentősebb filmjéig jutunk el. A kényesnek is nevezhető témáról, Erdélynek a tisztaeszleli vérvád esetét feldolgozó *Verzió* című dokumentarista igényű filmjéről készült hosszabb eszme-futtatás három neoavangárd teoretikus szöveget tekint kiindulási pontjának: a performanszművész mellett két „kolléga”, Jeles András és Bódy Gábor írásaiban veszi szemügyre a dokumentum és a fikció kettősségét.

Feltűnően korai Erdély Miklós művészeti írásaiban a Brecht és Artaud közötti feszültség, „a mimézis alapú, nyugati, polgári-realista színház illúziókeltő zárt világával” szembeni „Jelenlét” követelése – így alakul ki jellegzetes montázselmélete és a színész (a színházias színészkedés) „tendenciózus stilizáció”-jával szembeni idegenkedése (170). A *Verzióban* föltűnik a bevezetés (performatív modell) etikai dimenziója:

[a] középpontjában álló hamis tanúzás, a hamis vádakra való betanítás bizarr párját alkotja Rousseau mentegetőzéseinek. [...] Egy olyan bírósági jelenet képe rémlik fel, ahol a performatív erővel rendelkező vallomást (valakit el fognak ítélni a hatására) a derridai írás látványosan áthatítja. (177)

ahol a performatívum saját mindenkori sikertelensége gúnyt űz az egész igazságszolgáltató apparátusból, és összeomlasztja a koncepciók perék „kegyetlen színháza”-nak legitimációs rendszerét (178). Montázselméleteinek keveredése lehetőséget ad Erdély, mint színészként megjelenő rendező, számára az önreflexióra és az öniróniára: a betanító szerepe ön-újraolvasási kísérlet. A filmet keretező dokumentumjelenetek ellensúlyozzák azt a „lokalizálhatatlan színészlét”-et, melyről a filmrendező tart; ezt azonban a nem-fiktív tanúk mondatait torzító vágási technika ellehetetleníti – megidéződik az austin-i „sikertelen” beszédaktus.

A harmadik fejezet, „A materiális modell: Az „élő marionettek” allegorikus színháza”, mindenekelőtt – a könyv ígéretének megfelelően – Paul de Man értelmezését (*Esztétikai formalizálás*) olvassa tovább alaposan, értően a marionett-esszé három történetéből kibontakozó irónia és az olvasás allegóriája mentén, mellyel Kleist Schillerral szemben Kant filozófiai alapvetéseit rehabilitálta, vagyis dekonstruálta a schilleri esztétikát.

Az esszé teátrális keretének van-e a performativitáson túl bármilyen színházelméleti mondanivalója, „a színházi jelenet (...) allegorikussá válása milyen színházat hagy maga után (mint »bábót« a lepke)” (230)? Ezúttal erre a kérdésre keres választ Kérchy Jeles András és Zsótér Sándor értelmezése során. Mielőtt részletesebben is megnéznénk az erre a kihívásra talált válaszokat, a recenzens meg kell, hogy jegyezze – fájoan hiányzik Edward Gordon Craig „A színész és az übermarionett” című (a Kleistéhez hasonlóan jelentős) esszéjének még az említése is. Gordon Craig szerint az ideális színész éppúgy radikalizálja a tudatnélküliséget, mint Kleist marionettje C... úr szerint. A mozgás mint szövegműködés, melyre minden dekonstruktív „színház”-elmélet kifut mégis a schilleri ideológiával kerül szembe a posztmodern színházelméletekben, és a „performanszszínház önmagát jelentő fizikai mozgása olyan, mint a marionettek gráciás tánca” (233). Érdekes a Jeles András élő marionettjeiről szóló fejtegetés, de elfogultságból ezúttal a „zombi amazonkirálynő”-ről, Kleist *Penthesileiájáról* és annak eddig egyetlen

magyar rendezéséről, Zsótér Sándor és Tóth Orsi közös produkciójáról idézünk néhány sort, mely a „schilleri esztétikaeszmény ironikus fölülírásának tekinthető”. A Heiner Müller szerint – vadsága miatt – az „afrikai” darabbá torzuló neoklasszicista történetben a

bábuk közül a leginkább kleisti figura Tóth Orsolya Penthesileiája. (...) Zsótér a beszédhibás, betegesen sovány, de kétség kívül bájos, a hagyományos színházi értelemben „aurás” színésznővel viszi színre a fenomenalizálhatatlan performativitás aknamunkáját hordozó retorika allegóriáját. (240)

(Az értelmezés erőssége a Feszty-körkép díszletként funkcionáló reprodukciójáról szóló részletes elemzés.)

A nyelv nélküli, csak testiségében színre vitt kortárs tánca vetett kitekintéssel zárul Kérchy Vera könyve, amely az elkülönöződés, az ironia, a különbségképzés (anti)esztétikáját alakítja ki *A Színház és dekonstrukció* precízen felépített szerkezetével, kiértelt koncepciójával és, – Kulcsár-Szabó Zoltán monográfiája, a *Tetten érhetetlen szavak* után –, újra megerősíti az amerikai dekonstrukció központi alakjának jelentőségét a hazai kultúratudományi diskurzusban. Ugyanakkor nemcsak a színházelmélet (Fischer-Lichte, Kékesi Kun), de a közelmúlt és a kortárs magyar színház iránt érdeklődő olvasók igényeinek kielégítésére is tökéletesen alkalmas.

Benkő Krisztián (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Tóth Eszter Zsófia – Murai András. Szex és Szocializmus, Avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló nyugat ópiumának”? Budapest: Libri Kiadó, 2014. 224 oldal. ISBN: 9789633102916.

2014-ben megszületett a *Szex és szocializmus, avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló nyugat ópiumának”?* című könyv Tóth Eszter Zsófia és Murai András tollából. A szerzők szerint a kötet célja az, hogy bemutassa mit lehetett mondani és hogyan lehetett beszélni a szexualitásról a Kádár-korban, mert ennek révén az olvasók nemcsak az állam-szocialista politikai rendszerbe, hanem a korszak mindennapjaiba is betekintést nyerhetnek. Hogyan jelent meg a közbeszédben a szexualitás témaköre, ki és mit mondhatott erről a témáról milyen fórumokon keresztül? A kérdés megválaszolásához a szerzők a nyilvános és nem nyilvános szféra határainak alakulását vizsgálják az 1960-as évektől a rendszerváltásig – korabeli újságok, szociográfiák, filmek és interjúk felhasználásának segítségével.

A kötet szerzői Tóth Eszter Zsófia és Murai András, mindketten a múltbéli történekek kutatói. Tóth Eszter Zsófia történész, társadalomkutató, a Magyar Nemzeti Levéltár főlevéltárosa. Fő kutatási területe az 1945 utáni társadalomtörténet, nőtörténet. Több könyve is megjelent a témában, többek között a *Kádár leányai, nők a szocialista időkben* címmel (2010) és a „*Puszi Kádár Jánosnak*” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben* című 2007-es kötet. Murai András filmtörténész, kommunikációkutató, a Nyugat-magyarországi Egyetem és a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola docense. Fő kutatási területe a társadalmi emlékezet és a film kapcsolata.

Bár az államszocializmus nőpolitikájáról születtek már tudományos értekezések többek között Adamik Mária (1994), Fodor Éva (2003) és Susan Zimmermann (2010) tollából is, ahol részletesen tárgyalják a nők szerepét államszocializmusban, kellő figyelmet szentelve annak, hogy a párt ideológiájában miként jelent meg a nők szerepe. Azonban talán mondhatjuk, hogy a *Szex és Szocializmus* témája a magyar tudományos közegben újszerűnek számít. A szerzők célja a testiség a párkapcsolat beszédmódjának feltárása az állam-szocializmus időszakában különböző kulturális termékeken keresztül, amelyről magyarul még nem sokat olvashattunk, részben azért is, mivel a szexualitás ilyen fajta megközelítését a magyar történészek többsége többnyire figyelmen kívül hagyta. Önmagában a Kádár korszakról szóló tudományos szövegek megjelentetése is meglehetősen nehéz terepnek számít, hisz a Kádár-korszak óta talán még nem telt el annyi idő, hogy megfelelő távolságból

tanulmányozhassuk a korszakot. Nálam idősebb családtagokkal beszélgetve a könyvről gyakran elhangzott az, hogy ők „nem erre” emlékeznek.

Külföldön a közelmúltban több hasonló témájú könyv is született. A szerzők által is idézett Josie McLannen (2011) például az NDK-t jellemző szexről és szerelemről írt könyvet. Mivel a szocialista országok mindegyikére más és más jellemző, és a hazai kutatásban a szexualitás témaköre tabunak számít, a *Sex és Szocializmus* nagyszerű és mindenféleképpen üdvözlendő kezdeményezés arra, hogy a magyar közeget jobban megismerhessük, és amely aztán a magyar tudományos életben is további diszkurzust indíthat el.

Ami a könyv szerkezetét illeti, a könyv két fő részből és az utóhangból áll. Az első, a „Sex és politika” című, melynek főbb témái az abortusz és népesedéspolitikai, a családmodellek változása, valamint a prostitúció. A szerzők kitüntetett figyelmet szentelnek a korabeli nyomtatott sajtónak és a sajtóban megjelenő vitáknak. Abból indulnak ki, hogy az állam-szocialista időszakban a sajtóban a vitáknak fontos ideológiai szerepe volt; az ott megjelent szövegek segítségével az állam egy modern ország képét festhette magáról. Ugyanakkor az újságoknak nevelő szándéka is volt, a helyes viselkedést kívánták bemutatni és megerősíteni, ezért a folyóiratokban a vitázók mindig a hivatalosan elvárt álláspontot képviselték. Gyakori volt az oktató, nevelő programok szervezése is: az 1973-as népesedéspolitikai határozat céljai között szerepelt a gyermekgondozási segély és a családi pótlék összegének felemelése mellett az egészségügyi, családtervezési ismeretek oktatásának bevezetése (18).

Az állam népeséspolitikájának bemutatása során a szerzők az abortuszról szóló diszkurzusokat is vizsgálják. Az állam népeséspolitikájának törekvései közé tartozott, hogy serkentsék az állampolgárokat a gyermekvállalásra, ezért a Minisztertanács az abortusz feltételeit szigorította. Az abortuszról megjelenő diszkurzusok, például a *Nők Lapja* cikkeinek döntő többsége, megpróbálta elriasztani a nőket az abortusztól orvosok által írt szövegek segítségével. A nők számára a férjzett státuszt, a gyermekek számára a teljes családot tartották az ideálisnak és ezt a véleményt képviselték az újságok hasábjain is (25-31).

Hasonlóan igyekezett befolyásolni a fiatalok értékítéletét az *Ifjúsági Magazin*, mely, mint a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség hivatalos lapja, a hatalom meghosszabbított kezének is tekinthető és csakúgy, mint a *Nők Lapja*, diszkurzusok szabályozásán keresztül próbálta befolyásolni a fiatalok szexuális viselkedését (54). A szerkesztőségbe érkezett olvasói levelek megerősítették az *Ifjúsági Magazin* szerkesztőit abban, hogy a fiataloknak nincs kihez fordulniuk kérdéseikkel, így mindenféleképpen szükséges a lap irányadása. A lap célja a szexualitásról való beszéd megjelenítése és szabályozása szakértők (többnyire orvosok és pszichológusok) által írt

cikkeken keresztül. Tóth és Murai rámutatnak arra, hogy a felvilágosító irodalomnak is az volt a szerepe, hogy az ifjúságot a „helyes” viselkedésre és az ideálisnak tartott házasesetre neveljék. Bár a modernség látszatát keltve a vizsgált korszakban megjelentek könyvek alternatív családmodellekről, többek között a nyitott házasságról is (például 1978-ban Szilágyi Vilmos által írt *A házasság jövője – avagy a jövő házasságai*), a médiában megjelenő vitázárókban ezeket mindig rossz választásnak mutatták be.

A „Dologtalan, luxus életmódot hajhászó léha elkövetők?” című fejezetben a szerzők áttekintik még a prostitúcióról szóló korabeli társadalmi diszkurzust is. Akárcsak a szocialista tömb más országaiban, a prostitúció Magyarországon is üzletszerű kéjelgésnéként kategorizálódott a jogban, s mint ilyen, bűncselekménynek számított egészen 1993-ig (82). A prostitúciót a szocialista állam erkölcsét veszélyeztető tevékenységnek ábrázolták a korabeli a szociográfiák. A rendészeti diszkurzusokra jellemző volt, hogy a prostituáltakat tették felelőssé a sorsukért, mivel moralizáló érvelésük logikája értelmében ezek a nők nem akartak dolgozni és csak állítólagos luxusigényeik miatt tértek erre az útra. Ezen a ponton érdekes párhuzamot lehetne vonni a mai helyzettel, ahol a médiában még mindig gyakran hallhatóak a prostituáltakat és a (családon belüli) erőszak áldozatait a saját sorsukért felelősségre vonó és hibáztató megnyilvánulások.¹

A könyv második része, melynek címe „Testképek”, az 1985-ös tragikus kimenetelű első magyar szépségkirálynő választásra, a szexualitással foglalkozó korabeli filmekre és a nudista strandok megjelenésére reflektál. A szépségkirálynő választás kapcsán a szerzők nem az események rekonstruálására töreksenek, hanem a korabeli sajtóreceptiót, valamint néhány egykori versenyző visszaemlékezését elemzik a velük készített interjúk alapján. Ebben a fejezetben már nagyobb szerepet kapnak a visszaemlékezések, de emellett a szerzők továbbra is tárgyalják a szépségverseny médiareprezentációját. Értelmezésük szerint Magyarországon a nyilvános beszédben „idegen testként” jelent meg a szépségverseny. A kádári állam-szocializmus alatt nem volt divat szépségversenyt rendezni, ezért a szépségverseny a korabeli sajtóban káros nyugati hóbortként jelent meg. A lapok a közerkölcsöt féltették, és a nyertes, Molnár Csilla halálával vélték igazolni ezt a félelmet. Bár a téma nagyon izgalmas, hiányoltam a szerzőknek azokra a kérdésekre vonatkozó reflexióját, hogy miért nem állt érdekében a szocialista hatalomnak a szépségkirálynő választás, valamint annak értelmezését, hogy mit jelentett a szépség a (kádári) állam-szocializmusban,

¹ Ilyen például a Baranyai Megyei Rendőr-főkapitányság nemi erőszakról szóló “Tehetsz róla, Tehetsz ellene” szlogenrel megjelenő fiatal nőknek készült oktatóvideói, amelyek az elkövetők helyett az áldozatokat teszik felelőssé az elkövetett erőszakért. Az egyik ilyen [VIDEÓ](#) elérhető (hozzáférés: 2014. november).

illetve, hogy mit jelent(het)ett a szépségkirálynő választás a korabeli nők egyes csoportjainak.

A szexualitás filmbéli ábrázolására is reflektálnak a szerzők egy alfejezetben, ahol a meztelenség és a másság ábrázolását vizsgálják több filmben, elsősorban a Makk Károly *Egymásra nézve* (1982) és a Tímár Péter *Mielőtt befejezi röptét a denevér* (1989) című filmekben. Itt a szerzők a korabeli kritikák és a sajtóvisszhang áttekintésével arra keresik a választ, hogy mi volt a szerepe a szexualitás ábrázolásának a Kádár-korszak utolsó évtizedében, illetve hogyan reagált a sajtó erre.

Mindemellett a szerzők röviden kitérnek a meztelenség jelenségére az NDK-ban, ahol a naturizmus legfőbb vonzereje a természetesség volt, a szexuális jelentéstől szinte teljesen megfosztva; az NDK hivatalos beszédmódjában a nudizmus a modernitás és fejlődés jelképe lett.(148) Ezzel szemben vizsgálják az első magyar, délegyházi nudista strand megnyitását, ahol ellenben az NDK-beli nudista strandokkal, a fürdőzők eleinte rendőri atrocitásoktól, erőszakos hatósági fellépésektől is tarthattak.

Az Utóhangban a szerzők a Balatonra ellátogató „könnyűvérű NDK-s lányokkal” kapcsolatos legendákat idézik fel többnyire informális, név nélküli, (baráti) visszaemlékezések alapján.

Ami a kutatás módszerét illeti, a szerzők azokat a szövegeket elemezték, amelyek eljuthattak az emberekhez, így főként újság- és folyóiratcikkeket, valamint filmeket vizsgáltak. Az *Ifjúsági Magazin* 1965 és 1989 között megjelent közel 300 lapszáma és a *Nők Lapja* 1957 és 1989 közötti egyes számai képezik az elemzés alapját, továbbá a lap három egykori munkatársaival készítettek interjúkat. Emellett a 70-es 80-as évek magyar filmjeit veszik górcső alá, és néhol, mint például a 1985-ös szépségkirálynő kapcsán, megjelenik két résztvevő személyes visszaemlékezése is, akikkel a szerzők szintén interjút készítettek. Ennek ellenére a szerzők talán többször is hagyatkozhattak volna személyes interjúkra, izgalmas lett volna a mindennapi életről megkérdezni az embereket.

A könyv stílusa olvasmányos, nemcsak a tudományos közeget célozza meg, hanem egy tágabb olvasóközönségnek íródott. A figyelemfelkeltő cím és kép, a feltehetően a Balaton partjánál strandoló fiatal nőről készült arc nélküli fotó a borítón is arra utal, hogy a szélesebb olvasóközönség elérése valószínűleg fontos szempont volt a szerzőknek és/vagy a Kiadónak. A meglehetősen gazdag képes illusztráció fontos kelléke a korszak bemutatásának, talán hasznos lett volna, a forrás megjelölésén túl, megjegyzéseket is írni a képekhez, hogy a fiatalabb olvasók is (jobban) érthessék az illusztrációk korabeli jelentőségét.

Összességében elmondhatjuk, hogy a *Szex és Szocializmus* nagyszerű kezdeményezés, a téma azonban oly gazdag, hogy további, elsősorban kritikai

nézőpontú kutatásokra és kérdésfelvetésekre is szükség van, amelyek segítségével átfogóbb képet kaphatnánk a korszakról, és mely elsősorban arra a kérdésre kereshetné a választ, többek között az ismertetett kötet eredményeire is támaszkodva, hogy miként és miért kísért a Kádár-korszak szex-diszkurzusa a jelenben.

Kulcsár Zsófia (Szegedi Tudományegyetem)

Felhasznált Irodalom

- Adamik, Mária. 1994. „A magyar szociálpolitika nemek szerinti perspektívából.” *Eszmélet* 19. (ősz).
- Fodor, Éva. 2003. *Working Difference. Women's Working Lives in Hungary and Austria. 1945-1995*. Durham, North Carolina – London: Duke University Press.
- Josie, McLellan. 2011. *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Susan, Zimmermann. 2010. „Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism”. *Aspasia: International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and Southeastern Europe* 4, 1-24.

(ANGOL NYELVŰ) KONFERENCIÁK, PUBLIKÁCIÓS LEHETŐSÉGEK

Konferenciák, workshopok

9th annual conference of the European Network of Cinema and Media Studies (NECS): *ARCHIVES OF/FOR THE FUTURE*, Łódź, 18-20 June, 2015. Deadline for abstracts: 31 January, 2015.

AHEA — American Hungarian Educators Association, 40th Annual Conference: *Identities Beyond Borders*, 9-11 July 2015, Babeş-Bolyai University, Kolozsvár/Cluj-Napoca, Romania. Proposals must be submitted [ONLINE](#), no later than **2 March 2015**.

The Doctoral Program Democracy Studies is pleased to announce the 2nd Swiss Summer School Democracy Studies 2015 on *Democratic Innovations*, at the University of Zurich, 22-26 June 2015. Deadline for applications online: 15 March, 2015. További információ és jelentkezési lap a program honlapján [TALÁLHATÓ](#).

2015 *SUN* program invites applications from graduate students, junior or post-doctoral researchers, teachers and professionals in the social sciences and humanities. Application deadline: **February 14, 2015**. További információ: www.summer.ceu.hu.

Felhívás publikációra

Overcoming Gender Inequalities through Technology Integration - A book co-edited by Joseph Wilson and Nuhu D. Gapsiso. Submission Deadline: February 15, 2015. További információ a [KIADÓ](#) honlapján.

Journal of Media and Communication: An interdisciplinary journal for early career researchers and graduate students invite contributions for *A Manifesto for*

Cyborgs thirty-years on: Gender, Technology and Feminist-Technoscience in the twenty-first century. Abstracts due: February 27, 2015. További információ: platformjmc@gmail.com.

Hypatia: Journal of Feminist Philosophy is seeking contributions for a Special Issue ***Feminist Love Studies in the 21st Century*** Volume 32 Issue 1, 2017. Guest Editors: Ann Ferguson (University of Massachusetts Amherst, U.S.) and Margaret E. Toye (Wilfrid Laurier University, Canada). Submission deadline: August 1, 2015. További információ a folyóirat [HONLAPJÁN](#).

SZERZŐINKRŐL

Barát Erzsébet a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetének docense. 2000 óta a Közép-európai Egyetem Társadalmi Nemek Tudománya Tanszékén vendégoktató. PhD-jét a Lancaster University, UK Társadalomtudományi Doktori Iskolájában védte meg nyelvészetből 2010-ben. A 2009-ben indult új, két éves anglisztika mester program gender szakirányának vezetője. Kutatási területe a feminista kritikai elméletek, különösen a feminista és queer elméletek határterületei, az identitás relációs modelljei, a nyelvhasználat, a jelentés ideologikus aspektusai és a hatalmi viszonyok összefüggései, valamint a szexualitás és nyelvhasználat viszonya. Alapító szerkesztője a *TNTEF: Interdiszciplináris E-folyóiratnak*. 2005 óta szervezője a Szegeden évente megrendezésre kerülő gender konferenciának. Rendszeresen jelennek meg tanulmányai nemzetközi és magyar folyóiratokban, kötetekben. Legutóbb az *Ideological Conceptualizations of Language: Discourses of Linguistic Diversity* című kötetet társ-szerkesztette (Frankfurt, Peter Lang, 2013). E-mail: zsazsa@lit.u-szeged.hu

Barna Emília a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének adjunktusa, a Kommunikáció- és médiatudomány MA Kulturális iparágak specializációjának vezetője. Doktori disszertációja (University of Liverpool, 2011) a zenei színterek, hálózatok és az internet viszonyát vizsgálta kortárs liverpooli indie rock zenekarok esettanulmányán keresztül. Fontosabb kutatási témái közé tartozik a populáris zenei színterek és a műfajok területe; a populáris zene médiareprezentációi és diskurzusai; a populáris zene és a város; valamint a populáris zene és a gender. Alapító tagja és jelenlegi elnöke az IASPM (International Association for the Study of Popular Music) Hungary szervezetnek és a Zenei Hálózatok Egyesületnek, szerkesztője a *Zenei Hálózatok Folyóiratnak*, szerkesztői bizottsági tagja az IASPM@Journal-nek, valamint alapító tagja és jelenlegi alelnöke a Nőkért Egyesületnek. E-mail: emilia.barna@gmail.com

Benkő Krisztián irodalomtörténész, műfordító, esztéta. Az ELTE magyar-összehasonlító irodalomtudomány szakán végzett 2004-ben, majd az Irodalomtudomány doktori iskolában szerzett PhD fokozatot 2009-ben. Eddig két tanulmánykötete látott napvilágot (*Önkívület. Olvasónapló a magyar romantikáról*. 2009, Kalligram; *Bábok és automaták*. 2011, Napkút). Legfontosabb műfordításai: Lewis: *A szerzetes*. 2012, General Press (regény);

Misima Jukio: *Madame de Sade*. 2014, Napkút (dráma). E-mail: krisztianbenko@yahoo.com

Berán Eszter a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Pszichológia Intézetének adjunktusa. 2004-2006 között részt vett a Budapest Pszichoterápiás Adatbázis adatainak összegyűjtésében és lejegyzésében. 2010-ben szerzett doktori fokozatot a pszichológia tudományok területén, az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Pedagógia és Pszichológia Karán. Doktori értekezésében a terápiás interakcióval foglalkozott, ezen belül a narratív perspektíva váltás diskurzus-szabályozó szerepét vizsgálta. Tudományos kutatási területei közé tartozik a terápiás interakció elemzése, a narratív identitáskonstrukció vizsgálata, a kapcsolati háló kutatása, valamint a társadalmi nem/biológiai nem kérdéseinek pszichológiai összefüggései. Email: eszter.beran@yahoo.com

Jablonzay Tímea főiskolai docens a Zsigmond Király főiskolán, Budapesten, ahol gender-, media- és kultúratudományokat oktat. PhD tanulmányait Pécsen végezte az Irodalomtudományi Doktori Iskolában, PdD disszertációját, melynek témája a két háború közötti írónők munkája volt, a finn Jyväskylä-i Egyetemen védte meg 2009-ben. Kutatási területe a narratológia, gender tudományok, Holokauszt és közép-európai irodalomra vonatkozik, elbeszéléselemeléssel, főként önreflexív alakzatokkal, női narratívákkal, transznacionális női íráspraxisokkal foglalkozik. A *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás* (2007) című gyűjteményes kötet társszerkesztője, tanulmányai jelennek meg irodalom- és gendertudományi témakörben, nemzetközi publikációja: "Nation, Sexuality and Gender in Literary Representations of Ilona Zrínyi", *Hungarian Studies Review* (2014). Email: jablonzay@gmail.com

Kováts Eszter francia-német szakos bölcész (PTE, 2008), szociológus BA (SZTE, 2013); politikatudomány MA-diplomája megszerzése 2015 júniusában esedékes a budapesti Zsigmond Király Főiskolán. 2009 óta a Friedrich-Ebert-Stiftung magyar képviselőjének munkatársa, 2012 óta vezeti az alapítvány "Nemek közötti igazságosság Kelet-Közép-Európában" című regionális programját. E-mail: eszter.kovats@fesbp.hu

Kulcsár Zsófia a Szegedi Tudományegyetem anglisztika és német szakán szerzett BA fokozatot 2009-ben. Tanulmányait az anglisztika mesterképzésben a *Gender Through Literatures and Cultures in English* szakirányon folytatta. 2011-2014-ben az Irodalomtudományi Doktori Iskola "Angol nyelvű irodalmak és kultúrák" alprogramjának hallgatója. PhD kutatása a

rendszer váltás utáni magyarországi feminista mozgalmak megjelenésével foglalkozik. Érdeklődési területébe tartozik még az úgynevezett poszt-feminista populáris kultúra feminista kritikája. E-mail: zsofiakulcsar1@gmail.com

Lehotai Orsolya a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézetének Politikatudomány MA szakos hallgatója. BA diplomáját a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának politológia szakán végezte 2014-ben. Szakdolgozatában a képviseletről szóló elméleteket, az 1945-ös női választójogot övező diszkurzust és az 1945-ös nemzetgyűlési és törvényhatósági választások női szavazatainak megoszlását vizsgálta. Főbb érdeklődési területe a demokráciaelméletek és a képviseletről szóló elméletek. E-mail: lehotai@yahoo.com

Rákai Orsolya az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete Modern Magyar Irodalmi Osztályának tudományos főmunkatársa. PhD-fokozatát 2004-ben szerezte a Szegedi Tudományegyetemen. 2008-ban habilitált a Pécsi Tudományegyetemen. 1996 és 2009 között a Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszékén tanított, 2009-10-ben pedig az Univerzitát Wien vendégtanára volt. Fő kutatás területei: média- és kritikátörténet, az irodalom társadalmi integrációjának kérdései, a társadalmi nem problémái. Jelenleg főként korporális narratológiával és ennek az idegenség kutatásában (xenológia) való alkalmazásával foglalkozik. E-mail: rakai.orsi@gmail.com

Soós Eszter Petronella politológus (ELTE ÁJK, 2009), francia nyelv és irodalom szakos bölcész (ELTE, BTK, 2008). 2014-ben szerzett abszolutóriumot az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politikatudományi Doktori Iskolájában. A kortárs gaulle-izmusról szóló doktori disszertációját várhatóan 2015-ben védi meg. Kutatói és oktatói munkái mellett politikai tanácsadóként dolgozik. E-mail: sooseszter@sooseszter.com

Virginás Andrea a kolozsvári Sapientia–Erdélyi Magyar Tudományegyetem Fotóművészet, Filmművészet, Média programjának adjunktusa. Egyetemi és tudományos fokozatait a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen (BA, MA), a budapesti Közép-Európai Egyetemen (MA) és a Debreceni Egyetemen (PhD) szerezte. Érdeklődési és kutatási területe a film (és kultúra) műfaji, társadalmi nemi és médium-alapú elméletei posztmodern és posztkommunista kontextusokban. Kötetei: *Az erdélyi prérin. Médiatájkép*. KOMP-PRESS, Korunk, Kolozsvár, 2008; *Crime Genres and the Modern-*

Postmodern Turn. Scientia Publishing House, Cluj-Napoca, 2008; Újrakiadás: *(Post)modern Crime: Changing Paradigms? From Agatha Christie to Palabniuk, from Film Noir to Memento*. VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2011. Jelenleg posztdoktori kutatási projektjén dolgozik: *The Role of Generic Panels in European Small Cinemas* (CNCS-UEFISCDI – Román Tanügyminisztérium, 2013-2015). E-mail: avirginas@gmail.com

Zámbóné Kocic Larisa, a Szegedi Tudományegyetem, Angol tanszékének tanársegéde, a TNT munkatársa. Kutatási területe a kora újkori irodalom (nőírók munkássága), a szóbeliség és az írásbeliség, az irodalom és a vallás kapcsolata, valamint a populáris kultúra elméletei és gyakorlata (fandom & comics studies, digital culture). A *TNTeF* online folyóirat szerkesztő asszisztense, és a Szegedi Tudományegyetem TNT Kutatócsoportjának honlapszerkesztője. E-mail: larisa.kocic@gmail.com

ARTICLE ABSTRACTS IN ENGLISH

Crossroads: Feminist Discourses and Narrative Psychology

Berán, Eszter

Pázmány Péter Catholic University

The article discusses how feminist discourses interact with approaches in narrative psychology in terms of research questions asked, theoretical assumptions and explanations, as well as research methodology. I examine the problems raised by feminist research regarding the function of narrative in feminist theory and relate these to problems of identity construction, which are raised in empirical studies in narrative psychology. More specifically, I examine three concepts used in feminist discourses: gendered identity, non-normative sexual identity, and ethnic identity. I discuss how these concepts are used and operationalized in narrative studies and what kind conclusions and interpretations emerge in the two different contexts.

Marginality and the practices of border-crossing: hybrid forms of identity in Erzsébet Szesz's works

Jabloneczay, Tímea

King Sigismund College, Budapest

I focus on the Czechoslovakian-Hungarian-Jewish woman writer, Holocaust survivor, Israeli writer and journalist Erzsébet Szesz (1902, Rajec -1981, Jerusalem), giving an introduction to her life and her literary and cultural texts. My paper examines the social, intellectual and political contexts of her texts. It aims to consider her literary and cultural identifications, her marginal position and her hybrid identity from a transnational feminist perspective. Erzsébet Szesz was known for her poetry in Hungarian and Czechoslovakian literary circles in the interwar period and had a favorable reception among her contemporaries. However, her life and her works have yet remained at the margins of literary canon. My paper examines her literary works written before and after the Holocaust, especially the postwar stories as memoirs of displacement dealing with traumatic experiences during the Holocaust, which were written in Israel from the 1950s to the 1970s. Her narratives pose

questions about identity and belonging as a double identity of belonging to Hungarian and Jewish cultural identities. My paper contributes to scholarship on Hungarian and Jewish-Hungarian literary history, Holocaust and gender studies by investigating a forgotten woman writer's life and works.

Political Discourse in the Wake of the 1945 Law on Women's Right to Vote

Lehotai, Orsolya

Corvinus University

The aim of the article is to analyze political discourses about women's voting rights in Hungary in 1945. In my paper, I mainly focus on the discourses that emerge in the decision-making sphere (politicians) and in the different women's movements in order to explore their overlap and discrepancies. At the same time, I also examine the results of the 1945 elections, the first of this kind in Hungary, in which women had equal rights with men. Since the voting ballots, in accordance with the regulations, were marked differently for men and women voters, I can show empirically how women voted and compare the results with the decision makers' expectations about women's political preferences before the elections.

Representative Synecdoche: On the Reception of Angelina Jolie's Mastectomy and the Fragmentation of the Female Body

Kocic-Zámbó, Larisa

University of Szeged

On May 14 2013, Angelina Jolie, American actress and director, publicly revealed her preventive double mastectomy on the *New York Times*' Opinions Pages. The news, engaging both foreign and domestic press, has generated an immense reader reaction – opposition and support alike. In my present paper, I examine the reductive approach of the Hungarian press and the correlation of these to the reaction of the international blogosphere in order to show the corresponding fragmentation of the so-called feminist cancer narratives (Deshazer) and of the celebrity/icon (Hills), and the invisible nature of their defragmentation efforts.

In Fear of a Domino Effect? The Anti-Gender Movement in France and Its Relevance for Hungary

Kováts, Eszter

Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest

&

Soós, Eszter Petronella

Politikatudományi Doktori Iskola, ELTE

Over the last few years, one could witness a rise of political movements in Europe, rejecting gender equality policies as well as the analytic concept of gender itself. These movements are most active in Spain, Italy, Poland, Slovakia and France. This study, by comparing and analyzing the French and the Hungarian case, aims to contribute to the understanding of the anti-gender phenomenon and that of the reconceptualization process of "gender" resulting in the term "gender ideology".

“I’m Not An Apostolic Character” – Margit Kaffka’s Articles During the First World War

Rákai, Orsolya

Research Center for the Humanities of HAS, Institute for Literary Studies

There is a consensus in the Kaffka-literature that Margit Kaffka's articles represent a typical feminine view and style, or rather that she approaches social questions through “women's issues”. But how does this style become “feminine”, and how does this way of writing (whether it is called feminine or not) contribute to the discussion of Kaffka's themes, especially those in the texts written during WWI? My hypothesis is that the difference is generated during the observation of social environment by way of selection between the problems and phenomena. The facts of everyday life – for example, the life of women, the reality of the lower classes and national minorities - which are unseen and irrelevant for the hegemonic (Hungarian, at least middle-class adult man) consensus, seems to be unavoidable for Kaffka. She decides un-hegemonic in the questions of relevant/irrelevant, and this helps her to show a very complex social context and permits her to be fully aware of the outcome of the war for Hungary from the very beginning of the war. There is also a clear link between Kaffka's arguments and the feminist pacifist movements of the beginning of the 20th century. The texts of feminist magazines such as A

Nő (The Women) or A Nő és a Társadalom (Woman and Society) articulate rational and logical opinions about social and economical modernization, placing "women's issues" into the broad context of modernization. Kaffka's articles represent an interesting contribution to this debate.

Contemporary East European Images of Women in Literature and Cinema

Virginás, Andrea

Sapientia University, Cluj Napoca

My study explores literary and filmic material that may be linked to contemporary Transylvania, Romania and/or consequently Eastern Europe as a region. I interpret this material in the framework defined by such concepts as national and unconscious allegory, as well as trauma culture to study the transnational inks of the chosen works. The methodology is a combination of literary and filmic narratology, iconography, trauma theory, the theory of allegory, as well as the representation of woman(hood).